

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, REGIONÁLIS IDENTITÁS ÉS KULTURÁLIS RÉGIÓK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

ROBIN BUTLIN

Azon érzékelt vagy létező egységek azonosítása vagy létrehozása, melyekkel az elmúlt korszakok térbeli, társadalmi, kulturális és gazdasági elrendeződése leírható vagy leírható lehetne, nem egyszerű, mégis fontos és szükségszerű feladat. Meg kell kísérelnünk a sokféle régió és hely jellemzését, hogy dinamikus keretet teremtünk az általunk felfedezendő múlt lehetséges földrajzainak és történelmeinek tanulmányozásához. A lehetőségek egész sora létezik, a közelebbi vagy távolabbi múlt szereplőinek érzékelésétől a komplex társadalmi-térbeli elrendeződésig, ideértve a közigazgatás és adózás helyi és országos szintű területi egységeinek mozaikját is. Már a kezdet kezdetén hangsúlyozni kell, hogy ez a feladat összetett, nehéz és gyakran önkényes jellegű, olyan kísérlet, melynek eredménye a legjobb esetben is csak pontatlan, bár nélkülözhetetlen eszköz lehet az elemzésben és megértésben. Nincs és nem is létezhet a régió, szubrégió és közösség fogalmainak abszolút változatlan, a múltban elrejtett rendszere, mintegy arra várva, hogy a történeti földrajzos vagy történész felfedezze őket. Valójában mi teremtjük meg és teremtjük újra régióinkat és regionális struktúráinkat, csakúgy mint tették ezt a múltban azok a csoportok és egyének, kiknek megélt és helyhez kötődő tapasztalatait föltárni igyekszünk — a magunk részrehajlásával, ideológiáival, érzékenységgel és preferenciáival, elismerve a regionális gazdasági és kulturális folyamatok dinamikus jellegét. A múlt földrajzát valójában sajátos vizsgálati céljaink szerint írjuk meg — az általunk választott prioritásokon épülő értelmezéssel és hangsúllyal.

A múltat és jelent tanulmányozók között adott korszakok sajátos térségeinek régióiról kialakulhat bizonyos mértékű konszenzus. Fennáll azonban a veszély, hogy e régiókat állandónak tekintik, figyelmen kívül hagyják a regionális változás dinamikáját, s ebből következően tévesen kapcsolják össze a regionális munkamegosztást és a történelmi korszakokat. A legfőbb feladat annak feltárása, hogy a különböző társadalmi csoportoknak milyen regionális kulturális identitása lehetett, s itt egyszerre van szükség kognitív és történeti megközelítésre. Bizonyos értelemben a társadalomtudományok szakosodása — nevezetesen a földrajz történelemtől való elszakadása — előtti regionális nézetek szélesebb perspektívában való újrafelfedezésére van szükség. Ezekhez azonban hozzá kell kapcsolni az újabb, 20. század végi diszciplínák szaktudományos elméleteit és módszereit.

A történeti földrajzos és a történész számára különös jelentősége van a különböző térbeli skálán játszódó folyamatok kölcsönhatásainak. Ezeknek érdekes és fontos következményei vannak a brit régiók dinamikájának vizsgálatában, főleg annak megértésében, hogy a gazdasági és politikai integrációnak, illetve centralizációnak milyen hatása volt a regionális identitás jellegrére és erősségére, illetve a személyiségekre.

Baker egy rövid, de érzékletes megjegyzésében utalt erre a vonatkozásra. A régiónak a lokálitás és a nemzeti szint közötti potenciális közvetítő szerepét felvetve azt sugalmazza, hogy a

közösségek bekapcsolódása a szélesebb nemzeti társadalomba és politikába térbelileg és időbelileg valószínűleg egyenetlen és semmiképpen sem egyirányú. Ezért „... miközben lehetséges azoknak a regionális átalakulási folyamatoknak a feltárása, melyek a tér fokozódó gazdasági integrációját jelentik, hasonlóképpen talán megvan a lehetősége, hogy azokat a regionális átalakulási folyamatokat is felismerjük, melyek a társadalom fokozódó térbeli széttagolását jelentik. Ahogy a helyérzékelés szintje a lokálistól a nemzeti tudatig vezet, úgy adta át a közösség érzése a helyet egy bizonyos osztálytudatnak ...” (Baker 1984, 191.).

A régió — egy használható definíció szerint — osztályozási és gyakorlati eszköz, mely a változó közösségek közös kulturális, gazdasági vonásait különböző célokra és időpontokra jellemzi és azonosítja, mind helyi, mind szélesebb térbeli kontextusban. Az elmúlt korszakok lehetséges regionális kapcsolatrendszerének feltárása során természetesen figyelembe kell venni a regionális változások dinamikus jellegét. Bonyolult, de szükségszerű az a feltevés, hogy egy adott terület regionalizációja, elméletileg különféle eszközökkel és határokkal, bármely időszakban lehetséges. Ez különösen a 19. századra igaz, amikor a nagyvárosi övezet befolyásolta a kisebb léptékű regionális formák és kapcsolatok intenzívebbé válását.

A régió és a regionalizmus

Gilbert klasszikussá vált esszéjében — felhasználva Morgan regionális tudatról született korábbi tanulmányának sémáját — a 19. század eleji európai gondolkodás tendenciájaként a régiót körvonalazta (Gilbert 1960, 157—175.). A régió fogalma három áramlathoz kapcsolódott: a régiók mint a földrajztanítás és -tanulás pedagógiai eszközei — ideértve a „természeti régió” eszméjét; a regionális regény megjelenése; s a regionalizmus politikai és társadalmi igazgatási célokra történő felhasználásának gondolati és gyakorlati fejlődése. A földrajzi gondolkodás 19. századi történetének, s azóta a régió-koncepció fejlődésének az a jelentősége, hogy jól mutatja a természetes régió eszméjétől induló gyors átmenetet az emberi tevékenység által átalakított régió-koncepcióhoz, és a mikrorégiók iránti megnövekedett érdeklődéshez. Így „az emberi tevékenység és eredményei elválaszthatatlanok lettek a régió fogalmától”. Egy német geográfus, Braun a regionális geográfia céljának a természeti táj (Naturlandschaft) régióvá vagy kultúrtájává (Kulturlandschaft) való átalakulásának értelmezését tartotta (Idézi Morgan 1939, 68.).

A régióra vonatkozó mai vélemények egészen más tudományos paradigmához kapcsolódnak. Gregory felvetette például az időföldrajz és a strukturációs elmélet gondolati hozzájárulását a régió koncepciójához és a regionalizációs sémákhoz. A régiót a megértést szolgáló eszköznek tekinti, ideértve a régió kevésbé szigorú koncepcióit, mint „számos különböző, de egymással kapcsolatos kölcsönhatások keretét és a regionalizáció olyan eszméjét, mely az „összefüggések idő és térbeli zűrzavara” (Gilbert 1988, 208.).

Gilbert szintén összefoglalta a 80-as években kifejlődött „új” regionális geográfia alapvető jellemzőit, s a régiót a kapitalista folyamatokra adott helyi válasznak tekinti. Felvázolja a jelenlegi tendenciát is, „amely egy terület látható jellemzőitől a nem láthatók felé, az egyének és intézmények régió belüli kapcsolatait, és a régió olyan értelmezése felé halad, mely szerint a régiót, létrejötte után, a gyakorlat termeli újra és alakítja át folyamatosan” (Gilbert 1988, 212.).

Valójában meglepően kevés történeti földrajzos próbálkozott a regionális elrendeződés azonosításával és feltérképezésével. Az egyik kísérletet Darby: *Domesday Geographies* regionális kötetei jelentik, bár az értelmezés nem egységes (Darby 1971). J. D. Marshall szintén áttekintette a régióra és regionalizmusra vonatkozó földrajzi és történelmi irodalmat, és véleménye szerint gondosabban oda kell figyelni az elméleti és gyakorlati problémákra, beleértve a határterületek vizsgálatát a térbeli kapcsolatok és a múltbeli társadalmak jellemzőinek történelmi kutatása során (Marshall 1985, 15—27.).

A regionalizmus kérdése — mivel tér- és időspecifikusabb — talán világosabb. Ez a fogalom, úgy tűnik, Európában az 1880-as években vált általánosan elterjedté, azoknak a politikai mozgalmaknak szükségszerű következményeként, melyek nagyobb fokú regionális, politikai, kulturális és gazdasági autonómiára törekedtek, így tiltakozva a központosítás és a nagyvárosi ellenőrzés ellen. F. W. Morgan egy, a regionális tudatról írott — kevésbé ismert — eredeti tanulmányában már felhívta a figyelmet a regionalizmusnak erre a korai formájára: „...a 19. század folyamán Európa nagy részén felújult a lokalitás befolyása. A kisebb nemzetiségi csoportok, melyek többé-kevésbé önálló létezésükért küzdöttek, rendkívül erősen kötődtek országaik egyes tájaihoz, megerősítve minden itt keletkező kulturális kifejezőmódot. A politikai szabadságért folytatott mozgalmak összekapcsolódnak a nyelv, a tájszólás, a folklór és a szokások megőrzésével, legyen szó Csehországról, Írországról, Szerbiáról, Szlovéniáról vagy Walesről” (Morgan 1939, 69.).

Az első világháború után a regionalizmus jóval szűkebb értelmezése éledt újjá, s ebben az időszakban a törekvések jóval zavarosabbá, esetenként baljóslatúvá váltak, azaz primitívebbé, idegengyűlölővé, sovínisztábbá, időnként fasisztává és antiszemitává. A regionalizmus szélesebb értelmezése — az élet aspektusainak nemzetállami vagy nemzetközi tényezők hatására bekövetkező centralizálása és sablonossá tétele elleni tiltakozás — Anglia és Wales történeti földrajzának korlátozott és elkésett, bár fontos tünete.

A vidék és a vidéki

A két fogalom szintén időspecifikus és egyúttal segít megérteni a térbeli viszonyokat tükröző koncepciók fejlődését Nagy-Britanniában, s főleg Angliában. A *country* szónak többféle jelentése van. Az egyik legnyilvánvalóbb a haza, a nemzeti állam. A másik a falusi térség, szemben a várossal. A *country* szónak ez a várostól megkülönböztető jelentése főként London fejlődésével összefüggésben, a 16. században keletkezett (Morgan 1939, 69.). Williams *The Country and City* című művében tanulmányozta ezt az ellentétet (Williams 1976). A szónak azonban itt már csak egy jóval szűkebb értelmezése lehetséges: egy sajátos régió vagy az ország sajátos társadalmi, gazdasági és táji adottságokkal rendelkező térsége, azaz a francia *pays* szó értelmének megfelelő használata. Az utóbbi időben főleg az agrártörténészek használták előszeretettel ezt a kifejezést — főként Everitt és Kerridge — elsősorban olyan funkcionális régióknak nevezhető értelmezésben, melyek náluk konkrétan növénytermesztési és állattenyésztési régiókat jelent (Everitt 1979, 79—108.; Kerridge 1973). Így Everitt a *country* szót a régi, vidék értelmében használja. A szónak ez az értelme nagyrészt megszűnt, nem régi keletű, és néhány kifejezésben,

mint pl. a „the Black Country” még fennmaradt. A 16—17. században a *country* szó egyike volt a természeti régiók leírására használt számos kifejezésnek, szemben például a sokkal mesterségesebb *county* kifejezéssel. A rokonértelmű szavak közé tartozott a *stories*, *stages* és *tracts* (Emery 1958, 315—325.). Ezekben a kisebb régiókban a múltban élt lakosságnak a lakóhely leírására használt szóhasználatát nehéz feltárni; hogy valami képet kapjunk az adott hely korabeli érzékeléséről, a képzetesebb korabeli megfigyelők terminológiájára vagyunk ráutalva.

A vidéki (*provincial*) és a vidék (*province*) fogalma a 18. század végén, a 19. század elején a növekvő főváros és az ország többi része közötti kontraszt kifejezéseként keletkezett. Dr. Johnson 1775-ben publikált szótárában a *provincial* kifejezésre négyféle meghatározás található, melyek közül talán a negyedik a legfontosabb (nem szülőföld, durva, csiszolatlan). Bár, mint Lucas hangsúlyozta, Johnson meghatározásai eredetileg inkább leíró és nem pejoratív jellegűek voltak, a fogalom tartalma a 19. században az új városok létrejöttével vált lekicsinylővé, mivel úgy vélték, hogy ezekből a városokból — kereskedelmi és ipari jellegük miatt — hiányzik London kultúrája és stílusa (Lucas 1981). A fogalmat eredetileg a gyarmatok vonatkozásában használták — az amerikai gyarmatok 1783. évi elvesztéséig — ezután azonban tartalma változott. Read az angol tartományokról szóló történeti tanulmányában e fogalom bevezetését és fokozatos elterjesztését — a 18. század végén, 19. század elején — olyan „vidéki” politikusokhoz kapcsolja, mint Cobden, Bright és O’Connor (Read 1964). Az ipari forradalom korai fázisában a vidék lendülete azonban élesen ellentmondott a vidék alacsonyabb rendű gazdasági és kulturális státuszáról szóló nagyvárosi feltevéseknek (ahogy ma is ellentmond). Mindez tükröződött a helyi politika életterejében, a városkorszerűsítési programokban, a vidéki sajtó kiépülésében, a non-konformizmusban és a hozzá kapcsolódó kulturális intézményekben, nevezetesen az irodalmi és filozófiai társaságokban, az 1985-ben alapított *General Chamber of Manufacturers*-ben (a Gyáriparosok Általános Kamarája), és még egy sereg más gazdasági, politikai és kulturális intézményben és tevékenységben (Read 1964).

A lokális és a lokalitás

Mint már korábban felvetettük, a jelenlegi földrajzi gondolkodás a kisebb léptékű földrajzi értelmezést és elemzést részesíti előnyben, vagyis a helyi, a lokalitás szintjét. Bár ez részben Vidal de la Blanche klasszikus francia regionális földrajzi iskolájára épül, az időföldrajz és a strukturációs elméletek beépítésével átértelmezési kísérlet is történik. Ez az egyének, családok és közösségek életpályájának intenzív tanulmányozását jelenti, a falu vagy kisváros, a „lokális” szintjén. A lokális fogalma kitüntetett szerepet játszik a svéd geográfus, Hägerstrand, idő-tér elméletét adaptáló Giddensnél. Giddens azért részesíti előnyben a „lokális” (*locale*) kifejezést a „hely” (*place*) fogalmával szemben, mert az előbbinek szélesebb értelme van, tükrözi a társadalmi rendszer és társadalmi tér közötti kapcsolatot, térbelileg nem rögzített, és csak diffúz határai vannak (Giddens 1981, 34—41.). Ebben a megközelítésben — mint Jonas megfogalmazta, „az emberek életpályáját írják le, feltárva, hogy napi helyhez kötődő tevékenységük miként kapcsolódik a struktúrákhoz, és hogyan lép kölcsönhatásba azokkal az intézményekkel, melyek életüket rutinszerűen, gyakran nem szándékolt módon szabályozzák. Elisme-

rik a lokális szerepét ... a lokalitáson túl és a szélesebb kölcsönhatások rendszereiben (mint pl. kapitalizmus, feudalizmus stb.), azt hangsúlyozzák, hogy az egyén és struktúra kölcsönhatása mindig a lokalitások szintjén jön létre” (Jonas 1988, 103.). Giddensnek a régiókra és a regionalizmusra vonatkozó átfogó elméletei azt sugalmazzák, hogy a regionalizmusnak különféle alakjai lehetnek; határai, formáik, időtartamuk, térbeli kiterjedésük és jellegük különböző. Giddens régiókra vonatkozó gondolatának gyakorlati alkalmazásával az a probléma, hogy túlságosan rugalmas és tág, és a nézőpontok túlzottan gyakori váltogatását igényli (Giddens 1985, 265—295.).

A hangsúly ebből adódóan a régiók szerkezetére és átalakulására, a domináns társadalmi csoportok hatására és különösen a kisléptékű regionális társadalmi viszonyokra, a helyi regionális téren belüli kölcsönhatásokra helyeződik. Az új típusú regionális geográfia kevésbé váltogató a régiók azonosítására szolgáló kritériumok kiválasztásában, mint a régi, elnézőbb az elméletet illetően, és jóval sokrétűbb térbeli léptékeket alkalmaz az egy régiót működésbe hozó folyamatok azonosításában (Gilbert 1988, 220.).

Az iparosodás és a regionális identitás erősödése

Vita folyik arról, milyen mértékben erősítették vagy gyengítették a regionális szenzibilitást az ipari forradalom korszakában az iparosodás és az urbanizáció folyamatai. Langton szerint a 19. század közepén („a középső 40 évben”) a regionális kulturális tudat és kohézió erősödését figyelhetjük meg (Langton 1984, 145—167.). Ez tükröződött az ipari és kereskedelmi érdekcsoportok országos szintű szövetségeinek felbomlásában, a társadalmi tiltakozások — beleértve a chartizmust és owenizmust — regionális tagoltságában és a szakszervezeti mozgalom megszűntetésében. A regionális kultúrák, ideértve a tájszólást és folklórt is, erősödtek ebben az időszakban. A regionális fejlődés — melyet a csatornák és a korai vasútvonalak ösztönöztek — sok-sok formája szintén megerősítette a regionális érzést és tevékenységet. Langton végkövetkeztetése, hogy a nemzeti integráció tényezői — főleg a vasút, mely elindította ezt a folyamatot — közép- és rövidtávon erősítették, hosszabb távon felszámolták a regionális specializációt.

Dellheim Észak-Angliára vonatkozó, viktoriánus korabeli véleményeket elemző tanulmánya is alátámasztja azt, hogy az iparosítás erősítette a regionális különbségeket. „Az Észak-Anglia iránti növekvő érdeklődés a 19. század elején az iparosodás következménye volt. Az iparosodás kezdetben erősítette a regionális különbségeket, s ezáltal felélesztette a vidéki szükségét... Anglia gravitációs központja, ha a valóságban nem is, képzeletben egyértelműen észak felé mozdult el. Az emberek felfedezték az Észak különböző érdekességeit, beleértve történelmét, tájait, tájszólását, irodalmát, iparát és humorát” (Dellheim 1987, 218—219.). A vitában Gregory megkérdőjelezte a regionális differenciálódás földrajzi mértékét (a feldolgozóipari körzeteken kívül, illetve egyes esetekben az ipari körzeteken belül), és felvetette, hogy az integráció és differenciáció ténylegesen külön folyamatok. Utóbbi állításának megerősítésére számos szerző véleményét idézi — beleértve Dodgshont (Dodgshon 1987) — az ipari beruházási ciklusok regionális sajátosságairól, és két alapvető javaslatot tesz; először, „abban az időben a regionális rendszerek inkább szükségszerűen, mint véletlenül kapcsolódtak a világgazdasághoz és a nemzetközi munkamegosztáshoz”, másodsor, hogy „a régiók termelése egyre inkább központosítottá vált” (Gregory 1988, 50—58.). Válaszában Langton néhány érdekes szempontot vet fel,

többek között a kormányzat 19. századi központosító tendenciáját — mely, pontosabban, a század második felében érvényesült — és a vasúthálózat regionális szervezetét, illetve a teherszállítási tarifa politikáját, ami szintén késleltette az integrációt (Langton 1988, 170—174.).

A 19. századra a régiók és regionális jellemzők azonosítása meglehetősen nehéz feladattá válik. Langton és Morris az *Atlas of Industrializing Britain* előszavában felvetett néhány kérdést és lehetőséget a megoldás érdekében (Langton and Morris 1986). Szerintük az 1820—1914 közötti időszakot három alapvető térbeli típus jellemezte. Mindegyik különböző léptékű és eltérő folyamatokat tükröz; a centrum-periféria viszonyok London és az ország többi része között (ez tükröződött London központi szerepében, a vasúthálózatban és kereskedelmi, illetve politikai ellenőrző szerepében); az ipari erőforrásokban gazdag területek, így pl. Lancashire, Yorkshire és West Midlands fejlődése; és a mindennapi élet, az egyének és csoportok jóval kisebb térbeli léptékű horizontja. Olyan kérdések, mint az új ipari régiók önállósági foka, Anglia, Wales és Skócia kulturális formáinak stabilitása és változása, megválaszolatlanok maradnak. Mint Langton és Morris hangsúlyozza, különösen fontosak a kisebb méretű régiók, felvetve „a határozott különbséget a gazdasági alapok és kultúrák között az észak és a Midlands lazán meghatározott régióiban, és a négy legészakibb county és Észak-Anglia többi része közötti kisebb léptékű különbségek jeleit, s ugyanígy Yorkshire-ben West Riding északi és déli része között, a Midlands keleti és nyugati része, illetve délen a jó adottságú tájak és az erdős-legelő régiók között” (Langton and Morris 1986). Zárógondolataik teljesen jogosnak tarthatók, mind a vidék iparosodásának elemei és folyamatai közötti dialektikus kölcsönhatást, mind a különböző történelmi folyamatok eltérő térbeli logikáját illetően. További munkákra van szükség ahhoz, hogy ilyen tág hipotéziseket regionális szinten ellenőrizzünk. A közelmúltban született azonban néhány tanulmány gazdaság- és társadalomtörténészek, illetve történeti földrajzosok tollából, melyek mind elméletileg, mind empirikus tartalommal hozzájárulnak a regionális identitás vizsgálatához. Az egyik ilyen reménykeltő könyv D. Smithé, mely az osztályformálódást elemzi Birminghamban és Sheffieldben az 1830—1914 közötti korszakban, különös hangsúlyt helyezve az ipar, a politika és az oktatás területén bekövetkezett változásokra. Tézisének lényege, hogy a két városban az osztályformálódás különböző tényezői hatottak (Smith 1982). A kontraszt három fő területen tükröződött. A társadalmi differenciálódás eltérő módjában: Birminghamban a termelés széles skálán mozgott, a munkamegosztás összetett jellegű volt; Sheffieldben szűkebb a termelési profil, intenzív a helyi munkamegosztás és ugyanakkor sokkal specializáltabb volt a részvétel a nemzeti szintű munkamegosztásban. A társadalmi szerveződés szintjén: Sheffieldben ebben a vonatkozásban egyenlőtlenség tapasztalható Sheffield és hinterlandja között, míg ilyen kontraszt Birmingham és vonzáskörzete között nem érzékelhető. A csomóponti helyzetet és központi fekvést illetően: Birmingham sokkal kedvezőbb helyzetben volt a regionális és nemzeti kommunikációs hálózatokhoz való kapcsolatát illetően, mint az elszigeteltebb Sheffield. A két városi társadalom differenciálódása „regionális kereteinek” leírásában Smith utal a Birmingham központú Black Countryban mind az ipari, mind a mezőgazdasági falvak és települések nagy sűrűségére, ellentétben Sheffielddel, mely sokkal izoláltabb népességtömörülés volt. A két város eltért egymástól a „regionális arisztokrácia” jellegében is. Sheffieldet „hermelines urak vették körül” (Smith 1982, 27.). (Ezt a nagy országos befolyással rendelkezők viselték.) Bár arányukat tekintve a West Midlands földbirtokos potentátjai nem voltak jelentéktelenek, országos befolyásuk nem volt jelentős. A 19. század elején Sheffield politikai tradí-

ciója forradalmi, utópista és anarchista. „Sheffieldben és környékén a regionális arisztokrácia és a város között szoros a kapcsolat, ugyanakkor nagyon szembevetendő az ipari népszerűség szűklátókörű plebejus jellege” — bár ez a század közepén, az acélmágnások megjelenésével megváltozott (Smith 1982, 32.). Ezzel szemben Birminghamban a közügyek irányítói az üzletemberek voltak, akik békésen együttműködtek a vidéki dzsentrivel. Birmingham, csomópont jellege, újságai miatt, összefüggésben az értelmiség nagyobb arányával, a városon túlmutató aktív politikai vitáknak és kulturális tevékenységnek volt a központja.

P. Joyce *Work, Society and Politics* című könyvében két ipari körzet — Lancashire és a yorkshire-i West Riding — regionális különbségei jelentik a fő vizsgálati témát. Joyce elsősorban a köznépet érintő politikát vizsgálja, és azt, milyen kapcsolat volt a gyáripari termelési rendszerek és a gyáripari munkásság létrejötte között a 19. század közepén. Lancashire-ben és West Ridingben az osztálybázisú munkáspárti politika felé vezető átmenet teljesen más alapköről indult, és így a végeredmény is más: „a későbbi és kevésbé teljes gépesítés, s ebből adódóan az ipar és az ipari viszonyok primitívebb szervezete azt jelentette, hogy az ipari kultúra a Penninektől keletre kevésbé mély átalakulást eredményezett. A munkaadók és a munkásság viszonyát meghatározó paternalizmus hatékonyan zárta el a társadalmat az osztályantagonizmustól. E különbségek egyik fontos következménye az volt, hogy West Ridingben a munkásság politikai szervezkedése megelőzte a szakszervezeteket. A chartista politikai örökség élő, alapvető tényezőként fennmaradt a radikális hagyományokon belül — melyek sokkal mélyebben beépültek a népeletbe, mint Lancashire-ben” (Joyce 1980, 331.).

A regionális jellemzők és a munkafolyamatok dinamikája, a termelési rendszerek, az osztálystruktúrák és a kulturális ill. politikai kifejezésformák és eszközök a témái D. Gregory könyvének. A *Regional Transformation and Industrial Revolution* című kötet a yorkshire-i West Riding gyapjúiparát vizsgálja a 18. és 19. században. A termelés fejlődését — a háziipari termeléstől a fejlettebb kapitalista gyáripari rendszerig — nemcsak az erőforrások földrajzi eloszlása, hanem a munkafolyamatok átalakulása, illetve a szervezet szemszögéből is vizsgálja (és figyelembe veszi a regionális és országos szintű munkástiltakozásokat, melyek tükrözik a termelés társadalmi viszonyaiban, a politikában és kultúrában bekövetkező változásokat) (Gregory 1982).

A jobb, 19. századdal foglalkozó regionális tanulmányoknak minden bizonnyal alapvető elemként kell magukba foglalni a lépték mint tényező felismerését, a munkaerőt és az anyagi erőforrásokat, az osztálystruktúrát és a régió viszonyait, s ezek kölcsönhatását a bonyolult nemzeti politikai és kulturális kifejeződésmóddal. Számos ilyen tanulmány szintézise természetesen nem elkülönült regionális egységek tiszta térképét eredményezné. Jellegében inkább lőschi lenne, mint christalleri, mely arra szolgálna, hogy impresszionista módon jelezze a 19. századi regionalitás és regionális tudat rendkívül összetett, tarkabarka térbeli formáit.

A regionális regény

A 19. században a regionális jelleg és tudat iránti növekvő érdeklődés egyik tünete a „regionális” regények megjelenése. A regionális regény Phyllis Bentley szerint: „olyan regény, mely a nemzet egy sajátos részére, egy különös régióra koncentrál, a régió életét oly módon írja

le, hogy az olvasó tudatában legyen a régió egyedi jellemzőinek, azoknak, melyek megkülönböztetik a többitől ...” (Bentley 1941, 7.). A regionális regény virágkora szerinte az 1840—1940 közötti időszak. Az ilyen regényekben a földrajzi vizsgálatok szempontjából adódó lehetőségeket Gilbert ismerte fel és írta le *A régió eszméje* című esszéjének rendkívül innovatív részében. Ebben hangsúlyozta, hogy „az angol regionális regények szerzői olyan érdemeket mutatnak fel, melyeket a geográfusok is elismerhetnek és megírigyelhetnek. A regény sokkal pontosabban írta le az angol tájat, mint bármely más művészet. Sok regény híven mutatja be az életet és a munkát a föld egy meghatározott darabján. A valóság tisztán jelenik meg, nem tűnik el a modern földrajzi zsargon sötét homályában” (Gilbert 1960, 157—175.).

A regionális regény történeti régiók létezésének bizonyítékeként való felhasználására — Darbynak Thomas Hardy Wessex című regényét alapul vevő történeti földrajzi munkája nyújt példát (Darby 1948, 426—443.). Darby, Gilberthez hasonlóan hasznos és meglehetősen megbízható földrajzi bizonyítéknak tekinti a regionális regényt, mely a helyre vonatkozó leírási technikák széles skáláját talán nagyobb érzékenységgel közvetíti, mint egy térkép.

A regionális regények fenntartás nélküli bizonyítékként való felhasználásában Freeman óvatosságra int. Az iparosodó Anglia regionális földrajzát vizsgálva óv attól, hogy a regionális regény által nyújtott életképet tekintsük egyedül létjogosultnak: „mivel ezek a jellegzetes kultúrák reagálásai az őket erős nyomás alatt tartó nemzeti kohéziós erőkre. Hardy Wessex-i regényei a tájképet tükrözik, míg mások (pl. Arnold Bennet regényei) sokkal inkább a regionális kultúrák erősödésére adnak magyarázatot — mivel a regionális differenciálódás fennmaradó erőiből merítik forrásukat” (Freeman 1984).

Draper szerint a regionalizmus irodalmi értelemben a 18. század végén kezdődik — az iparosítás, a tágabb gazdaság és közlekedés kiváltotta változásokra adott tudatos reakció. Nemcsak az eltűnőben lévő feletti sajnálkozást jelenti, hanem a regionális és helyi kultúra összetettségének felismerését is, s azt, hogy bizonyos megőrzésre szükség van. A regionális értékeknek ez a fajta megerősítése jellemzi szerinte Wordsworth hetedik könyvét, a *Preludes*-t. Ez tükröződik Scott munkáiban és folytatódik Gaskell asszony munkásságában, a Brontë nővéreknél és George Eliotnál, s éri el csúcspontját Thomas Hardy regényeiben (és verseiben). Bár a 19. század folyamán a „centrum prosperált és vált egyre hatalmasabbá, ezek az írók ellenálltak a nyomásnak, és segítettek abban, hogy megerősítsék olvasóikban a regionális vidéki ellensúly gondolatát a homogenizálással szemben”. Hardy annyiban megy túl Wordsworthon, hogy „nemcsak megvédi a vidéki értékeket, hanem földrajzi, térképezett regionalizmust teremt, s ilyesmi alig létezik Wordsworth munkájában” (Draper 1989, 3—4.).

A regionális regény fejlődésének kronológiáját Lucine Leclaire alkotta meg (Leclaire 1954). A regionális regény első korszaka 1830—1870 közé tehető. Ekkor a „nemzeti és regionális szokások regénye” dominál. A második szakaszban a regény helyhez kötötté válik és „olyan írók ... megjelenését figyelhetjük meg, akik az ország bizonyos részére koncentráltak, melyhez születési hely, hosszabb tartózkodás, vagy családi hagyományok alapján kötődtek. Azt kell mondanunk, az adott vidék azért érdekelte őket annyira, mert történeteiknek, mindenekelőtt «érzelmi leg», ez biztosította a legjobb környezetet” (Leclaire é. n. 51.). Ebbe a csoportba sorolhatók a Brontë nővérek, Gaskell asszony, Charles Kingsley és George Eliot. Leclaire szerint a harmadik fázis (1870 után) „az igazi regionális regény” korszaka. Ez utóbbi fázist a szerző három alcsoportra osztja. Minket itt azonban csak kettő érdekel: „a festői regionalizmus”

(1870—95), Thomas Hardy és Richard Jefferies regényeit és a „szentimentális regionalizmust” (1890—1914) sorolva ide. Ide sorolhatók James Barrie, Arthus Quiller-Couch, Joseph Fletcher és mások.

Gilmour, a „regionálisról” és „vidékiról” a viktoriánus kori irodalomban folytatott vitát áttekintve, elfogadja ezeket a tág korszakhatárokat. Hangsúlyozza a George Eliot és Thomas Hardy regényei közötti különbségeket. Ezt illusztrálva a *The Woodlanders* nyitó fejezetére utal: „Hardy-nak a hangsúlyt illető bizonytalansága a vidék problémáját tükrözi a későviktoriánus kultúrán belül: a vidékinek a nemzetitől való elválását. Ez viszont a középviktoriánus regionális regényírás olyan nagy alakjaira mint George Eliot, a Brontë nővérek és Elizabeth Gaskell, egyáltalán nem jellemző” (Gilmour 1989, 54—56.).

Ahhoz azonban, hogy a 19. század vége s az azt követő kor regionális identitását a regény meghatározott típusa segítségével vizsgáljuk, a felsorolásnál, helymegállapításnál, tipizálásnál és a szelektív idézésnél sokkal többre van szükség. Raymond Williams a *Régió és osztály a regényben* című rövid, ám igen érdekes esszéjében felveti, hogy az adott régió megkülönböztető jellegére vonatkozó kérdésekre adható válaszokban ideológiai tartalom rejlik (Williams 1982, 59—68.). Három különböző perspektívát vázol fel. Először is néhány hely, régió lokális vagy vidéki karakterek, míg bizonyos más helyek nem azok” (Williams 1982, 59.). Mindez annak következménye, hogy a 19. század végétől erősödött a közigazgatás nemzeti szintű centralizációja, a területek és régiók korlátozottabb hatáskört kaptak, vagyis a helyi területek alárendeltté váltak. Ehhez a nyilvánvaló közigazgatási diszkriminációhoz a kulturális diszkrimináció érzése is társult, azt az ideológiai elképzelést tükrözve, hogy „bizonyos szerencsés régiókban az életet, az embereket lényegében szokásosnak, sőt talán szabályosnak tekintik, míg más régiókban az élet és az emberek, bármennyire érdekesek, szeretetre méltók, mégis provinciálisak” (Williams 1982, 6.). A kulturális keretet ehhez a 18. század végén megjelenő nagyvárosi és vidéki politika és kultúra felemelkedése adta, illetve e kettősség 19. századi erősödése. Williams hívja fel a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy a London környéki countykről és Londonról szóló regényeket általában nem tekintik regionálisnak, szemben a „távolabbiakról” szólókkal.

Másrészt „bizonyos regények abban az értelemben regionálisak, hogy főként vagy kizárólag a helyekről és az itteni életről nyújthatnak információt, mintsem az általános életformáról”, erőteljesen hangsúlyozva, hogy az élet az ilyen régiókban az utópikus, lényegében rurális múlt romlatlan relikviája, kevés kapcsolata lévén az urbanizáció és iparosodás „külső” világával (Williams 1982, 59.). Az ilyen vélemények paradox változata, mint ezt Williams felveti, az, hogy Hardy — akit lényegében regionális regényírónak tartanak — sokkal több ennél. Általánosságban fogalmazva, hogy a műfaj, amelyben a „regionalizmus” problémáját tisztázni és megérteni lehet, elválaszthatatlanul Hardyhoz kötődik. Néhány nagyvárosi idióta még mindig azt hiszi, hogy Hardy regionális regényíró, mert ő London és a környező megyék helyett Wessexről — erről a különös és sajátos helyről — írt. Mélyebben vizsgálva, Hardy munkásságán belül vannak regények, melyek a regionalizmust a maga bezárt értelmében tükrözik, így az *Under the Granwood Tree* sőt a *Far From Madding Crowd* is. Ugyanakkor a *The Woodlanders* és a *Tess of the d'Urbervilles*, bár mélyebben kötődnek a régióhoz, mégsem tekinthetők bármely korlátozott értelemben sem „regionálisnak”. Ami bennük történik — a két egymással összekapcsolt absztrakciós szinten belsőleg és a felszínen — nagyon széles körű és összetett, a viszonyok teljesen kitágított, átfogó jelentését öleli fel” (Williams 1982, 60—61.).

Harmadik mozzanatként a regionális regényekben megjelenített társadalmi élet sajátosságának keretével kell foglalkozni, adott hely vagy régió életmódjára koncentrálni. A regionális regények a dolgokat belülről, a régió lakosainak szemszögéből írják le, ellentétben az ipari munkásságról szóló első regényekkel — ezeket az 1840-es évektől „látogatók” és „szimpatizáló megfigyelők” írták. A korszak regényformája nem tette lehetővé a munkásszármasztó írók bekapcsolódását, így ők pamflettekkel, életrajzokkal és népies, tájszólásban írt költeményekkel próbálkoztak (Williams 1982, 59—68.). Később, a 19. század végén, 20. század elején másfajta tendenciák érvényesültek a regionális irodalomban. Úgy tűnik például, hogy a regionális, s főként a rurális irodalomban határozott tendencia érvényesült a nagyvárosi burzsoá angolság koncepciójának átvételére. Mindez W. E. Hudson, Edward Thomas és George Sturt munkáiban tükröződik. Ez az angolság — mint ezt Howkins megfogalmazta — „a déli országrész sajátos társadalmi átalakulásához” kapcsolódik, és így „olyan emberek írásai adtak politikai arculatot ennek az angolságnak mint Sturt és Hudson”, „hangsúlyozva a folyamatosság, a közösség és harmónia, és mindenekelőtt az osztálynéküliség sajátos formájának gondolatát” (Howkins 1986, 74—75.). A „déli országrésznek” ez az imidzse beépült a nemzeti ideológiába, egyébként a zene és művészet által létrehozott hasonló imidzsekkel együtt.

Számos szerző utalt a 19. századi közlekedés könnyebbé válásának hatására — főleg a vasútról van szó — mint a viktoriánus kor regényíróinál a regionális tudatot erősítő tevékenységük katalizátorára. Keith, George Eliot *Adam Bede* című művét például az effajta regionális tudat érzékelésének jeleként értelmezi, „mely oly fontos és mégis mellőzött volt a viktoriánus korszakban. A kommunikáció fejlődése, az utak tökéletesítése, a vasutak létesítése «kinyitotta» és összehasonlíthatóvá tette a vidéket. A viktoriánus korban élők — úgy mondhatnánk — megtanulták, hogy ne általában a vidéket ismerjék meg, hanem a különböző tájak természeti jellemzőit, történetét, szokásait, tájszólását és életmódját. A viktoriánus írók — legyen szó költészetről, regényről vagy elbeszélő prózáról — fontos szerepet játszottak ebben az ébredésben” (Keith 1981, 139.).

A viktoriánus regény nemcsak a régiók és regionalizmus sajátos tényeire és érzékelésére nyújt bizonyítékot, hanem (s ez éppily fontos) a nagyváros és a vidéki régiók közötti kapcsolatok változását is tükrözi. Viszont függővé vált a kormányzat fokozódó centralizálásától és gazdasági viszonyok nemzetköziesedésétől. A változásoknak ezen aspektusával Hardy — mint azt Keith megállapította — teljesen tisztában volt, jelezve, hogy neki személyesen is fontos volt „a nemzeti nem regionális kényszerek hatása a helyi regionális életre, s ez vált történeteinek központi elemévé” (Keith 1988, 86.).

Összefoglalás

Egyrészt határozott igény van a regionális tudat múltbeli formáinak feltárására, másrészt a múlt elemzésére és értelmezésére létre kell hoznunk jelenkori összehasonlító módszereinket. Az első esetben arra törekszünk, hogy feltárjuk és értelmezzük azoknak a gondolatait és helyérzékelését, akiknek gondolataiban és írásaiban regionális érdeklődést fedezhetünk fel. A második, s talán sokkal fontosabb esetben meg kell próbálnunk a megfelelő elméletbázisok alapján

de novo megalkotni a régiókat és regionális rendszereket, olyan kritériumokat alkalmazva mint a nyelv, vallás, osztály, népi kultúra és politika, társadalmi folyamatok kölcsönhatásai helyi, nemzeti és nemzetközi szinten; figyelembe véve olyan erőforrásokat is, mint a föld, ipari nyersanyagok és szállítási rendszerek. A múlt regionális földrajzának megalkotását nem korlátozhatja a regionalizáció kész sémáinak hiánya. A geográfus és a történész számára az igazi kihívások azok az új elképzelések, melyek segítségével a múlt térbeli formái jobban megérthetők.

1990 májusában Oxfordban az *Are British Regions neglected* címen rendezett konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

Fordította: Timár Lajos

Irodalom

- Baker, A. R. H. — Gregory, D. (1984) Some terrae incognitae in historical geography, In: Baker, A. R. H. — Gregory, D. (szerk.) *Explorations in Historical Geography*, Cambridge.
- Bentley, P. (1941) *The English Regional Novel*, London.
- Darby, H. C. (1948) The Regional Geography of Thomas Hardy's Wessex, *Geographical Review*.
- Darby, H. C. (1971) *The Domesday Geography of Eastern England*, Cambridge.
- Dellheim, C. (1987) Imagining England: Victorian Views of the North! *Northern History*, XXII.
- Dodgshon, R. (1987) *The European Past: Social Evolution and Spatial Order*, London.
- Draper, R. P. (1989) (szerk.) *The Literature of Region and Nation*, London.
- Everitt, A. (1979) Country, County and Town: Patterns of Regional Evolution in England, *Transactions of the Royal Historical Society*, 29.
- Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 1., London.
- Giddens, A. (1985) Time, Space and Regionalization, In: Gregory, D. and Urry, J. (szerk.) *Social Relations and Spatial Relations*, London.
- Gilbert, A. (1988) The New Regional Geography, *Progress in Human Geography*, 12, 2.
- Gregory, D. (1988) The Production of Regions in England's Industrial Revolution, *Journal of Historical Geography*, 14, 1.
- Howkins, A. (1986) The Discovery of Rural England, In: Colls, R. — Dodd, P. (szerk.) *Englishness, Politics and Culture 1880—1820*, London.
- Jonas, A. () *A New Geography*.
- Joyce, P. (1980) *Work, Society and Politics. The Culture of the Factory in Later Victorian England*, Brighton.
- Keith, W. J. (1981) The Land in Victorian Literature, In: Mingay, G. E. (szerk.) *The Victorian Countryside*, Vol. 1., London.
- Kerridge, E. (1973) *The Farmers of Old England*, London.
- Langton, J. (1988) The Production of Regions in England's Industrial Revolution: a Response, *Journal of Historical Geography*, 14, 1.
- Langton, J. — Morris, R. J. (1988) (szerk.) *Atlas of Industrializing Britain*, London.
- Leclaire, L. (1976) *A General Analytical Bibliography of Regional Novelists of the British Isles*.
- Lucas, J. (1981) *The Idea of the Provincial. Inaugural Lecture*. Loughborough University.
- Marshall, J. D. (1985) Why Study Regions? (1) *The Journal of Regional and Local Studies*, 5., 1.
- Marshall, J. D. (1986) Why Study Regions? (2) *The Journal of Regional and Local Studies*, 6., 1.
- Morgan, F. W. (1939) Three Aspects of Regional Consciousness, *Sociological Review*, 31.
- Smith, D. (1982) *Conflict and Compromise. Class Formation in English Society 1830—1914*, London.
- Williams, R. (1982) Region and Class in the Novel, In: Jefferson, D. — Martin, G. (szerk.) *The Uses of Fiction*, London.

A POLGÁROSODÁS TÖRÉKENY VÁZA — VÁROSHÁLÓZATUNK A SZÁZADFORDULÓN I.

(Városhierarchia — vázlat, tényképekkel)

BELUSZKY PÁL

A településhálózat — változó rendszer, erős hajlammal az alaptendenciák tartós megőrzésére. Városhálózatunk mai elrendeződésének, tagolódásának, torzulásainak okait kutatva rövid úton eljutunk a polgári városfejlődés korához, s vonhatunk le máig érvényes tanulságokat a városodás-városiasodás akkori sajátosságaiból. S természetszerűleg a polgárosodó városhálózat sem volt előzmény nélküli.

Városfejlődésünkben tükröződik közép-európai társadalmi-gazdasági fejlődésünk majd minden sajátossága. Magyarország az államalapítás *mikéntjével* a nyugat-európai társadalmi-gazdasági modellhez csatlakozott (a nyugati kereszténység felvétele, kapcsolat a pápasággal, a nyugati típusú feudális formák átvétele, nyugati „szakértők” — katonák, szerzetesek, papok, udvari emberek, később közzrendű telepesek — behívása stb.). Az átvett nyugatias államszervezeti keretek tartalommal való kitöltése az 1200-as évekre „európai” országgá formálta Magyarországot, ám maga a *folyamat*, s a 13. századra prezentált *eredmény* egyaránt magában foglalt „keleties” elemeket is (autochton fejlődés helyett mintakövetés, felülről szervezett társadalmi szervezetek, intézmények, kevésbé differenciált társadalom, viszonylag erős királyi hatalom, gyenge autonómiák stb.). Az államalapítás utáni évtizedek „központi helyeiből” — egyházi, igazgatási központok városias gazdasági tevékenységek, privilégiumok, privilegizált lakosság nélkül — az 1200-as évekre nyugat-európai értelemben vett városok formálódtak. Ám a Kárpát-medence városállománya a középkor folyamán mindvégig kis lélekszámú, jobbára a helyi piac-központ, kézműves központ szerepet betöltő városok ritkaszemű hálózatából állt; Budától, egy-egy rövidebb időszakban Pozsonytól, Soprontól, Kassától eltekintve, a nemzetközi munkamegosztásba, kereskedelembe nem kapcsolódtak be. Városi polgárságunk nemcsak csekély számú, hanem szerény vagyonú is volt. A csekély városi tőke (míg pl. Észak-Itáliában 400—500 ezer aranyforintos vagyonokkal rendelkezett egy-egy gazdag polgár, nálunk a hagyatéki leltárak szerint ez az összeg sohasem haladta meg a 30 ezer forintot) hozadéka csak harmadát-negyedét tette ki a nyugat- vagy dél-európai értékeknek, a belső piac korlátozottsága, a szerény árutermelés, az ország kedvezőtlen forgalmi fekvése, a kismértékű átmenő forgalom, a lassú pénzforgás következtében. Városállományunk, -hálózatunk kiforratlansága, kedvezőtlen fejlődési feltételei akkor váltak nyilvánvalóvá (s gazdasági fejlődésünkre nézve végzetessé), amikor Európa fejlett régióiban a 15—16. században felgyorsultak a gazdasági változások, egyes körzetekben a polgári tőkés jellegű termelés jutott uralomra. Ezzel a fejlődéssel hazánk — csakúgy, mint Közép-Európa többi állama — nem tudott lépést tartani. Az Európa atlanti partvidékére áttvődött centrumtól fokozatosan eltávolodtunk, *felerősödött periféria-helyzetünk*. A centrum-periféria kapcsolatrendszerben az élelem- és nyersanyagtermelés feladata hárult Magyarországra. Ebből következett, hogy városaink kívül rekedtek azon a modernizációs folyamaton, amely ekkor Nyugat-Európában kezdetét vette (kontinentális méretű piacok pénzügyi-keres-

kedelmi-hatalmi központjainak kialakulása, a manufaktúraipar letelepedése a városokba stb.). Másrészt felszínre hozta hazánkban az Alföld és a többi országrész fejlődési útja közötti másságokat. Megindult az alföldi típusú mezővárosok kialakulása, melyek gazdaságában az állattartás és élőállat-kereskedelem játszott a vezető szerepet. A török hódítás az emberi élet, a javak ismételt, s katasztrófális méretű pusztításával, *az ország kettős periferiává való süllyesztésével csak betetőzte e folyamatokat.* A felszabadító háborúk véget vetettek a folyamatos fizikai pusztításnak, lehetővé tették az ország gazdasági újjáépítését, ám nem változtattak azon a tényen, hogy hazánk az európai gazdasági fejlődés peremére szorult — időközben még inkább, mint a késő középkorban —, és a feudalizmus rendezte sorait, megerősítette társadalmi, gazdasági berendezkedését. E keretek között *a városhálózat középkorias formában éledt újjá*, kis körzetek szerény méretű piacközpontjaiként, céhes kézműiparos központjaiként tevékenykedtek, esetleg egyházi, igazgatási központok voltak. Polgárságuk számbelileg, politikai és gazdasági értelemben egyaránt gyenge, távolabb került Nyugat-Európától, mint volt a középkor alkonyán. A feudális kor végéig városaink helyzete alig változott, hacsak nem említjük néhány kedvező fekvésű településünk fokozódó bekapcsolódását az agrárexportba, a gyorsabbá váló tőkeakkumulációt, néhány gyáripari üzem alapítását, néhány további „polgári” városfejlesztő tényező — iskolák, egyetem, sajtó, színház stb. — megjelenését, többnyire Pest-Budára korlátozva.

Míg Nyugat-Európában a polgári társadalom szülője, nevelője a város volt, addig Magyarországon nem váltak a városok a polgári átalakulás úttörőivé. Hazánkban a múlt század közepén uralomra jutó kapitalista gazdasági-társadalmi rend olyan „készen kapott ruha” volt, amelybe nem nőtt bele viselője. Vonatkozik ez mindenekelőtt a városokra: nem a polgárosodás élén haladtak, hanem *uiol kellett érnök a polgári átalakulást, ki kellett tölteniök tartalommal a megszerzett (megkapott?) kereteket, csakúgy mint a középkor elején.* Meddig jutottak ezen az úton a századfordulói a magyarországi városok? Ehhez kíván a tanulmány néhány adalékot nyújtani, mindenekelőtt a városhierarchia tárgykörében.

1. Dualizmuskori városfejlődésünk *agrárországban* zajlott. Az agrárkeresők aránya 1870-ben 67,1% volt, a napszámosokkal (akik külön foglalkozási csoportként szerepeltek a népszámlálásokban, s nem bonthatók gazdasági ágakra) együtt az őstermelők aránya 80% körül lehetett, s a századfordulón is meghaladta a 70%-ot (őstermelés 68,4%, napszámosok 3,3%). A területi munkamegosztás képlete 1900 táján meglehetősen egyszerű: a tisztán agrárjellegű vidék — ahol még az agrárlakosság közvetlen ellátását végző kereskedelmi, iparos, közszolgáltatból élő, egyházi stb. lakosság aránya is feltűnően alacsony¹ — tengeréből emelkednek ki a városok, esetenként igen változó, összességében már alacsony agrárkereső arányokkal (a törvényhatósági jogú városok lakosságának 16,0%-a őstermelő, de Hódmezővásárhely lakóinak 67,5, Szabadka lakóinak 59,0, Kecskemét lakóinak 57,9%-a agrárfoglalkozású). A gazdasági fejlődés középpontjában a 19. század második felében az agrártermelés tőkés átalakulása, technikai, agrotechnikai modernizációja állt: a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása (a vasútépítkezések elsőrendű ösztönzője az agrárpiac volt, vasúthálózatunk alakulásában az agrárius érdekkörök befolyása meghatározónak bizonyult), feldolgozása (malom- és cukoripar), kivétele, a mezőgazdasági termelést szolgáló hitel és biztosítási intézetek kiépítése, sőt a mezőgazdasági kutatás és oktatás magas színvonalú intézményhálózata. Ezek *a tényezők jelentették a vá-*

rosfejlődés legfontosabb forrásait is, megjegyezve, hogy a lakosság köréből kiinduló város-falu kapcsolatok legtömegesebb összetevője szintén az agrártermeléssel állt kapcsolatban (mezőgazdasági áruk piacra vitele, állatvásárok, mezőgazdasági termelőeszközök beszerzése stb.).

Sajátos átmeneti szerepet töltött be a századforduló táján a városodásban az *ipar*. A *gyáripar* sokoldalú, általános fejlődésének feltételei az 1890-es évekre alakultak ki. Ezért fel is gyorsult a századfordulón az iparosodás (1890 és 1910 között 64,5%-kal nőtt az ipari keresők száma, szemben az 1870–1890 közötti 31,2%-os növekedéssel), miközben mélyreható változás zajlott a vállalati struktúrában: stagnált az önállóak száma, arányuk csökkent, s rohamosan emelkedett az alkalmazottak (munkások, tisztviselők) száma, vagyis visszaszorult a *kézműipar* s *változott az ipari tevékenység városképző szerepe*. Míg korábban a kézműipar — néhány, az agrártermeléshez szorosan kötődő ágazatot nem tekintve — erősen koncentrált árutermelést folytatott, közvetlenül kapcsolódott a kereskedelmi tevékenységhez, a piachoz, s így *jórészt városi funkciókat töltött be*, addig a századfordulóra a tömegtermelést egyre inkább a gyáripar vette át, s a gyáripar kapcsolatrendszere áttörte a piackörzeti kereteket. Így az *ipar* s a városodás, különösen az *iparosodás és a városhierarchia* kapcsolata lazult.

A dualizmuskori városodás másik forrása a *kiépülő polgári igazgatás* „centrum-igénye” volt, illetve az elnyert közigazgatási szerepkör nyomán a szükségessé váló intézményhálózat letelepítése.² A közigazgatási székhelyek kiválasztása, az intézményhálózat letelepítése (ide sorolható sok egyéb mellett pl. a katonaság elhelyezése is az ország területén!) igen számottevő „külső” tényezőt kapcsolt be a város-hálózat alakításába, s háttérbe szorította a „szerves városfejlődést”. A sok forrásból — jórészt helyi forrásból — táplálkozó, szerves, harmonikus urbanizálódás néhány városra, mindenekelőtt a fővárosra korlátozódott.³

A regionális fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően a modernizáció kezdetben néhány gócpontban indult meg; Budapest volt a külföldi tőke (a dualizmuskori beruházások fele, egyes dekádokban 60%-a külföldről származott!), a technikai civilizáció, az innovációk, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok hídfőállása. A századfordulóra modern nagyvárossá fejlődött, népessége viharosan növekedett, a polgári forradalom s az első világháború között megötszöröződött (1857: 187 ezer, 1910: 880 ezer lakos). Míg a 19. század derekán az ország lakosságának mindössze 1,5%-a, tehát elenyésző hányada élt a fővárosban, addig a 20. század elején 5%-kal részesedett a lakosságból. A hierarchia csúcán — pusztán a fenti adatokból is következtethetően — nem csupán mennyiségi növekedés következett be, hanem szerkezeti változás is: egyértelmű, kiemelkedő súlyú központ került a településhálózat élére. Korántsem ily egyértelmű a város-hálózat egészének szerepváltozása, legalábbis, ha a jogilag elismert városokat vesszük figyelembe. Magyarországon 1900-ban 131, Horvát-Szlavónországban további 18 városi jogállású települést tartottak számon (29 törvényhatósági jogú és 120 rendezett tanácsú város). S ha 1870 és 1900 között mintegy 33%-kal nőtt is lakosság számuk, az ország népességében súlyuk alig növekedett; 12,8%-ról 13,8%-ra. A 19. század második felében nem következett be strukturális áttörés a városodás terén; Magyarország továbbra is „falusi” ország maradt (l. táblázat).

I. TÁBLÁZAT

A városi népesség számának és arányának változása
Magyarországon, 1857–1900*

Lakóhely	A népesség							
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%
	1857		1870		1890		1900	
Budapest**	187	1,5	271	2,0	492	3,2	716	4,3
Városok	1439	11,9	1736	12,8	2083	13,7	2307	13,8
Községek	10489	86,6	11572	85,2	12588	83,1	13698	81,9
Összesen	12124	100,0	13579	100,0	15163	100,0	16721	100,0

* Horvát-Szlavónország nélkül

** 1873-ig Pest, Buda és Óbuda együtt

2. A városhálózat számos aspektusból vizsgálható; jelen tanulmányunkban a *városhierarchia* alakulását mutatjuk be. Felfogásunk szerint a *városok hierarchikus rangját a városi alapfunkciók* („központi helyi” funkciók) *menntisége és sokfélesége*, az egyes településekben előforduló városi alapfunkciókat ellátó intézmények hierarchikus fokozata határozza meg.⁴ A városi alapfunkciókat pedig a tágan értelmezett szolgáltatások hierarchiájának felsőbb szintjein elhelyezkedő szerepkörök, intézmények testesítik meg (tehát pl. az oktatás terén a közép- és főiskolák, egyetemek, a szakoktatás stb.). A települések hierarchikus rangja elsősorban a városi (alap)funkciók differenciáltságát, az ellátott feladatok szintjét, az ellátott szerepkör „gyakoriságát” fejezi ki (a magasabb hierarchikus szintű egyetem ritkábban fordul elő, mint a középiskola), s nem azok mennyiségét. A hierarchikus szint különbsége többnyire világosan különböző feladatokat, hatásköröket jelent (pl. a megyei törvényszékek és a járásbíróóságok eltérő hatásköre), a városi funkciók mennyiségi különbségei csak közvetve jelentenek érdemi különbséget a települések között, azonos funkció-összetétel esetén (pl. a királyi ítélőtábla, a megyei törvényszékek és a járásbíróóságok direkt hierarchia alakító szerepe mellett az ügyvédek száma csak közvetve kapcsolható a hierarchikus ranghoz). Mindez nem jelenti azt, hogy a *városi szerepkör mennyiségi vizsgálata nem szolgáltatna értékes felvilágosításokat a városhálózat vagy egyes városok sajátosságairól, ill. a (szűkebben értelmezett) hierarchikus ranggal összevetve* ne árnyalná a nyert képet. A mennyiségi összetevők vizsgálata egy sor további viszonylat feltárását is lehetővé teszi, például: *milyen mértékű a központi szerepkör „sűrűsége” egy-egy településen belül (milyen a többi funkció s a központi szerepkör aránya), vagy mekkora hányad jut a városi funkciókból a vidék ellátására s mennyi a városra magára.*⁵ A „vidékre eső hányad” aránya vagy mennyisége viszont — felfogásunk szerint — nem képezheti alapját a városhierarchia megállapításának. A vázoltakból az is következtethető, hogy a városok hierarchia-szintje és a városi funkciók mennyisége eltérően alakulhat, vizsgálatuk eltérő rangsorokat eredményezhet. Az is feltételezhető, hogy minél inkább „kiérlett”, szerves fejlődés nyomán kialakult egy-egy terület városhálózata, annál inkább összerendezettek a különféle rangsorok.

A századforduló városhálózatának feltárása céljából folytatott vizsgálataink egyaránt kiterjedtek a szűkebb értelemben vett városhierarchia és a városi funkciók mennyiségi jellemzőinek megismerésére. Jelen tanulmányban — területi megfontolásokból — elsősorban a századforduló városhierarchiáját mutatjuk be. Ennek feltárása során ún. „leltározó” módszert alkalmaztunk.⁶ A kiválasztott városi szerepköröket (intézményeket) előfordulás-gyakoriságuk alapján rangsorba állítottuk. A különböző intézmények összemérhetőségét az ún. „diszperziós érték” (előfordulás-gyakoriság) tette lehetővé; annak figyelembevételével, hogy *adott településátlományon belül hány település rendelkezik valamelyik intézménnyel*. Minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál *magasabb* hierarchikus szintet jelöl. A kialakult rangsor alapján a figyelembe vett intézményeket 5 osztályba (hierarchia-szintbe) soroltuk:

- I. *A regionális centrumok intézményei* (pl. egyetemek, főiskolák, királyi ítélőszékek, országos biztosítótársaságok ügynökségei, kerületi iparfelügyelet, postaigazgatóságok, bányakapitányságok, királyi főügyészségek stb.); ide soroltuk azokat az intézményeket, melyek 2–18 településben fordultak elő.
- II. *Fejlett megyeszékhelyek intézményei* (pl. kereskedelmi és iparkamarák, reálgimnáziumok, ügyvédi kamarák, erdőfelügyelőségek, az Osztrák–Magyar Bank fiókjai stb.); 19–39 településben működtek.
- III. *Megyeszékhely-szintű intézmények* (megyei törvényszékek, pénzügyigazgatóságok, tanítóképzők, kórházak, királyi ügyészségek stb.); 40–79 településben voltak találhatóak.
- IV. *Középvárosi intézmények* (közjegyzők, gimnáziumok, pénzügyőrsek, vasúti mérnökségek, csendőrszakaszok székhelyei stb.); 80–185 településben voltak fellelhetőek.
- V. *Járási székhely szintű intézmények* (járásbírók, adóhivatalok, kincstári postahivatalok, szolgabírók stb.); 186–380 településben fordultak elő.

Nem volt célunk a központi szerepkörű intézmények teljes leltározása. Az intézményeket mint indikátorokat vettük figyelembe; a reprezentatív intézmények megléte vagy hiánya valamely városban — reményeink szerint — jelzi a település hierarchikus szintjét. 75 intézmény figyelembevételére került sor; az intézmények meglehetősen szubjektív szempontok alapján végezhető „súlyozására” nem tettünk kísérletet (vagyis azonos értékű mutató pl. az Osztrák–Magyar Bank fiókja, a főreál-iskola és az ügyvédi kamara). Ha valamely város egy-egy hierarchikus szint mutatóinak több, mint *háromnegyedével* rendelkezett, *teljes értékű, ha felével-háromnegyedével, részleges központokról* beszélünk (természetesen az elért legmagasabb szint a jellegmeghatározó).

A századforduló magyarországi városhierarchiájának szintjei tehát a következők:

Budapest

I. <i>Regionális központok:</i>	1. teljes értékűek
	2. részlegesek
II. <i>Fejlett megyeszékhelyek:</i>	3. teljes értékűek
	4. részlegesek
III. <i>Megyeszékhely-szintű városok:</i>	5. teljes értékűek
	6. részlegesek
IV. <i>Középvárosok:</i>	7. teljes értékűek
	8. részlegesek
V. <i>Kisvárosok</i>	

A közép- és kisváros elnevezés a lélekszámmal nem áll kapcsolatban, csupán az ellátott városi funkciók méreteire, differenciáltságára utal, s így nem is igazán szerencsés.⁷

3. A vázolt eljárással közel 250 település városi szerepköre igazolódott. Szintenkénti megoszlásukat a 2. táblázat, felsorolásukat az 1. melléklet, térbeli eloszlásukat az 1. ábra tartalmazza.

2. TÁBLÁZAT

A funkcionális értelemben vett városok hierarchikus tagolódása

Szint	Települések száma	Ebből	
		teljes	részleges
I. Regionális centrumok	10	5	5
II. Fejlett megyeszékhelyek	16	8	8
III. Megyeszékhely szintű városok	37	24	13
IV. Középvárosok	88	53	35
V. Kisvárosok	93		93
Összesen	244		244

3.1. A nyert eredményekből megállapítható, hogy a városodás foka igen különböző volt régióként a századfordulón (2. ábra). Horvát-Szlavónországban, Erdélyben, az ÉNY-Felvidéken (Árva, Trencsén, Liptó, Túróc megyékben) a városodás mértéke még a középkorias Európa értékeit sem érte el (Árva megyében a lakosság 4, Trencsén, Varasd, Belovár-Körös, Pozsega, Modrus-Fiume, Lika-Krbava megyékben kb. 5%-a élt a funkcionális értelemben vett városokban). Horvátországban Zágráb némiképp hasonló szerepet játszott mint Budapest Magyarországon; kivülről csak az ország peremén egzisztált néhány középváros (Varasd, Eszék, Zimony). A régió nagyobb részén az iparforgalmi népesség nem érte el a 10 %-ot, a városhálózat pedig még egy árutermelő agrárgazdaságnak sem felelt meg. Erdélyben — a korabeli statisztikai kiadványok „Királyhágón túli részein” — egy sor nagy hagyományú, jelentős polgársággal bíró, „urbanizált” külsejű város létezett (a szász városok, Kolozsvár stb.), ám a régió gazdasági-társadalmi fejlettségének hátramaradottsága tükröződött a városhálózat mennyiségi mutatóiban is; a Székelyföldön, a két Küküllőben, Szilágy és Szolnok-Doboka megyékben, Hunyadban a lakosság egytizede sem élt városokban; a városhálózat jelentékenyebb középkori előzményekkel bíró, ám a századfordulón csupán egy épp az árutermelés kezdetén álló agrárregió városhálózatának képét mutatta. Kivételt a Szászföld (Királyföld, Barcaság) képezett, s ismételtelen felhívjuk a figyelmet arra a sajátos ellentmondásra, amely az archaikus agrártermelést folytató, kevés számú és kis népességű várost fenntartó, a polgárosulás kezdetén tartó régió, s a „falakon belüli” városi élet egyes elemeinek (városkép, foglalkozási szerkezet, városi tradíciók, viszonylag tehető városi lakosság) fejlettsége között fennállt. Az országot határoló hegységkeret városodása is alacsony volt: Máramarosban, Beregben, Ugocsában, Ung megyében 10% körül volt a városlakók aránya, a Vág felső folyása mentén ennek alig a fele. Itt a városok szerepét is többnyire szerény múltú, kis népességű, valódi polgársággal alig, városi jelleggel

nem rendelkező adminisztratív központok töltötték be. Budapest földrajzi helyzete, s a sajátos alföldi településhálózat ismeretében is meglepően magas városodási értékeket kaptunk az Alföldre. Csongrád vármegyében a lakosság közel háromnegyede (73,6%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében kétharmada élt *funkcionális értelemben vett városokban*, de ez az arány Hajdú, Békés és Jász-Nagykun-Szolnokban is megközelítette-meghaladta az 50%-ot. Az Alföld településszerkezetének jellegzetességei közismertek: a lakosság zöme a századfordulón még inkább, mint ma, a mezővárosokban s a hozzájuk szerveződött tanyákon élt. „Valódi” falvak csak a peremterületeken, a félreeső folyózugokban fordultak elő, ill. néhol már ekkor ún. tanyaközségekbe szerveződtek (Kalocsa környéki szállások, Kecskemét környéke: Orgovány, Izsák, Szank stb.). A tanyás mezőváros város volta ellen persze számos ellenvetés támasztható: a tanyai lakos több tucat km-re élhetett a várostól, a városképet, a foglalkozási szerkezetet, és gazdasági funkcióit tekintve a mezőváros maga is falusias település volt. (Mendöl T. felfogása szerint a mezőváros kettős — sőt hármas — osztású település: a *valódi városias magot* — amely többnyire morfológiailag is elkülönült a város többi részétől — *falusi burok veszi körül*, s ez *mezőgazdasági szórványban* folytatódik.) Kétségtelenül torzítanak a közölt statisztikai adatok, de tény, hogy az alföldi településhálózatnak köszönhetően az agrártermelést városi keretek között (is) folytatták e régióban, s a lakosság zöme sajátos kapcsolatban volt a várossal: ha nem is élt valódi városi környezetben,⁸ ha tevékenysége nem is volt „városi jellegű”, mégis benne élt egy különös városi közösségben, a város intézményei közelebb estek hozzá térbelileg és társadalmilag egyaránt, mint a „hagyományos város-falu rendben” élő falusiakhoz. Ez még a tanyán élőkre is vonatkozik, hacsak kintlakásuk nem volt végleges. Az Alföld magja, s a hegy-ségperem közti terület városodottsága az országos átlag szintjén mozgott; Budapesttől a nyugati határig kiegyensúlyozott (Pozsony megyében 24,2%, Győrben 22,9%, Sopron megyében 19,4; Esztergomban 19,3% és így tovább). Még itt is elsősorban az agrártáj központjai a városok, de már egy modernizálódó, jelentős árutermelést folytató mezőgazdasági vidék — helyi bázison — iparosodó központjai, kereskedőhelyei, „valódi” polgársággal (legalábbis középpolgársággal). A Dunántúlon sem egységes a városodás; Somogy megyében csupán a lakosság 10,8%-a, Vasban 12,1%-a, Zalában 13,5%-a élt városokban (a jogilag elismert városokban pedig mindössze 5,3; 7,8, illetve 7,7%-a!), ráadásul múlt nélküli, kiforratlan „központi helyeken” inkább, mintsem sokoldalúan fejlett, kiegyensúlyozott városokban.

A városok térbeli elrendeződését áttekintve — Christaller, W. tanulmányának⁹ megjelenése óta szinte minden településhierarchiával foglalkozó írásban — felvetődik a kérdés: *mutat-e geometrikus elrendeződést a településhierarchia térbeli rendje?* A szükségképp szubjektív színezetű válaszadás tévedési lehetőségét is elismerve válaszolunk: *nem*. A magyarországi városhálózatban a századfordulón sem sejlik fel egy következetes, szabályos térbeli elrendeződés — geometriai rend — nyoma, ha a településközi munkamegosztás ennek egyes elemeit szükségszerűen ki is termeli (egy-egy magasabb szintű központra több alacsonyabb szintű jut; az „elérhetőség” bizonyos távolsági „küszöbértéket” visz be a rendszerbe; az „igazgatott” népesség száma is alsó-felső korlátok között mozog, s így adott területnek szükségszerűen adott igazgatási központja van stb.).

3.2. A nyert eredmények elemzése egyértelműen utal rá, hogy a magyarországi városhálózat *dualizmuskori kiépülése - átformálódása jelentős mértékben külső tényezők, államhatalmi beavatkozás eredménye*. Ennek legfontosabb eszköze a *közigazgatási, az államigazgatási funkciók*

nak a letelepítése volt, de hasonló szerepet játszott az állam által befolyásolt *vasútépítés*, az állami ipartelepítés, de még a hadsereg állomáshelyének a megválasztása is. Ennek során igen sok csekély népességű, városi funkciókat egyébként nélkülöző, városias társadalommal, polgársággal nem rendelkező település nyert városi intézményrendszert, s került magas pozícióba a hierarchikus rangsorban. Ez a sajátos ellentét jellemezte járási székhelyeink többségét, de jó néhány megyeszékhelyet is (Csíkszereda, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton, Alsókubin, Aranyosmarót, Magyaróvár, Nagyszőlős stb.). A valódi polgárság hiánya, a köztisztviselői réteg dominanciája, az erős állami függés e városokat némiképp *a kelet-európai városokkal rokonította*. A városodás, a városfejlődés csekély belső erőforrásai Magyarországon már ekkor kitüntetett szerephez juttatták az állami beavatkozást, az állami újraelosztást. Ez gyökeresen eltért a nyugat-európai gyakorlattól, s mintegy előkészítette a talajt a későbbi korszakok településfejlesztési gyakorlatához.

A településhálózati igényekből táplálkozó hierarchia, az ennek inkarnációjaként megjelenő központi hely-állomány (a közigazgatási, jogi javakkal való ellátás igénye, a városi szolgáltatások igénye) akkor is kialakult, ha ezen igényekkel a városfejlődés nem tudott lépést tartani, ha csonka, hiányos városok (pontosabban központi helyek) jöttek létre. A városhierarchia ekkor bővebb keretekkel szolgált, mintsem azt a sokoldalú városfejlődés kitölthette volna. De a funkcionális értelemben vett városállomány sem töltötte ki teljesen azt a jogi keretet, amit a városi jogú települések jelentettek (vagyis a rendezett tanácsú városok egy része, mint pl. Ruszt, Ólubló, Poprád, Szepesolaszi, Szepesváralja, Szepesbéla, Bazin, Jolsva, Vizakna nem rendelkezett városi funkciókkal). Ugyanakkor száznál is több községi jogállású település került be a településhierarchia „városi zónájába”; nemegyszer előkelő pozícióba (Balassagyarmat, Szekszárd, Kalocsa, Fogaras, Ipolyság, Békéscsaba, Rózsahegy, Kisvárdá stb.). *A jogi, a funkcionális és a társadalmi-gazdasági-funkcionális városkategória* szétvált, sajátos piramisrendszert alkotott, melyen belül az egyes városok által elfoglalt helyzet fontos várostípus-képző elem (3. ábra). Ez természetesen a városhálózat „kiérleletlenségének” jele (noha a jogi és a funkcionális városkategória — természetszerűleg — soha sem volt azonos településkörre alkalmazható).

Ezen összefüggésrendszer része, hogy közigazgatási központi szerepkör (megyeszékhely-funkció) nélkül kevés városunk tudott előkelő helyet szerezni a hierarchikus rangsorban, vagy ami ennek megfelel: a polgári közigazgatás kiépítése során kevés valódi városunk maradt (maradhatott) ki a közigazgatási központok sorából. A speciális helyzetű Szegedtől — nem megyeszékhely, de számos regionális hatáskörű intézmény székhelye — és Fiumétől eltekintve, a majd megyényi területet birtokló, igen népes Szabadka kerül a megyeszékhely-szintű városok sorába, a hierarchikus sorrend 50. helyén. Ugyanakkor a városi szerepkör súlya szerint a 16. a rangsorban. Kecskemét, Újvidék, Nagykanizsa és Pancsova került még előkelő helyre különösebb igazgatási szerepkör nélkül. (Ez a tény természetesen az alkalmazott módszer kritikája is lehet, amennyiben túlzott szerephez juttatta a közigazgatáshoz kötődő intézményeket.)

A fenti megállapítást látszik igazolni a *településhierarchia* és a *funkcionális várostípusok* egybevetése is.¹⁰ 1900-ban Magyarország városainak 71%-ában a *központi szerepkör* a vezető funkció kizárólagosan (a városok 34,7%-ában), vagy más szerepkörrel kombinálódva.

Ez tulajdonképp várható összefüggés, hisz állítottuk, hogy a központi szerepkör (a városi alapfunkció) tesz egy települést várossá. Ám e településeknek csak egy részében eredményezte

a központi szerepkör túlsúlyát a modern, polgári jellegű városi funkciók koncentrálódása, mint pl. Nagyváradon, Aradon, Temesvárott, Pozsonyban, Sopronban stb. Az e típusba sorolt városok többségében viszont épp a *modern városfejlődés kezdetlegessége, fiatal volta eredményezte a központi szerepkör túlsúlyát*: a kis, korábban falusi szerepkörű településekbe letelepített igazgatási funkciók még nem indították el az átalános városiasodást, s így túlsúlyban maradhattak.

Hasonló jellegű folyamat eredménye volt Magyarországon az iparvárosok kialakulása. A kifejezetten gyáripari jellegű városok kivétel nélkül *bányavárosok* vagy *nehézipari* (kohászati, fémfeldolgozó) *központok*. Az ipartelepek jobbára állami kézben voltak (pl. az államvasutak tulajdonában), s ez meghatározta e városok társadalmának összetételét, az ipari és településfejlődés kapcsolatát: a vállalatokat nem a helyi keletkezésű tőkéből alapították, a profit nem a helyi tőkét — és a helyi társadalmat — gyarapította, nem hozott létre helyi polgárságot, legfeljebb állami tisztviselő-réteget és így tovább. Nem túl nagy azon települések száma, amelyekben az ipari szerepkör más funkciócsoporthoz hasonló súlyt képviselt, ám e városok már többségre jutottak a „szerves fejlődés” során iparosodó városok (jobbára helyi tőkével alapított, „nőtt” iparvállalatok, azok bekapcsolódása a helyi gazdasági életbe stb.), mint Pozsony, Temesvár, Arad, Győr, Szentgotthárd stb.

Sajátos megítélés alá esik ezekben az évtizedekben a kézműipar. A kézművesek a korábbi századokban az iparcikkek zömét állították elő, a földrajzi munkamegosztás eredményeként a városokban, mezővárosokban tömörültek, s e települések lakosságának számbelileg túlsúlyban levő rétegét alkották, a városok társadalmában is előkelő helyet — esetenként vezető helyet — foglaltak el. Ám Magyarországon a polgári modernizáció nem e rétegre támaszkodott, s amikor a gyáripar versenye a tömegtermelésből fokozatosan kiszorította a kézműipart, ez a korábbi kézműipari központok hanyatlásához vezetett. Oly várost, ahol a kézműipari funkció a domináns, 1900-ban már alig találtunk (ezeket is inkább a városi rangú, de csekély városi funkciót ellátó települések körében, mint pl. Holics, Poprád, Szepesbéla, Szepesolaszi), de más funkcióval közösen sok városunkban volt jellem meghatározó, köztük oly nagyvárosokban is, mint Pécs vagy Miskolc (Miskolc helyzete speciális; a gyáripar az ekkor közigazgatásilag különálló Diósgyőrbe települt), aztán Pápán, Késmárkon, Iglón, Sátoraljaújhelyen stb.

3.3. *A regionális centrumok* körében a piramis csúcán a jogállás, a funkció és a „társadalmi viszonyok” megfelelnek egymásnak. Elkülönülésük „lefelé” egyértelmű; a 10 regionális központ — a teljesértékű Zágráb, Kolozsvár, Pozsony Szeged, Kassa és a részleges szerepkört betöltő Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad — az ellátott regionális funkciók sokfélesége alapján egyértelműen kiemelkedő csoportot képez, noha a csoporton belüli különbségek is számottevőek; Kolozsvár vagy Zágráb intézményhálózatának fejlettsége kb. kétszerese Arad értékeinek (3. táblázat). Egyedül Arad helyzetének megítélése lehet kétséges indikátoraink alapján: 11 általunk számításba vett regionális mutatóval rendelkezett, míg az öt követő, már a következő hierarchikus csoportba szorult Miskolc, Győr és Székesfehérvár 7–7, Brassó, Nagyszében és Szombathely 6–6 mutatóval. A városi szerepkörök *menyiségi mutatói* (ld. alább) alapján azonban Arad egyértelműen a regionális központok közé sorolandó. Itt jegyezzük meg előljáróban, hogy a városi funkciók mennyiségi értékei alapján ugyanez a 10 település áll a rangsor élén, mint a városi szerepkörök differenciáltsága alapján, ha a csoporton belüli rangsor természetesen némiképp változott is (Pozsony, Zágráb, Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, Debrecen, Arad, Szeged, Kassa, Pécs sorrendre). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy

3. TÁBLÁZAT

A városhierarchia csúcsán álló települések főbb adatai, 1900

Hierarchikus szint/városok	Jogállás, közigazgatási szerepkör*	Lakosság szám	Foglalkozási szerkezet						Funkcionális város-típusok****	Népességváltás, 1870-1900, %	Magyar nyelvűek aránya, %	Német nyelvűek aránya, %	
			S ⁺	mezőgazdaság	bányászat, ipar	tercier szektor**	védőrő	egyéb***					
I. Regionális centrumok													
I.1. Teljes értékűek													
1. Zágráb	Tj, M	57690	22	1	8,4	32,3	24,5	10,1	24,7	Ki	182,8	4,6	6,6
2. Kolozsvár	Tj, M	46670	22	5	8,9	33,1	20,1	10,8	27,1	K	75,2	85,4	3,2
3. Pozsony	Tj, M	61537	20	2	3,9	37,1	20,4	12,4	26,2	Ki	32,2	30,5	52,2
4. Szeged	Tj	90270	20	8	40,6	19,8	13,2	5,8	20,6	KA	41,2	96,2	2,7
5. Kassa	Tj, M	35586	20	9	1,6	33,8	17,1	21,3	26,2	Kg	63,7	66,3	8,1
I.2. Részlegések													
6. Debrecen	Tj, M	72351	18	6	23,3	30,1	16,4	7,9	22,3	Ka	56,9	98,6	0,9
7. Pécs	Tj, M	42252	16	10	7,2	36,4	17,6	8,4	30,4	KI*	77,1	78,0	17,1
8. Temesvár	Tj, M	49624	15	4	2,1	33,7	20,6	12,6	31,0	K	54,0	36,0	51,7
9. Nagyvárad	Tj, M	47018	14	3	10,5	31,1	23,9	13,5	21,0	K	63,8	91,3	2,4
10. Arad	Tj, M	53903	11	7	6,3	36,1	21,4	8,8	27,4	KI	64,7	70,4	9,5
II. Fejlett megyeszékhelyek													
II.1. Teljesértékűek													
11. Miskolc	Rt, M	40833	13	11	6,3	38,2	22,0	11,7	21,8	KI*	89,6	94,2	2,2
12. Székesfehérvár	Tj, M	30451	13	16	21,0	28,5	17,1	12,0	21,4	K	34,2	97,5	1,7
13. Sopron	Tj, M	30628	12	12	14,2	28,4	18,2	17,5	21,7	Kg	45,1	38,5	56,4
14. Brassó	Rt, M	34511	12	17	6,6	35,5	17,8	11,8	28,3	Ki	24,3	38,1	29,8
15. Győr	Tj, M	27758	11	14	5,3	38,2	20,8	8,5	27,2	KI	38,5	94,9	3,2
16. Nagyszében	Rt, M	26077	10	13	4,2	31,8	16,9	22,3	24,8	KV	37,3	17,7	58,0
17. Szombathely	Rt, M	23309	10	22	3,5	35,4	22,1	12,5	26,5	Ki	141,1	91,7	6,4
18. Máramarosziget	Rt, M	16901	10	26	8,7	26,2	27,5	7,9	29,7	K	91,8	74,1	13,5
II.2. Részleges													
19. Szatmárnémeti	Tj	26178	8	20	20,9	30,9	22,0	6,1	20,1	K	42,6	94,2	2,1
20. Nagybecskerek	Rt, M	25953	8	31	28,7	21,5	16,6	3,8	29,4	Kv	32,0	35,5	30,6
21. Zombor	Tj, M	29036	7	21	39,8	19,3	13,5	4,1	23,3	KA	19,4	31,2	8,1
22. Nyitra	Rt, M	14752	7	24	5,2	32,4	26,9	6,4	29,1	K	38,1	47,7	15,5
23. Eszék	Tj, M	23018	7	27	8,0	28,7	18,8	15,8	28,7	K	33,5	9,0	52,3
24. Eger	Rt, M	24650	7	28	28,6	25,4	14,3	10,9	20,8	Ka	28,7	98,0	1,1
25. Marosvásárhely	Tj, M	17715	7	30	8,3	31,8	16,9	18,4	24,6	Kg	36,1	90,7	2,8
26. Besztercebánya	Rt, M	8681	7	36	2,3	39,3	17,4	12,1	28,9	KI	45,9	34,7	12,9
27. Fiume	Tj	38057	7	18	4,7	34,3	33,0	4,9	23,1	KS	112,8	7,4	5,0
28. Szabadka	Tj	81464	7	15	53,8	14,9	12,5	1,9	16,9	A	44,6	56,0	2,1

*Tj = törvényhatósági jogú város; Rt = rendezett tanácsú város; M = megyeszékhely;
 **Kereskedelem, közszolgálat, közlekedés;
 ***Napszámos, házicseléd, egyéb és ismeretlen;
 ****Rövidítések: K = központi szerepkörű városok; A = agrárvárosok; G = garnizon városok; I = ipari városok;
 S = speciális szerepkörű városok; V = vegyes funkciójú városok; a két „nagybetű” a kettős funkció jele (pl. KA = központi szerepkörű-agrárfunkciójú város); a „kisbetű” a másodlagos funkció jele a vezető funkció mellett (pl. Ki = központi szerepkörű város számottevő iparral).
 S⁺ = sorrend a városi szerepkör súlya alapján.

egy-egy mutató alapján egynémely „megyeszékhely-szintű” város nem törhetne be a „nagyok” közé. (Miskolc vagy Fiume kereskedelmi szerepköre meghaladja Pécs, sőt Kassa kereskedelmi funkcióit; Szabadka népességszáma Szeged kivételével valamennyi regionális centrumét felülmúlja; Nagyszében pénzügyintézetének vagyona Budapest után a legnagyobb volt az országban és így tovább.) Ugyanakkor regionális szerepkört még számos további város ellátott kisebb-nagyobb mértékben.¹¹ Szőrtságuk nagyfokú. A fent említett 6 város (Miskolc, Győr, Székesfehérvár, Brassó, Nagyszében, Szombathely) mellett Sopron, Marosvásárhely, Máramarosziget, Szatmárnémeti, Fiume, Besztercebánya, Komárom, Szabadka, Zombor is rendelkezett néhány regionális mutatóval, de egy-egy indikátor szinte valamennyi jelentősebb megyeszékhelynél előfordul (pl. Nyitra, Trencsén, Eszék, Eger, Veszprém stb.). A pusztas felsorolásból is kitetszik a mai ÉNY-Dunántúl sajátos helyzete: nagyvárosai, Sopron és Győr, nem emelkedtek a regionális centrumok sorába, s számos város (Szombathely, Győr, Sopron, Székesfehérvár, Komárom) osztotta fel egymás között a regionális szerepkört.

Budapest „túlsúlyát” („vízfej”!) előszeretettel magyarázzuk Trianonnal; a város egy 20 milliós ország fővárosaként formálódott, „vetélytársai” az országhatáron kívül rekedtek. Anélkül, hogy e megállapítások igazságát vitánánk, meg kell jegyeznünk: a kép árnyaltabb. Budapest már (még?!) a századfordulón is „aránytalan” helyet foglalt el a településhierarchiában, ha nem az ország egészéhez mérjük súlyát, hanem a városhálózathoz, kiváltképp az őt követő regionális centrumokhoz. Budapest és a városhierarchia következő lépcsője közötti szakadék a századfordulón legalább akkora volt, mint napjainkban. (Lakosságszáma önmagában több, mint a 10 regionális centrumé; a kereskedelemről élő keresők száma a 10 nagyvárosban a fővárosiaknak 45%-át tette csupán ki, s a fővárost követő 32(!) városban élt annyi kereskedelemről élő kereső, mint Budapesten, a banki mutatók szerint a pénzforgalomban még a kereskedelemnél is nagyobb súlyra tett szert és így tovább.) A főváros a 19. század utolsó harmadában egyre inkább távolodott a többi várostól, köztük a regionális centrumoktól. A növekedés *üteme* is messze meghaladta a vidéki nagyvárosokét. Ez a helyzet természetesen magyarázható a már említett „hidfő”-effektussal — egy újonnan meghódítandó területen a modernizáció kezdetben kevés számú helyen támad —, s feltételezhető, hogy ha a magyarországi urbanizáció változatlan területi keretek között folytatódhat, akkor a városodás-városiasodás „frontvonala” áttevődhet a regionális centrumokra, s változnak a fent vázolt arányok (ehhez ld. még a 3. táblázatot). Kérdés, mennyire voltak adottak ennek a területi keretei?

Pozsony hierarchikus rangsorunkban a harmadik helyet foglalta el; a mennyiségi mutatókat is figyelembe véve (ld. alább) azonban Zágrábbal együtt a legfontosabb vidéki városunk; funkciói a legkiegyenlítettebbek a regionális centrumok közül, mind ágazati összetételüket tekintve (a közigazgatási-adminisztratív, a kulturális, a kereskedelmi-pénzügyi-forgalmi, ipari funkciók egyaránt jelentősek), mind e funkciók mennyiségi-minőségi oldalát tekintve. Mindez tükröződik társadalmának viszonylagos teljességében (hozzátéve, hogy Pozsonyban is, csakúgy mint a többi nagyvárosunkban, a nagypolgárság aránya, szerepe elenyésző, gazdasági kapcsolatai jobbára Bécsen és Budapesten keresztül épültek ki a „világ” felé), városképében egyaránt. Pozsony a Nyugat-Felvidék természetes központja, regionális funkcióinak egyértelmű vonzásterületén mintegy 1 millióan, határövezetében (vagy a feltételezhetően gyengén vonzott övezetekben) kb. 400 ezren éltek (4. táblázat). *Kassa* földrajzi helyzete a Felvidék ÉK-i felében, Abaúj-Torna, Szepes, Sáros, Zemplén vármegyékben, részben Ungban és Beregben Pozsony-

4. TÁBLÁZAT

A regionális centrumok feltételezett vonzáskörzeteinek lakosság száma

Városok	A vonzáskörzeti mag lakóinak száma	A peremterület lakóinak száma	A potenciális övezet lakóinak száma	A teljes vonzáskör- zet lakóinak száma
1. Budapest	2 548 467 ¹	488 542 ²	1 523 000 ³	4560009
2. Pozsony	1 083 463 ⁴	429 246 ⁵	—	1512709
3. Zágráb	1 412 762 ⁶	681 603 ⁷	420 694 ⁸	2515259
4. Kolozsvár	982 735 ⁹	248 788 ¹⁰	1 081 228 ¹¹	2312751
5. Szeged	1 202 713 ¹²	304 680 ¹³	—	1507393
6. Kassa	1 024 282 ¹⁴	587 322 ¹⁵	—	1611604
7. Debrecen	1 188 997 ¹⁶	149 602 ¹⁷	—	1338599
8. Temesvár	919 243 ¹⁸	304 680 ¹⁹	—	1223923
9. Pécs	933 332 ²⁰	218 500 ²¹	—	1151832
10. Arad	689 938 ²²	139 000 ²³	—	828938
11. Nagyvárad	577 312 ²⁴	139 000 ²⁵	—	716312
Átlag	1 094 878	335 560	—	1752666

- ¹ kiterjed: Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Hont, Nógrád, Heves, Esztergom és Fejér vármegyékre, Budapest, Kecskemét és Székesfehérvár tvj-ra.
- ² kiterjed: Zólyom vármegyére, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom és Bars vármegyére részben, Komárom és Selmecz- és Bélabánya tvj-ra.
- ³ kiterjed: Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Borsod vármegyékre, Zala vármegye egy részére, Győr és Sopron tvj-ra.
- ⁴ kiterjed: Pozsony, Nyitra és Trencsén vármegyékre, Pozsony tvj-ra.
- ⁵ kiterjed: Árva, Liptó, Túróc, Bars vármegyékre, Moson vármegye egy részére.
- ⁶ kiterjed: Zágráb, Varasd, Belovár-Kőrös, Modrus-Fiume vármegyékre, Varasd és Zágráb tvj-ra.
- ⁷ kiterjed: Pozsega, Verőcze, Lika-Krbava vármegyékre, Eszék tvj-ra.
- ⁸ kiterjed: Szerém vármegyére, Zimony és Fiume tvj-ra.
- ⁹ kiterjed: Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fejér vármegyékre és Kolozsvár tvj-ra.
- ¹⁰ kiterjed: Kis-Küküllő vármegyére, Szilágy vármegye egy részére.
- ¹¹ kiterjed: Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék, Brassó, Fogaras, Nagy-Küküllő, Szeben vármegyékre és Marosvásárhely tvj-ra.
- ¹² kiterjed: Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog vármegyékre és Szeged, Hódmezővásárhely, Szabadka, Baja, Újvidék, Zombor tvj-ra.
- ¹³ kiterjed: Torontál vármegye és Pancsova tvj. egy részére.
- ¹⁴ kiterjed: Abaúj-Torna, Szepes, Sáros, Zemplén és Ung vármegyékre, valamint Kassa tvj-ra.
- ¹⁵ kiterjed: Gömör, Borsod vármegyére, Ugocsa és Bereg vármegyék egy részére.
- ¹⁶ kiterjed: Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Máramaros vármegyékre, Debrecen és Szatmár-Németi tvj-ra.
- ¹⁷ kiterjed: Ugocsa, Bereg és Szilágy vármegyére részben.
- ¹⁸ kiterjed: Temes és Krassó-Szörény vármegyére, Temesvár és Versecz tvj-ra.
- ¹⁹ kiterjed: Torontál vármegyére és Pacsova tvj-ra részben.
- ²⁰ kiterjed: Baranya, Somogy és Tolna vármegyékre, Pécs tvj-ra.
- ²¹ kiterjed: Zala vármegye egy részére.
- ²² kiterjed: Arad és Hunyad vármegyékre, Arad tvj-ra.
- ²³ kiterjed: Békés vármegyére részben.
- ²⁴ kiterjed: Bihar vármegyére és Nagyvárad tvj-ra.
- ²⁵ kiterjed: Békés vármegyére részben.

hoz volt hasonló (eltekintve attól, hogy Pozsony számára Bécs közelsége, a budapest-bécsi „folyosóban” való elhelyezkedés milyen előnyökkel járt), intézményhálózata is elérte a regionális centrumokkal szemben támasztott követelményeket, ám a város méretei szerények, csakúgy

mint a városi funkciók mennyisége, a potenciális vonzaskörzete sem túl nagy (mintegy 1 millió lakosra terjedt ki, igaz, széles átmeneti övezettel). Kassa a századfordulón csak úton volt a középkorias rendi városból a modern polgári nagyvároshoz vezető pályán. Zágráb a részleges állami önállósággal rendelkező Horvát-Szlavónország fővárosaként viharos gyorsasággal növekedett a kiegyezést követő évtizedekben. Helyzete, szerepe Horvátországban némiképp hasonló volt mint Budapesté Magyarországon (népességének növekedése — 182,8% 1870—1900 között — Budapestét is felülmúlta — 164,7%); igaz, egy szerény árutermelést folytató, szinte kizárólagosan agrárfunkciójú országrész központja. Zágráb így elsősorban adminisztratív központ, hivatalnokváros, a horvát kultúra centruma, még akkor is, ha kereskedelmi, pénzügyi funkcióinak méretei első városaink közé sorolták. Háttére a kb. 2 és fél milliós ország, igaz gazdaságilag a K-i részek — a Szeremség, Eszék környéke — csak laza szálakkal kapcsolódtak fővárosunkhoz. Mindenesetre úgy tűnik, Zágráb előtt nyitva állt az út a modern regionális centrummá, nagyvárossá válás előtt, az akkor adott politikai-földrajzi keretek között is. Ugyancsak egyértelműnek látszott Kolozsvár helyzete is. Budapesttől távol, a mindig is bizonyos különállással rendelkező Erdély központjaként közel 2 és fél milliós hinterlanddal rendelkezett. Ám még felületes tájékozódás esetén is nyilvánvaló, hogy elsősorban a „Királyhágón túli részek” spirituális központja volt, gazdasági centrummá a századvégig sem vált. Kolozsvár kapcsolata Dél-Erdéllyel laza volt, ezt a kiépülő vasúthálózat csak fokozta. Dél-Erdély az ország központi területeivel a Maros völgyén keresztül, Arad közvetítésével közlekedett. Dél-Erdélyben egyben szász, román többségű lakosság élt, így e területre Kolozsvár szellemi vonzása is csekély lehetett. A szászok központja Nagyszében és Brassó volt. Így tényleges vonzaskörzetében kb. 1 millióan éltek. Maga Kolozsvár mindenekelőtt adminisztratív-kulturális-szellemi központ, egyetemi és középiskolai város, újságírása, színházkultúrája, könyvkiadása, egyházi szerepkörre vidéki városainkhoz mérten kiemelkedő. E téren Budapestet követi városaink sorában. Legtöbb adót fizető polgárainak (viriliseinek) szinte egyedülálló módon kb. 85%-a értelmiségi volt. Az adminisztratív-kulturális szerepkör erősítésére, bővítésére határozott állami törekvés történt (pl. az egyetem létesítése). Szeged helyzete a legellentmondásosabb teljes értékű regionális centrumaink között. Agrárvárosként nőtt nagygyá, noha polgárosodása is látványos (szellemi-irodalmi központtá is vált). Gazdasági háttére is tekintélyes, kiterjed(hetne) a Duna—Tisza köze déli harmadára, a Tisza—Maros közre, a Maros völgyén keresztül Dél-Erdélyre. Ám Arad és Temesvár épp ez irányú terjeszkedését gátolták, hisz a 19. század végére gazdasági téren Szeged fölé kerekedtek. (Arad pénzügyeinek vagyona ekkor 24 millió forint — s ezzel az 5. az országban —, Temesváré közel 18 millió forint, Szegedé viszont csak 8 és fél millió.) Így regionális vonzaskörzetén csupán 1,2 millióan éltek.

A részleges regionális centrumok — Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Arad — elhelyezkedése önmagában meglepő következtetéseket enged meg. E regionális központok közül négy az Alföld és Erdély határzónájában, egymáshoz igen közel — különösen az Arad—Temesvár és a Debrecen—Nagyvárad városkettősök közeli fekvése feltűnő — alakult ki, ami sejteti, hogy elsősorban nem a településhálózat igényei hívták életre e centrumokat. Pontosabban a hinterland erőforrásaitól is támogatva olyan nagyvárosok alakultak ki, melyek „kiköve-telték” a regionális intézmények elhelyezését. Így regionális vonzaskörzeteik átfedik egymást, meglehetősen kicsinyek (különösen Aradé és Nagyváradé), alakjuk olykor meglepő, pl. Debrecen kapcsolata Máramarossal (ld. még az 5. ábrát!).

E rendkívül rövid vázlat alapján is megállapítható, hogy regionális centrumaink valódi nagyvárosokká való fejlődése a Trianon előtti közjogi keretek között is jó néhány nehézségbe ütközött volna, s korlátozottnak tűnik a valódi „ellenpólusok” kialakulásának lehetősége. Ugyancsak megállapítható, hogy a településhálózat gyökeres átalakulása - átalakítása igen hosszas folyamat. A mai országterület regionális centrumai pontosan a századfordulói állapotokat mutatják: jelenleg is az a három város tölti be a regionális központ szerepkörét, amelyik már a századfordulón is ellátta e feladatokat. Miskolc — megszabadulva Kassa versenytől, élvezve a 40 éves támogatottság előnyeit — ma is csak részlegesen felel meg e feladatnak, az Észak-Dunántúlon pedig éppen úgy szóródnak e funkciók, mint egy évszázada.

A *fejlett megyeszékhelyek* sorába jobbra még társadalmi, gazdasági, településföldrajzi, jogi értelemben egyaránt városi jellegű települések kerültek, de átlagos lélekszámuk már csak 25 ezer fő. Az *átlagos megyeszékhelyek* viszont már igen vegyes képet mutattak 1900-ban, mind tradícióikat („ősi” városok, mint Veszprém, Esztergom vagy Komárom és újonnan felkapaszkodottak, mint Nyíregyháza), lélekszámukat (Csíkszeredán kevesebb mint háromezren, Szabadkán több mint 80 ezren éltek), jogállásukat (megjelennek az első községi jogállású települések), funkcionális típusukat (a mezővárosi jellegű Kecskemét, Nyíregyháza, a központi hely jellegű Csíkszereda, Trencsén, az összetettebb jellegű Veszprém, Komárom, Eger, a kereskedelmi központ Nagykanizsa stb.) tekintve. Még tarkább képet mutatott az ún. középvárosok köre, de funkcionális értelemben vett város jellegük egyértelmű. Még a jelentősebb járási székhely jellegű települések között is találunk hagyományos kisvárosokat, valódi polgársággal, sokoldalú városi funkciókkal (Kismarton, Szentendre, Kőrmöcbánya stb.), de nagy többségük már községi jogállású település, melyet a polgári igazgatás intézményei, a helyi piac-központi szerepkör emelt szerény városi funkcióba, még ha piachely mivoltuknak voltak is hagyományai, mint pl. Tapolca, Kapuvár, Mór, Szigetvár, Siklós, Tokaj, Dárda, Apatin stb. esetében. Az egyes hierarchikus szintekbe tartozó települések száma közti „szorzó” — a II. rendű központok száma 1,60-szorosa az I. rendűeknek, majd 2,31; 2,38 a szorzó — arra utal, hogy az V. szint településeinek száma *túl alacsony* hierarchikus rangsorunkban; a szorzó csak 1,06. Ám célunk az volt, hogy ne a kis, két-három járási intézménnyel rendelkező, de egyébként falusias „központi helyeket” mutassuk ki, hanem azokat, amelyekben a városiasodás már bizonyos teret nyert. A „szabályos” létszámnövekedés esetén még kb. 85–90 kisvárosra lett volna szükség; vagyis a várospiramis alapjai még a szűkebb értelemben vett városi funkciók terén sem épültek ki, nemhogy társadalmi, gazdasági, kulturális, infrastrukturális stb. téren.

Így is kb. 100 községi jogállású települést „emelt” vizsgálatunk a városok sorába. Lakosság számuk hozzávetőleg 880 ezer, a horvátországiakkal együtt 920 ezer fő.

4. A korabeli adatok lehetővé teszik a városi szerepkör sokoldalú mennyiségi elemzését. Ezen elemzésekkel nemcsak a rangsorokat tehetjük pontosabbakká, ill. alakíthatunk ki rangsorokat mennyiségi szempontok alapján, hanem a városhierarchia más aspektusaira is következtethetünk, mint pl. a városi szolgáltatások megoszlására a központ és vidéke között, a vonzáskörzet nagyságára, a központi funkciók „sűrűségére” (vagyis arra, hogy a központi szerepkör milyen arányt képvisel egy-egy település funkciói között). Ilyen irányú vizsgálatokat a kereskedelem-ből és közszolgáltatásból élő keresők, a pénzügyi vágyonok, az ügyvédek és a középiskolai tanárok száma, a közép és felső rétegekbe tartozók becsült száma alapján végeztünk. A vizsgálat első fázisában a fenti mutatók alapján képeztünk rangsorokat, s megállapítottuk az egyes

városok rangszámainak összegét. Ezek növekvő értéke jelölte ki városainknak a városi funkciók súlya alapján adódó sorrendjét. A végső sorrend s az egyes mutatók sorrendje között jó megfelelés van; a legszorosabb korreláció a végső sorrend s a közszolgáltatból élő keresők között adódott (rangkorrelációs együttható: $r=0,88$); ugyancsak szoros a kapcsolat a kereskedelmi szerepkör fejlettsége s a központi funkciók volumene között ($r=0,80$), bizonyítva, hogy a kereskedelmi szerepkör már a századfordulón igen pontos mutatója a „központosultságnak”, annak ellenére, hogy korábban megállapítottuk: a közigazgatási-államigazgatási beosztás „konfekciójá” ekkor még ugyancsak lötyögött a funkcionális városhálózaton, s a kereskedelem mérete ez utóbbi függvénye. Jó indikátornak bizonyult a házicselések száma is, nem is annyira a városi szerepkör súlyára, mint inkább a „valódi polgárság” és az értelmiségi réteg — a közép- és felső rétegek — volumenének mérésére.

A hierarchikus rangsor és a városi funkciók volumenének összevetéséből kitetszik, hogy a városhierarchia csúcán már a múlt században megindult a városodás különböző tényezőinek és mutatóinak összerendeződése, s a kirívó eltérések száma alacsony. Ez utóbbi csoportba sorolhatók a jelentősebb közigazgatási szerepkör híján is városiasodó települések, a már említett Szabadka, Nagykanizsa, Kecskemét, Újvidék, Pancsova, Munkács, Baja, a speciális helyzetű Fiume és Újpest. A közép- és kisvárosok sorában már feltűnő korrelálatlanság tapasztalható a hierarchia és a város „súlya” között, ebből a vizsgálati szempontból is mutatván a városhálózat kialakulatlanságát.

Részletező vizsgálataink eredményeiből csak ízelítőül tudunk néhány eredményt közreadni. Miután a századfordulón a középosztályhoz tartozás elengedhetetlen követelménye volt a cselédtartás, úgy véljük, a házicselések száma alapján durva becslések adhatók a közép- és felső rétegekhez tartozók számára és településen belüli arányára nézve. (Tudva, hogy az egynél több háztartási alkalmazottat tartók aránya ismeretlen, s ez torzítja az eredményeket, hogy regionális különbségek is mutatkozhatnak a cselédtartásban stb.). A nyert eredményekből mutat be részleteket az 5. táblázat és a 6. térkép. A városokban elő középrétegek száma alapján a „városodottság” képe lényegesen változik. Az ország nyugati városai felértékelődnek e szempont alapján, a városok „városiasodottsága” magas fokú. Az alföldi városokban a középrétegek aránya csekély (a városi funkciók „hígak” e településekben), ám számuk a nagy lélekszámú településekben nem csekély, vagyis a területegységre jutó „városi elem” a legtöbb nagyrégiónál magasabb. Újabb figyelmeztetés, hogy az Alföld településhálózatának értékelése különös körültekintést igényel. (Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Mezőtúr, Kiskunfélegyháza városi funkciói alaposan felhígnak az agrárfoglalkozású paraszt-polgári környezetben, ám a középrétegek száma felülmúlja pl. Nyitraét, Trencsénét vagy Veszprémét.)

Ez a sajátosság tükröződik a kereskedelmi szerepkör két aspektusát bemutató térképünk (7. és 8. térkép) összevetése esetén is. A kereskedelmileg ellátott lakosság elméleti száma alapján rajzolt térkép jó egyezést mutat a középrétegek számát feltüntető térképpel, míg az ellátott városi és vidéki lakosság aránya a középrétegek „sűrűségével” mutat hasonlóságot.

Reményeink szerint ezen utóbbi vizsgálati eredmények részletesebb bemutatására még visszatérhetünk.

5. TÁBLÁZAT

A felső- és középrétegek száma és aránya vezető városainkban, 1900

Városok	A felső- és középrétegek	
	száma	aránya az összlakosságból, %
1. Budapest	228816	31,2
2. Zágráb	14364	23,5
3. Kolozsvár	13880	28,1
4. Pozsony	16948	25,7
5. Szeged	13200	12,8
6. Kassa	11168	27,8
7. Debrecen	13544	18,0
8. Pécs	7712	17,5
9. Temesvár	11836	22,3
10. Nagyvárad	11848	23,6
11. Arad	12744	22,6
12. Miskolc	8596	19,9
13. Székesfehérvár	5940	18,4
14. Sopron	7812	23,3
15. Brassó	9944	27,1
16. Győr	8232	28,3
17. Nagyszeben	7768	26,2
18. Szombathely	5884	23,7
19. Máramarossziget	3788	21,7
20. Szatmárnémeti	5740	21,3
21. Nagybecskerek	4328	16,3
22. Zombor	4768	16,1
23. Nyitra	3960	26,1
24. Eszék	4048	16,2
25. Eger	5528	21,3
26. Marosvásárhely	5280	27,0
27. Besztercebánya	3608	38,9
28. Fiume	6636	17,0
29. Szabadka	8844	10,7

Jegyzetek

- ¹ Varasd megye lakosságának 93,8%-a, Lika-Krbava lakosságának 92,6%-a, Zágráb megye lakosságának 90,1%-a, Kis-Küküllő lakosságának 86,7%-a, Kolozs lakosságának 86,2%-a volt őstermelő 1900-ban. Ugyanakkor kereskedelemmel Magyarország lakosságának 3,1%-a foglalkozott, s voltak megyék, ahol arányuk nem haladta meg az 1%-ot (Fogarás, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs megyék, Horvátország legtöbb megyéje). A „Királyhágón túli részekben” — a korabeli statisztika kifejezése — még a falusi szatócs is ritkaságszámba ment; Hunyad vármegye 430 településéből csak 132-ben élt kereskedő (20,7%). Hasonló volt a helyzet Horvát és Szlavónországban és a Felvidéken is; a Dunántúl aprófalvas vidékén viszont már ritka volt a bolttal (kereskedelemből élő keresővel) *nem* rendelkező település (Sopron vármegyében a települések 9,5%-a, Vas megyében viszont közel fele). Ugyanakkor a kereskedelem, a kisipar, a közszolgáltatás erősen koncentrált. Az említett Vas megye kereskedelemből élő keresőinek 23,9%-a élt a megyeszékhelyen, 53,5%-a a 10 legnagyobb kereskedőhelyen. Hunyad megyében (ahol 430 település volt 1900-ban!) az 5 legnagyobb kereskedőhelyen élt a kereskedők 53%-a.
- ² Magyarország közigazgatása a dualizmus korában három szintű volt. A felső szintet a 71 vármegye (63 Magyarországon, 8 Horvát-Szlavónországban) képezte, átlagos területük 4478 km², lakosságszámuk 244 ezer fő. Velük azonos jogi kategória volt a 30 törvényhatósági jogú város. A középső szintet a járások és a rendezett tanácsú városok képezték (420 járás Magyarországon, 106 rt város); a járások átlagos népességszáma 32 és fél ezer fő. Az alsó szint a községi igazgatás. A megyéknél nagyobb egységek (tartományok) nem voltak Magyarországon, de regionális hatáskörű intézmények igen (felsőbb bíróságok, közjegyzői kamarák, tankerületek, egyházi igazgatás, katonai igazgatás stb.); ezek száma, székhelye és működési területe azonban intézményről intézményre más és más.
- ³ A megállapításba beleértve azt az ismert tény is, hogy Budapest fejlesztésében a külső tőkének meghatározó szerepe volt — ám a város vonzereje olyan helyi forrásként fogható fel, ami „belső indítékúvá” tette a városfejlődést.
- ⁴ A településtudományokban általános a települések által ellátott funkciók hármas tagolása a funkcióknak a *településhálózatban* betöltött szerepe alapján; eszerint *lokális* (helyi), *városi alap-* („központi helyi”, „általános városi”) és *speciális* („régión túlnyúló”) szerepkörök különböztethetők meg.
- ⁵ Megjegyezzük: a településhierarchia feltárásakor a szakemberek egy része a központi funkciók *vidékre eső hányadát* veszi alapul, az ún. „jelentőségtöbbletet”. E felfogás szerint a hierarchikus szint — a „központosultság” — relatív fogalom, s a város saját lakosságának ellátása után „fennmaradó” városi szolgáltatások mennyiségével mérhető. W. Christaller klasszikus vizsgálata nyomán e felfogás mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban elterjedt. Pl. Major Jenő a kiskereskedelmi forgalom vidékre eső hányadával mérte a magyar városok központosultságát (hierarchiáját). [Major J. (1964). A magyar városhálózatról, *Településtudományi Közlemények*, 16. 32–65.]
- ⁶ A városhierarchia kutatása szinte áttekinthetetlenül gazdag irodalmat produkált. Az alkalmazott módszerek két alaptípusa alakult ki: (a) A *deduktív módszerek* nem veszik közvetlenül számba az egyes települések városi funkciójú intézményeit, hanem a városi szerepkör valamely következményét mérik (mint pl. az 1930-as években W. Christaller a telefon-előfizetők „jelentőségtöbbletét”), vagy pedig valamely ágazatban — pl. kiskereskedelem, közlekedés — kialakult hierarchikus tagolódást általánosítják a városi funkciók egészére. Így járt el pl. már említett vizsgálatban Major J. (b) Más kutatók oly mutatórendszer összeállítására törekedtek, melyek számba veszik az egyes központi funkciókat (azok intézményeit!), azok meglétét vagy hiányát, esetleg mennyiségüket, mintegy leltározva a városi alapfunkciókat. E módszert alkalmazta jelen sorok írója is több korábbi tanulmányában.
- ⁷ Megjegyezzük még, hogy a Magyarországra és Horvát-Szlavónországra vonatkozó adatok nem minden esetben felelnek meg teljesen egymásnak — pl. a Horvátországban használt területi egység, az ún. politikai község távolabb állt a települési egységektől, mint a magyarországi községek — s így nem tették lehetővé az azonos feldolgozást. Ezért a horvátországi eredmények esetenként becslést is tartalmaznak.
- ⁸ Noha a századforduló jelentősebb mezővárosai (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Békéscsaba, Szentes stb.) újonnan épült városközpontjaikkal, a parasztpolgárok agrártevékenységtől mentes lakóövezeteivel legalább oly szintű műszaki urbanizációt képviseltek, mint a Dunántúl mezővárosi múltú, gyorsan felövő, kiérleltlen központjai (akár Kaposvár, Zalaegerszeg stb.).
- ⁹ Christaller, W. (1933) *Die Zentralen Orte in Süd-Deutschland*, Jena.
- ¹⁰ A századforduló városhálózatának elemzéséhez viszonylag egyszerű módszert dolgoztunk ki a funkcionális várostípusok megállapítására; ennek során a lokális, a városi alap és a speciális funkcióknak, s azok jellegének (pl. gazdasági ághoz — mezőgazdaság, ipar, közlekedés stb. — való tartozás) egymáshoz viszonyított, településen belüli arányát vettük figyelembe. A funkciók összemérésére a foglalkozási szerkezet kínálta lehetőséget, ismerve a foglalkozási szerkezet s a funkcionális várostípus közötti eltéréseket. 1900-ra a következő fő várostípusokat határoztuk meg: agrárvárosok, (gyár)ipari városok, garnizon-városok, központi szerepkörű városok, speciális funkciójú városok (kikötővárosok, pl. Fiume, fürdővárosok, pl. Pöstyén, külvárosok-elővárosok, pl. Újpest stb.), vegyes funkciójú városok.

- ¹¹ Ez már csak mutatórendszerünk kialakításából is következik, mivel a 18 „telephellyel” rendelkező intézményeket is a regionális szerepkörűek közé soroltuk. (Így pl. a 12 településben működő tankerületi főigazgatóságokat, a 15 városban fellelhető jogakadémiákat, a 17 helységbe telepített kultúrmérnöki hivatalokat és így tovább.)

(A tanulmányban szereplő városokat az 1900-ban használatos néven neveztük meg. Mai elnevezésük a következő: Alsókubin = Dolný Kubin (S.), Apatin = Apatin (J.), Arad = Arad (R.), Aranyosmarót = Zlate Moravce (S.), Bazin = Pezinak (S.), Csíkszereda = Miercurea Ciuc (R.), Dárda = Darda (J.), Fiume = Rijeka (J.), Fogaras = Făgăroș (R.), Holics = Holič (S.), Igló = Spišska Nová Ves (S.), Ipolyság = Šahy (S.), Kassa = Kosice (S.), Késmárk = Kežmarok (S.), Kismarton = Eisenstadt (Au.), Kolozsvár = Cluj-Napoca (R.), Komárom = Komarno (S.), Kőrmöcbánya = Kremnitz (S.), Liptószentmiklós = Liptovský Mikuláš (S.), Modor = Modra (S.), Munkács = Mukacsevo (Su.), Nagyvárad = Oradea (R.), Ólubió = Stará Lubovňa (S.), Pancsova = Pančevo (J.), Pétervárad = Petrovaradin (J.), Poprád = Poprad (S.), Pozsony = Bratislava (S.), Pöstyén = Piešťany (S.), Ruszt = Rust (Au.), Szabadka = Subotica (J.), Szakolcza = Skalica (S.), Szentgyörgy = Světy Jur (S.), Szepesbéta = Spišska Belá (S.), Szepesolaszi = Spišska Vlachy (S.), Temesvár = Timișoara (R.), Trencsén = Trenčín (S.), Túrócszentmárton = Martin (S.), Újrad = Arad (R.), Újvidék = Novi Sad (J.), Zágráb = Zagreb (J.).

Rövidítések

Au = Ausztria, J = Jugoszlávia, R' = Románia, S = Szlovákia, Su = Szovjetunió.)

Irodalom

- Bácskai V. (1988) *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bácskai V. — Nagy L. (1984) *Piacközpontok, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Beluszky P. (1966) Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre, *Földrajzi Értesítő*.
- Beluszky P. (1973) Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900—1970, *Földrajzi Értesítő*.
- Beluszky P. (1986) Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez, In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*, Nagykőrös.
- Beluszky P. (1988) Az „Alföld-szindróma” eredete (Vázlat), *Tér és társadalom*.
- Beluszky P. (1990) *Magyarország városhálózata 1900-ban*, (Megjelenés alatt Enyedi György 60. születésnapjára készített emlékkötetben.)
- Berend T. I. — Ránki Gy. (1976) *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. I. — Ránki Gy. (1978) Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében, *Valóság*.
- Bulla B. — Mendöl T. (1947) *A Kárpát-medence földrajza*, Budapest.
- Enyedi Gy. (1978) *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*, Budapest.
- Erdei F. (1974) *Magyar város*, (Hasonmás kiadás) Budapest.
- Granasztói Gy. (1980) A középkori magyar város, Budapest, *Gondolat*.
- Gunst P. (1974) Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése, *Valóság*.
- Gyimesi S. (1975) *A városok a feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet időszakában*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hanák P. (1988) Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században, In: *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat
- Hanák P. — Mucsi F. (szerk.) (1988) *Magyarország története, 1890—1918*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1—2. k.
- Kubinyi A. (1971) A mai magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez, *Településtudományi Közlemények*, 23.
- Major J. (1971) A magyar városhálózatról, *Településtudományi Közlemények*.
- Makkai L. (1961) A magyar városfejlődés történetének vázlata, In: *Vidéki városaink*, Budapest.
- Perczel K. (1961) A mai magyar városhálózat kialakulása, In: *Vidéki városaink*, Budapest.
- Rostoványi Zs. (1988) Centrum és periféria. — Az elmélet kelet-közép-európai alkalmazhatósága, *Világosság*, 5.
- Szűcs J. (1981) Vázlat Európa három történeti régiójáról, *Történelmi Szemle*, 3.
- Vörös K. (1974) A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában, *Levél-tári Évkönyv*, 4. Kaposvár.
- Vörös K. (1982) Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában, In: *Tanulmányok Pécs város történetéből*, Pécs.
- (1904) A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, Második rész: a népesség foglalkozása községenként, *Magyar Statisztikai Közlemények*, 2. Budapest.

1. sz. melléklet

A városok hierarchia-szintje 1900-ban

Sor-szám	Városok és hierarchia-szintjük	Jogállásuk*	Lakosságszám 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma
1.	Budapest	Tjv., M	716476	46731	31240
	I.1. Teljes értékű regionális centrumok				
2.	Zágráb	Tjv., M	57690	2564	3543
3.	Kolozsvár	Tjv., M	46670	1689	1942
4.	Pozsony	Tjv., M	61637	2889	2844
5.	Szeged	Tjv.	90270	2117	2054
6.	Kassa	Tjv., M	35586	1431	2299

Sor- szám	Városok és hierarchia-szintjük	Jogállásuk*	Lakosságszám 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma
<i>I.2. Részleges regionális centrumok</i>					
7.	Debrecen	Tjv., M	72351	2195	1937
8.	Pécs	Tjv., M	42252	1433	1460
9.	Temesvár	Tjv., M	49624	2350	1825
10.	Nagyvárad	Tjv., M	47018	2382	2031
11.	Arad	Tjv., M	53694	2268	1752
<i>II.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek</i>					
12.	Miskolc	Rtv., M	40833	1680	1198
13.	Székesfehérvár	Tjv., M	30451	1484	1427
14.	Brassó	Rtv., M	34511	1297	1075
15.	Sopron	Tjv., M	30628	1060	1284
16.	Győr	Tjv., M	27758	1286	996
17.	Nagyszében	Rtv., M	26077	980	1254
18.	Szombathely	Rtv., M	23309	852	813
19.	Máramarosziget	Rtv., M	16901	732	705
<i>II.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek</i>					
20.	Szatmárnémeti	Tjv.	26178	1114	962
21.	Nagybecskerek	Rtv., M	25953	760	845
22.	Zombor	Tjv., M	29036	680	882
23.	Marosvásárhely	Tjv., M	17715	629	746
24.	Eszék	Tjv., M	23018	867	834
25.	Nyitra	Rtv., M	14752	789	754
26.	Eger	Rtv., M	24650	619	876
27.	Besztercebánya	Rtv., M	8681	285	464
<i>III.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok</i>					
28.	Sátoraljaújhely	Rtv., M	16712	678	591
29.	Lugos	Rtv., M	15457	672	682
30.	Veszprém	Rtv., M	13778	483	560
31.	Kaposvár	Rtv., M	17352	544	636
32.	Eperjes	Rtv., M	13098	524	658
33.	Déva	Rtv., M	6867	209	412
34.	Balassagyarmat	K., M	8580	425	440
35.	Ungvár	Rtv., M	13471	613	522
36.	Dés	Rtv., M	9646	318	414
37.	Nagyenyed	Rtv., M	7296	155	408
38.	Komárom	Tjv., M	16816	689	593
39.	Zalaegerszeg	Rjv., M	9565	338	457
40.	Trencsén	Rtv., M	5835	199	418
41.	Nyíregyháza	Rtv., M	31875	668	944
42.	Beszterce	Rtv., M	10873	328	425
43.	Beregszász	Rtv., M	9609	282	459
44.	Zilah	Rtv., M	7439	146	390
45.	Fiume	Tjv.	38057	2307	1445
46.	Székelyudvarhely	Rtv., M	7733	194	400
47.	Szekszárd	K., M	13895	268	465
48.	Torda	Rtv., M	12104	333	400
49.	Rimaszombat	Rtv., M	5776	210	364
50.	Csíksereda	Rtv., M	2622	84	164
51.	Szabadka	Tjv.	81464	1741	1401

Sor- szám	Városok és hierarchia-szintjük	Jogállásuk*	Lakosságszám 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma
<i>III.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok</i>					
52.	Szolnok	Rtv., M	25042	534	784
53.	Esztergom	Rtv., M	16948	400	556
54.	Gyula	Rtv., M	22023	296	423
55.	Nagykároly	Rtv., M	15179	524	516
56.	Lőcse	Rtv., M	6845	122	375
57.	Kecskemét	Tjv., M	56786	1323	1012
58.	Újvidék	Tjv.	28763	1324	707
59.	Nagykanizsa	Rtv.	23255	925	543
60.	Pancsova	Tjv.	18512	867	524
61.	Zimony	Tjv.	14517	589	420
62.	Varasd	Tjv., M	11494	387	529
63.	Segesvár	Rtv., M	10857	250	366
64.	Sepsiszentgyörgy	Rtv., M	7030	164	318
<i>IV.1. Teljes értékű közp városok</i>					
65.	Gyulafehérvár	Rtv.	9667	447	322
66.	Munkács	Rtv.	13640	876	522
67.	Fehértemplom	Rtv.	9695	384	310
68.	Losonc	Rtv.	8952	400	262
69.	Makó	Rtv., M	33701	734	505
70.	Versecz	Tjv., M	24770	764	511
71.	Ipolyság	K., M	3720	174	242
72.	Fogaras	K., M	6457	167	250
73.	Dicsőszentmárton	K., M	3360	68	170
74.	Nagykikinda	Rtv.	24419	504	449
75.	Baja	Tjv.	20065	680	513
76.	Vác	Rtv.	16563	452	490
77.	Zimony	Tjv.	14517	589	420
78.	Nagybánya	Rtv.	11169	254	275
79.	Léva	Rtv.	8325	400	257
80.	Kézdivásárhely	Rtv.	5451	138	217
81.	Liptószentmiklós	K., M	2993	164	140
82.	Túrócszentmárton	K., M	3357	115	136
83.	Alsókubin	K., M	1674	72	144
84.	Zenta	Rtv.	28582	495	388
85.	Pápa	Rtv.	17174	745	388
86.	Nagyszombat	Rtv.	12422	473	516
87.	Szentes	Rtv.	31290	538	447
88.	Kalocsa	K.	11380	226	454
89.	Hódmezővásárhely	Tjv.	60824	877	723
90.	Békéscsaba	K.	37547	521	455
91.	Kiskunfélegyháza	RTv.	33242	529	415
92.	Jászberény	Rtv.	26432	314	334
93.	Rózsáhegy	K.	8198	142	198
94.	Szászrégen	Rtv.	6544	262	209
95.	Karánsebes	Rtv.	6116	204	225
96.	Szarvas	K.	25773	331	273
97.	Mezőtúr	Rtv.	25367	289	308
98.	Mohács	K.	15832	508	250
99.	Gyöngyös	Rtv.	15878	460	441

Sor- szám	Városok és hierarchiaszintjük	Jogállásuk*	Lakosságszám 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma
100.	Érsekújvár	Rtv.	13204	385	264
101.	Vukovár	K., M	9719	347	301
102.	Kisvárd	K.	8257	380	237
103.	Keszthely	K.	6796	254	181
104.	Gospic	K., M	10799	76	241
105.	Ogulin	K., M	8699	59	215
106.	Sziszek	Rtv.	6632	403	193
107.	Szilágysomlyó	Rtv.	5651	179	185
108.	Rozsnyó	Rtv.	5192	131	215
109.	Károlyváros	Rtv.	14941	361	339
110.	Pozsega	Rtv., M	4978	148	275
111.	Belovár	Rtv., M	4889	202	245
112.	Oravicza	K.	4313	137	150
113.	Magyaróvár	K., M	3669	68	183
114.	Homonna	K.	3995	177	154
115.	Erzsébetváros	RTV.	3539	82	205
116.	Aranyosmarót	K., M	2786	81	173
117.	Szentgotthárd	K.	2062	94	121
<i>IV. 2. Részleges középvárosok</i>					
118.	Újpest	K.	41858	1373	900
119.	Cegléd	Rtv.	29905	481	371
120.	Nagykőrös	Rtv.	26512	333	310
121.	Hajdúböszörmény	Rtv.	25065	276	266
122.	Karczag	Rtv.	20886	267	237
123.	Orosháza	K.	21385	470	247
124.	Óbecse	K.	18866	357	284
125.	Selmecz- és Bélabánya	Tjv.	16370	214	405
126.	Nagyszalonta	K.	14107	221	183
127.	Kisújszállás	Rtv.	13214	175	170
128.	Mitrovicza	Rtv.	11510	330	369
129.	Igló	Rtv.	8923	153	189
130.	Huszt	K.	8716	188	145
131.	Kunszentmiklós	K.	7782	71	110
132.	Zólyom	Rtv.	7164	136	154
133.	Szászsebes	Rtv.	7754	119	147
134.	Meggyes	Rtv.	7665	236	218
135.	Petrozsény	K.	7765	136	94
136.	Tata	K.	7220	159	140
137.	Kőszeg	Rtv.	7422	151	237
138.	Kaproncza	Rtv.	7074	200	147
139.	Szamosújvár	Rtv.	6171	234	295
140.	Szászváros	Rtv.	6268	184	189
141.	Bártfa	Rtv.	6096	193	169
142.	Késmárk	Rtv.	5590	203	186
143.	Vágújhely	K.	5294	279	124
144.	Zsolna	K.	5633	156	159
145.	Csáktornya	K.	4860	219	143
146.	Nagymihály	K.	4906	233	118
147.	Orsova	K.	4610	161	132
148.	Bánffyhunyad	K.	4482	179	122
149.	Belényes	K.	3631	134	157

Sor- szám	Városok és hierarchiaszintjük	Jogállásuk*	Lakosságszám 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma
150.	Székelykeresztúr	K.	3421	79	111
151.	Nagyszöllős	K., M	5750	112	164
152.	Új-Gradiska	K.	3019	116	120
	<i>V. Kisvárosok</i>				
153.	Békés	K.	25483	161	221
154.	Csongrád	K.	22619	190	208
155.	Kiskunhalas	Rtv.	19856	199	228
156.	Mezőkövesd	K.	15224	135	129
157.	Apatin	K.	13940	135	149
158.	Magyarakanizsa	K.	16532	159	154
159.	Hajdúnánás	Rtv.	15878	171	169
160.	Hajdúszoboszló	Rtv.	15444	174	165
161.	Kispest	K.	15755	299	312
162.	Salgótarján	K.	13552	231	161
163.	Stájerlakanina	K.	13549	100	65
164.	Mór	K.	10206	147	113
165.	Zsombolya	K.	10152	238	208
166.	Dunaföldvár	K.	12117	258	156
167.	Paks	K.	12034	251	146
168.	Topolya	K.	12029	208	131
169.	Hatvan	K.	9707	108	131
170.	Szerbnagyszentmiklós	K.	10720	246	190
171.	Rákospalota	K.	11744	307	245
172.	Resiczabánya	K.	11770	138	97
173.	Kiskőrös	K.	9271	132	112
174.	Kula	K.	9174	130	135
175.	Galgóc	K.	8833	240	259
176.	Monor	K.	8808	141	117
177.	Berettyóújfalu	K.	7723	178	118
178.	Nagykálló	K.	7325	110	165
179.	Törökbecse	K.	7752	122	115
180.	Sárospatak	K.	7911	118	151
181.	Felsővissó	K.	7562	158	132
182.	Csorna	K.	7313	185	89
183.	Budafoke	K.	7273	290	85
184.	Gyergyószentmiklós	K.	7028	100	139
185.	Lippa	K.	7424	233	174
186.	Verőcze	K.	7594	123	125
187.	Bród	Rtv.	6539	261	193
188.	Kapuvár	K.	6642	102	116
189.	Borosjenő	K.	6014	52	85
190.	Újarad	K.	6139	216	114
191.	Verbász	K.	6369	154	64
192.	Körmend	K.	6329	213	118
193.	Palánka	K.	5784	183	122
194.	Tokaj	K.	5110	167	122
195.	Ótura	K.	6104	416	29
196.	Nyírbátor	K.	5946	113	267
197.	Temeskubin	K.	5853	128	100
198.	Holics	K.	5817	117	75
199.	Barcs	K.	5396	244	117

Sor- szám	Városok és hierarchiaszintjük	Jogállásuk*	Lakosságszám 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma
200.	Mátészalka	K.	5405	145	109
201.	Tapolcza	K.	5826	234	126
202.	Sümege	K.	5431	91	105
203.	Bonyhád	K.	5749	279	119
204.	Pöstyén	K.	5661	131	60
205.	Sárvár	K.	5202	153	100
206.	Szigetvár	K.	5601	180	130
207.	Karlócza	Rtv.	5639	78	116
208.	Petrinja	Rtv.	5020	110	175
209.	Szokolca	Rtv.	4931	50	126
210.	Szentendre	Rtv.	4822	101	112
211.	Körmöcbánya	Rtv.	4299	74	161
212.	Kőrös	Rtv.	4405	127	159
213.	Gölniczbánya	Rtv.	4087	68	80
214.	Vajdahunyad	Rtv.	4412	71	111
215.	Dombóvár	K.	4392	188	59
216.	Siklós	K.	4967	207	144
217.	Marczali	K.	4181	103	86
218.	Nagytapolcsány	K.	4952	281	142
219.	Dunaszerdahely	K.	4821	315	112
220.	Titel	K.	4711	87	106
221.	Törökkanizsa	K.	4051	34	77
222.	Devecser	K.	4545	91	85
223.	Székelyhid	K.	4853	72	101
224.	Pétervárad	Rtv.	3817	55	62
225.	Zengg	Rtv.	3177	138	159
226.	Nagymarton	K.	3799	145	55
227.	Nagy-Bittse	K.	3080	110	78
228.	Malaczká	K.	5053	74	110
229.	Korpona	Rtv.	3958	43	79
230.	Csurgó	K.	3955	77	112
231.	Szenicz	K.	3064	100	115
232.	Privigye	K.	3152	55	88
233.	Naszód	K.	3142	61	101
234.	Dárda	K.	2904	22	91
235.	Kiscell	K.	2232	78	103
236.	Alsólendva	K.	2361	89	135
237.	Zirc	K.	2490	32	84
238.	Muraszombat	K.	2304	82	92
239.	Kismarton	Rtv.	3067	89	105
240.	Kisszeben	Rtv.	2954	59	98
241.	Abrúdbánya	Rtv.	2973	112	97
242.	Hátszeg	Rtv.	2361	79	126
243.	Balászfalva	K.	2122	80	110
244.	Turdossín	K.	1760	38	49
245.	Nyarádszereda	K.	1338	35	68

*Rövidítések: Tjv. = törvényhatósági jogú város
Rtv. = rendezett tanácsú város
K. = község
M. = megyeszékhely

FRAGILE NETWORK OF BOURGEOIS DEVELOPMENT — HUNGARIAN URBAN NETWORK AT THE TURN OF THE CENTURY I.

PÁL BELUSZKY

The way of establishment of Kingdom in Hungary at about 1000 A. D. related Hungary to the socio-economic development of West-European region (adoption of western Christianity and western legal and state organizations, relations with papacy, "import" of experts—soldiers, clergymen, priests, monastic orders, etc.). By the 13th century, West-European type towns developed in Hungary as well. However, the country (similar to other nations of Eastern Europe) could not follow the processes speeding up at the turn of 15th—16th centuries and leading to and resulting in bourgeois development. In addition to this, the expansion of Osmanli Turk Empire also exerted far-reaching negative influences on the country (conquest of a large part of Hungary for 150 years, constant wars). Until the mid-19th century, Hungary was a feudal state, with slow pace of modernization. After driving the Turks out (1680s and 1690s), the urban network revived in Medieval form, and towns functioned as moderate market centers of small regions or small towns inhabited by craftsmen. Bourgeois development speeded up in the second third of the 19th century: feudalism was eliminated legally in 1848.

While in Western Europe, towns were the heads and instructors of civil society, they did not become the pioneers of bourgeois development in Hungary: They had to *catch up with bourgeois* transformation and had to fill out the frame obtained (or received).

Our 19th-century urban development took place within the Austro-Hungarian Monarchy, in an *agrarian country*. In 1870, the proportion of farming population was close to 80%. This number decreased to 60% by 1910. Capitalist transformation of agriculture, commerce and transport of agricultural goods (the most important incentive of railroad construction in Hungary), their processing and the development of credit and insurance institutions were in the center of our economic development, and at the same time, these factors were the most important factors of our urban development. The other stimulating force of urban development was the need to develop civil administration for the centers.

Our investigation shows the hierarchy of urban network developed by 1900. Urban hierarchy was determined by the quantity and differentiation of institutions representing urban basic functions ("central-place" functions) and by defining the hierarchical rank of these institutions. Determining the hierarchical level of some of our institutions is facilitated by frequency values ("dispersion values"). This value indicates the number of settlements where the institution in question operates: the rarer an institution is, the higher hierarchical level it indicates. When reconstructing the situation in 1900, we found 6 hierarchical levels including Budapest.

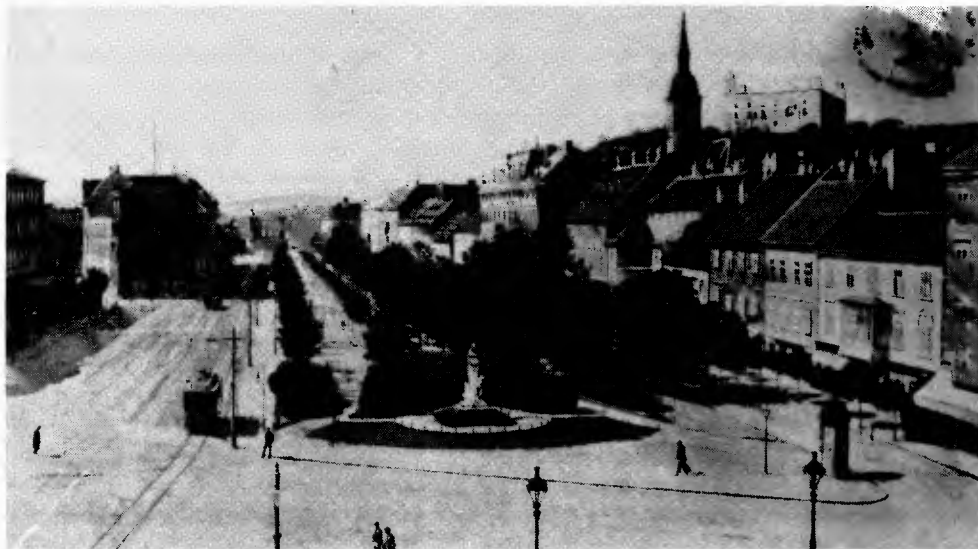
- I. 1. Budapest
- II. 2. Regional centers (of complete value)
3. Regional centers (partial)

- III. 4. Developed county seats (of complete value)
5. Developed county seats (partial)
- IV. 6. Towns of county-seat level (of complete value)
7. Towns of county-seat level (partial)
- V. 8. Medium-level towns (of complete value)
9. Medium-level towns (partial)
- VI. 10. Small towns

Our findings are shown in *Figure 1* and the appendix.

Nevertheless they prove that the changes in Hungarian urban network at the turn of 19th century are primarily the result of external factors and, above all, state intervention. One of the basic means of this was to settle government and administrative functions. Thus a great number of small settlements without urban functions, urban society and significant bourgeoisie got urban institutions and got onto relatively high hierarchical levels. This special contradiction (high hierarchical rank—low level of urbanization) characterized the majority of Hungarian towns and made them somewhat similar to East-European towns (lack of real bourgeoisie, dominance of civil servants, etc.). In Hungary, there were big differences among the circles of urban categories created on the basis of legal, functional and social terms (*Fig. 3.*). Manyfold, general urbanization was characteristic only of Budapest. At the turn of the century, the only bridgehead of modernization was Budapest, which — together with its outskirts — became a modern city with 1 million inhabitants.

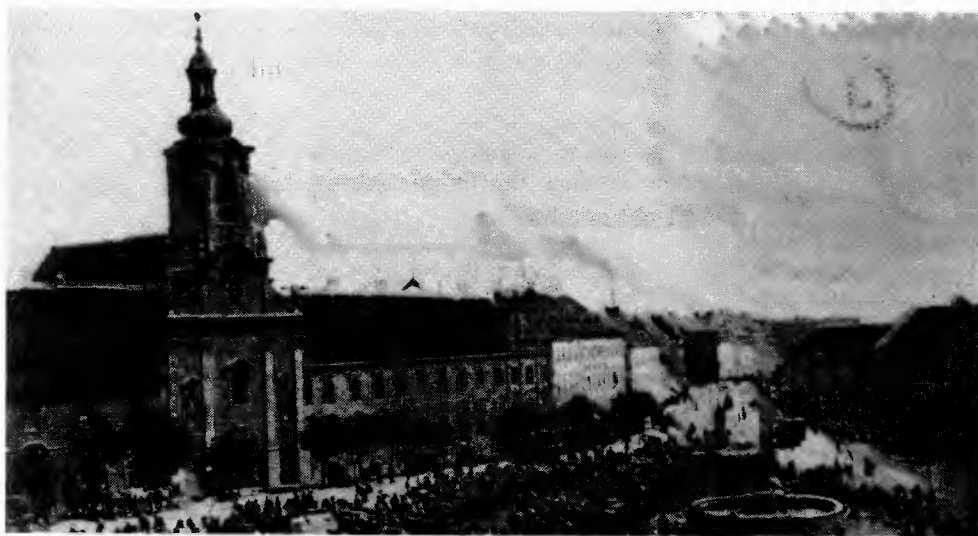
Transl. J. Mészáros

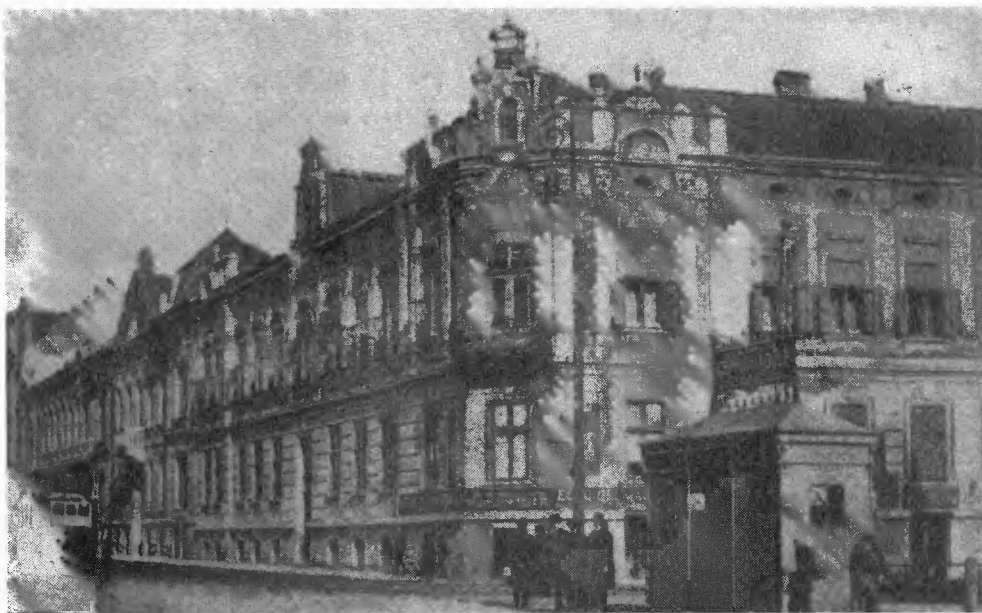
A századforduló magyarországi városai: a serdületlen fák városai.

A századvég fásítási láza a városépítés újkeletű igényének, az urbanizáció kaman-voltának, a piaci- és agórafunkció fedelek alá húzódásának a bizonyítéka.

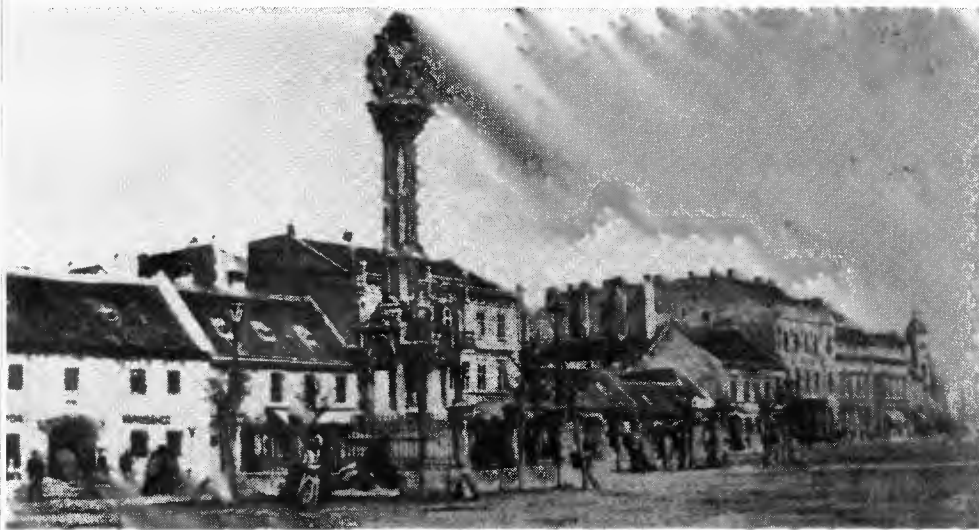
A „kamanus” jegyek egyaránt jellemzőek voltak a korabeli nagyvárosokra, s a falusi szerepkörből épp kilépő településeinkre; így Pozsony piactérből promenáddá előléptetett(?) terére.

*A város — piacközpont; e szerepkör többnyire még mindig a városok főterein ölt testet.
— Pozsonyban is, nem beszélve alföldi mezővárosainkról.*

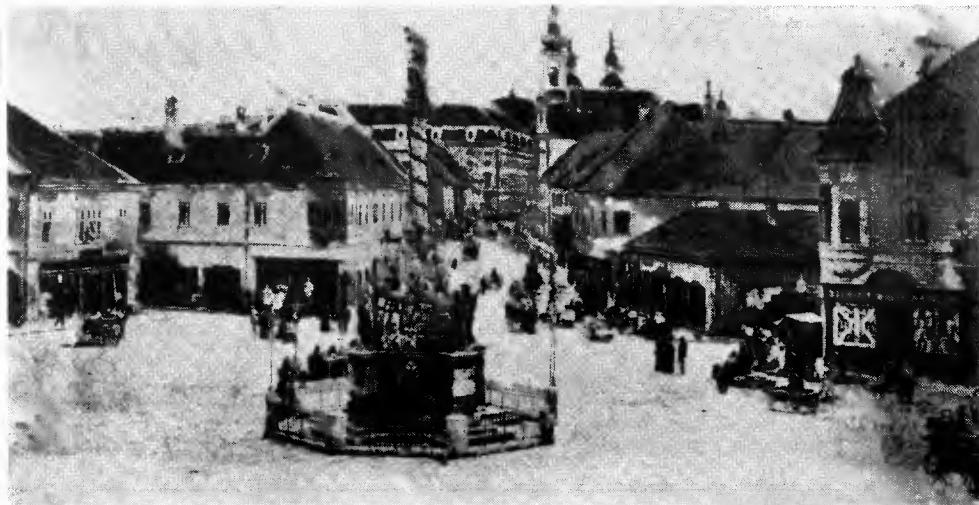

*Ami az alföldi városok „eleje” már ekkor kilépett mezővárosi szerepköréből,
s ezt külső megjelenésével is hitelesíteni kívánta.
Temesvár a századfordulóra kereskedelmi, pénzügyi, ipari, kulturális funkcióival,
s urbanizált megjelenésével egyaránt magyarországi városaink élére került.*

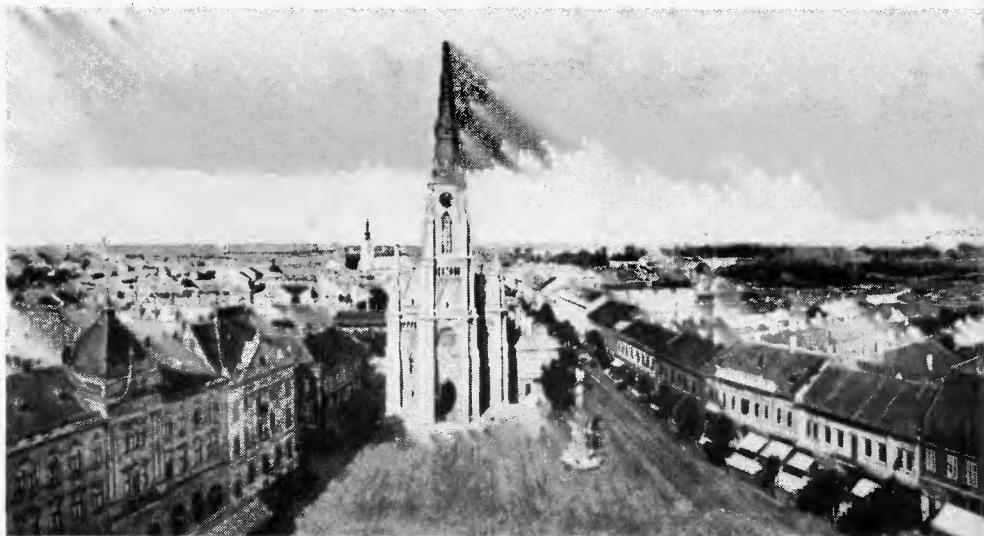
A kapitalista városfejlesztő energiák hatására barokk kisvárosok nőnek egyik napról a másikra középvárosokká, forgalmi központokká, a polgári igazgatás centrumaivá.

Szombathelyi utcakép: a földszintes-egyeleletes barokk épületek (a feudális vármegye-székhely képe) között megjelennek a kétemeletes (eklektikus) bérházak, középületek, „bankpaloták”.

Nagyszombat: „...nem lett a tőke úr mirajtunk...”, legalábbis a 19. század végéig (az egyház s a céhes ipar, a céhes polgárság helyett...).

A fejlődés lassúbb, a városkép egységesebb.

*Újvidék; a fák itt is ifjak, a tér szemlátomást keresi funkcióját.
Merthogy a vásár odahagyta.*

*Vadnyugati fejlődési útem — vadnyugati utcakép a Dunántúlon
...Kaposvár a századfordulón.*

A felvétel nem a Dunántúlon készült ... (Kiskunfélegyháza).

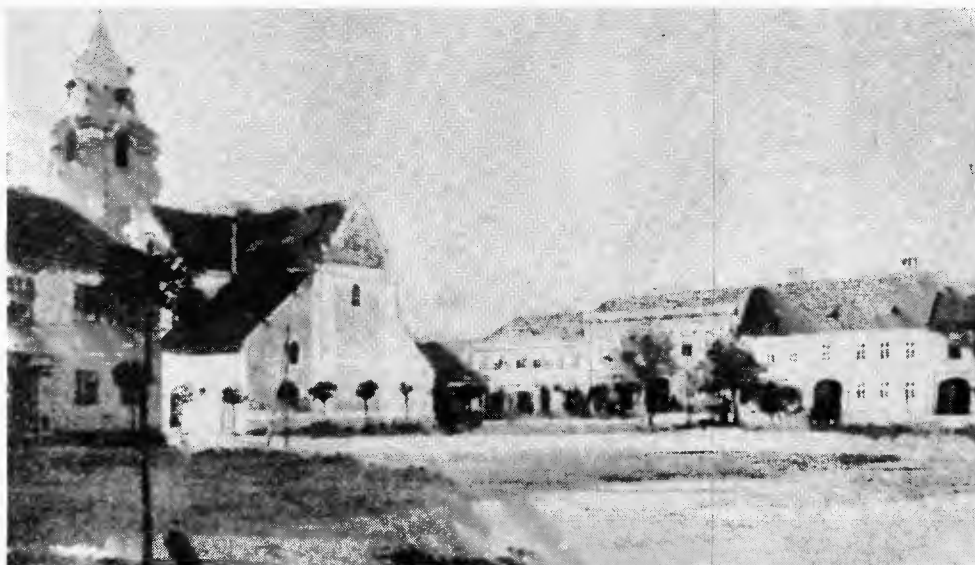
*Alföldi kismezőváros: földszintes, falusias házak (ám zárt utcakép!),
parkosított piactér, rátarti városháza (Bács).*

Ugyanez a nyugati határon: Pinkafő (A fák, a fák...).

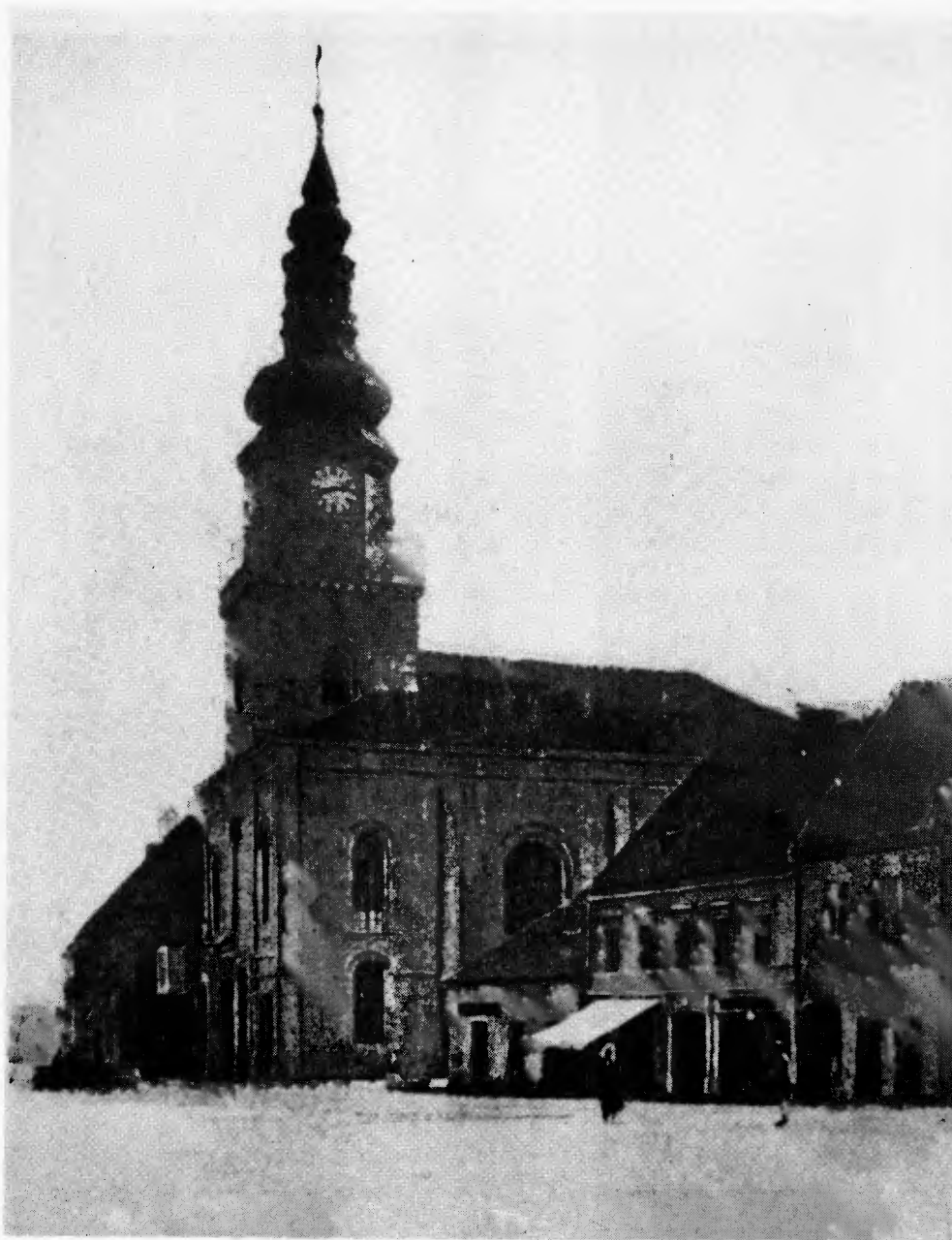
*Fakuló dicsőség: Kőszeg. A 17–19. század jelentős városa Szombathely
árnyékában a századvégre elcsendesedett kisvárossá szerényedett.*

Sárvár piacközponti, uradalmi központi, s ebből kinőtt élelmiszeripari szerepköre zökkenőmentesen váltott át a századfordulóra vasúti csomóponti, kereskedelmi, gyáripari központtá. Nyugodt átmenet — nyugodt városkép. Talán csak a tér nem tudott egyenlőre mit kezdeni magával.

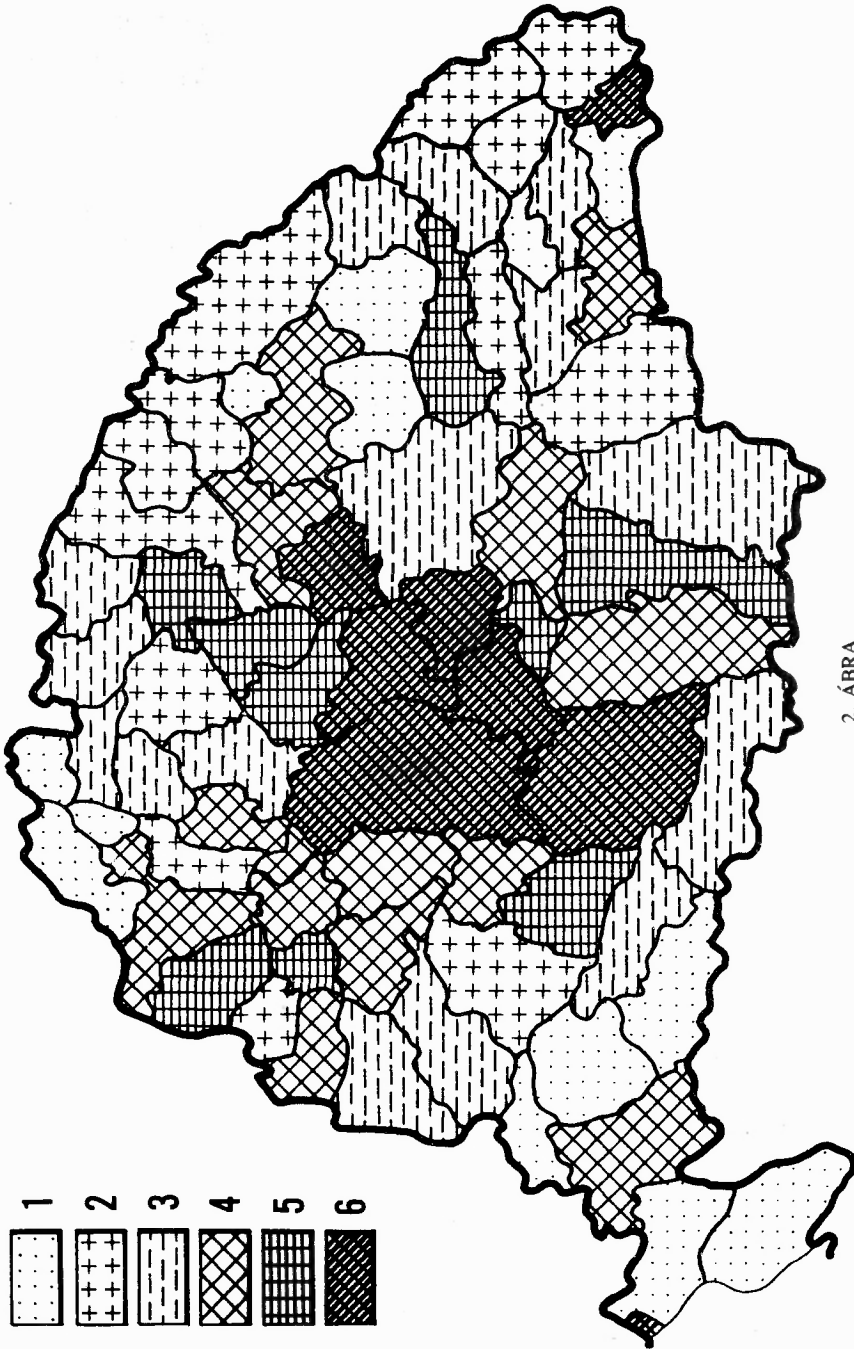
Távolról a kép impozáns, a „morfológia” városias, ám Szakolcza egyike korábban jelentős, a polgárosodás időszakában stagnáló kisvárosainknak.

Modor talán már az sem. A szabad királyi város örököseként rendezett tanácsú város címet visel, temploma impozáns, emeletes polgárházai, boltjai tanúsítják egykori városi funkcióit, de vizsgálatunk már kisvárosi funkciót sem talált a századfordulón Modorban.

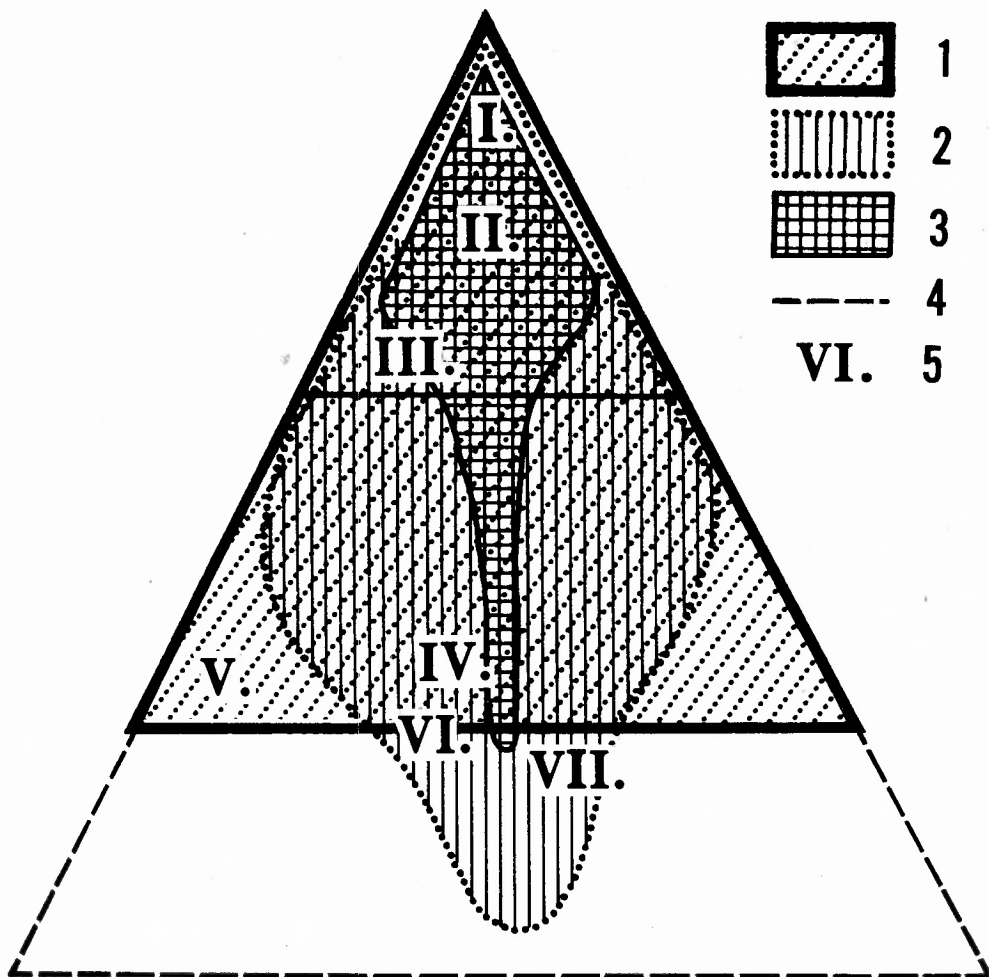
A falu és a város határán.

2. ÁBRA

A városodottság mértéke megyénként 1900-ban

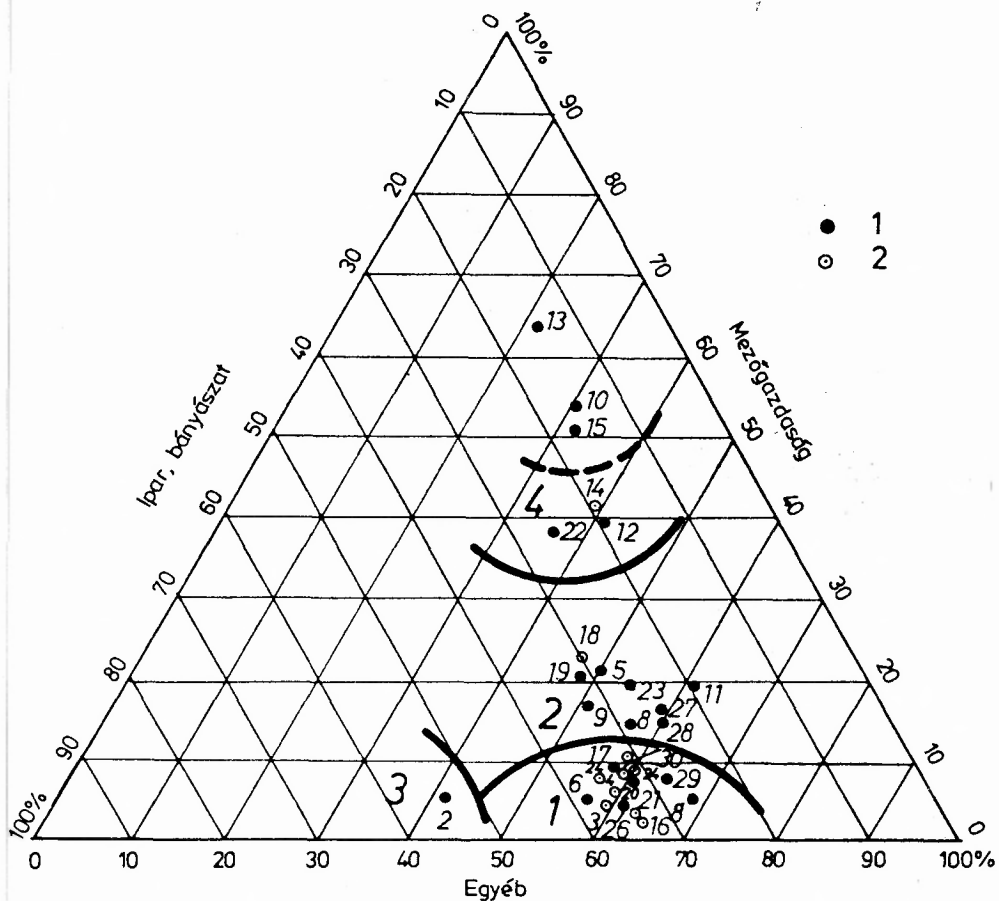
1 = a funkcionális értelemben vett városok lakosságát a vármegye összes lakosságából 0,0-7,0%; 2 = 7,1-12,0%; 3 = 12,1-16,0%; 4 = 16,1-20,0%; 5 = 20,1-30,0%; 6 = 30,1% és több

3. ÁBRA

*A városi jogállású, funkciójú és városias társadalmú települések
kölcsonös viszonya 1900-ban*

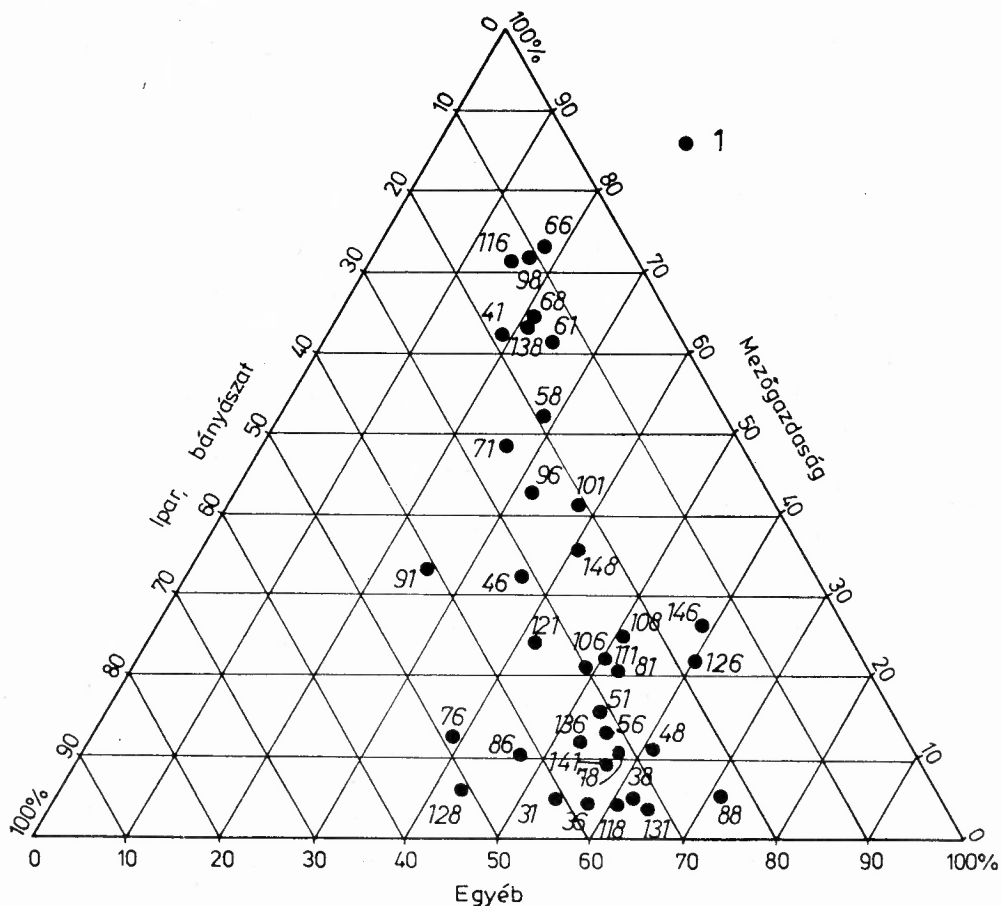
- 1 = törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok; 2 = városi funkciójú települések;
3 = városi szerepkörű és társadalmú települések; 4 = községi jogállású járási székhelyek;
5 = az egyes „komplex” várostípusok elhelyezkedése a viszonyrendszerben
(e típusokat nem tárgyaljuk a szövegben)

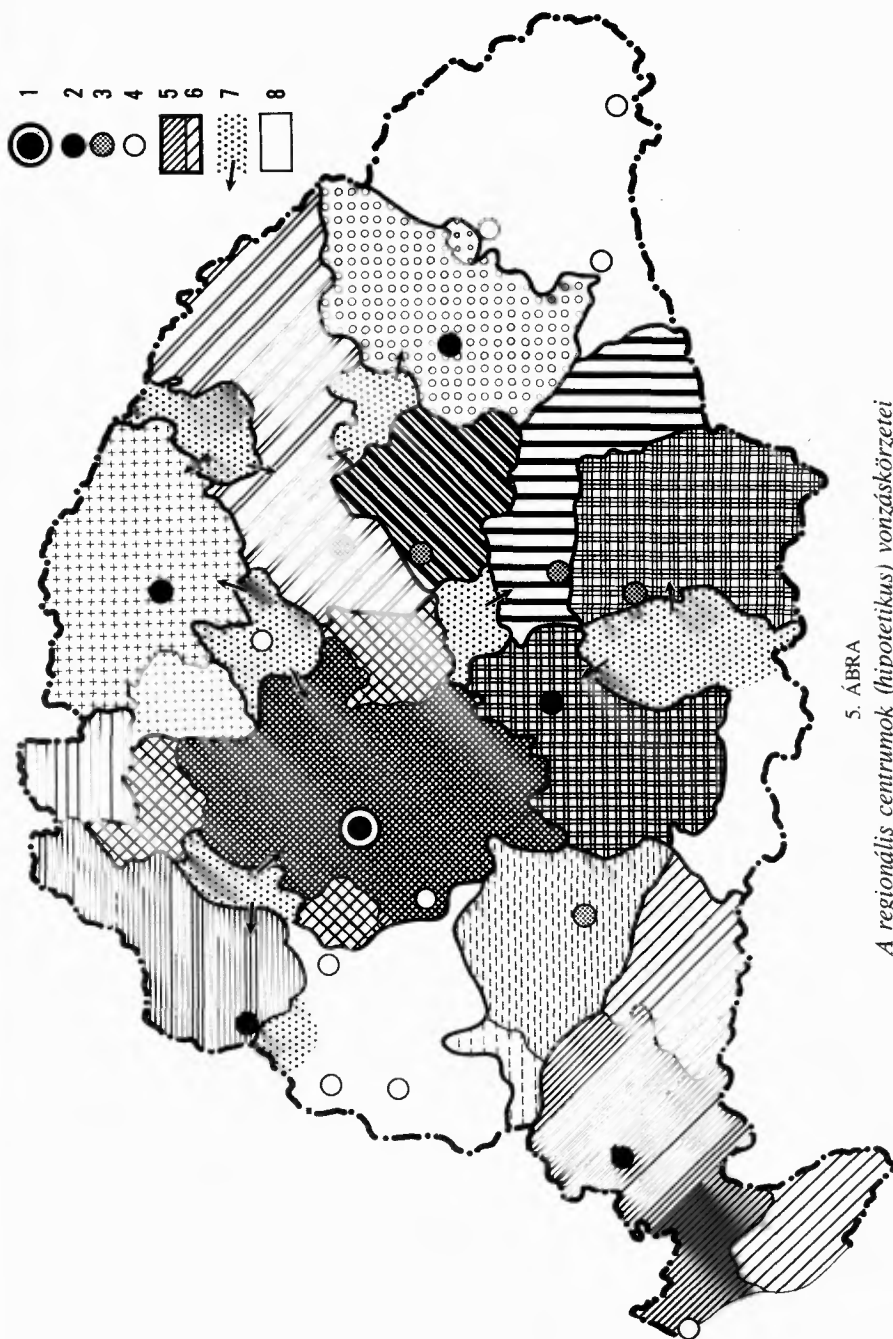
4. ÁBRA

*A törvényhatósági jogú városok (A) és egyes rendezett tanácsú városok (B)
foglalkozási szerkezete 1900-ban*

- A: 1 = törvényhatósági jogú városok; 2 = közülük a regionális centrumok; a városok sorszámozása:
 1 = Budapest; 2 = Selmec- és Bélabánya; 3 = Pozsony; 4 = Pécs; 5 = Székesfehérvár;
 6 = Győr; 7 = Komárom; 8 = Sopron; 9 = Baja; 10 = Szabadka; 11 = Újvidék; 12 = Zombor;
 13 = Hódmezővásárhely; 14 = Szeged; 15 = Kecskemét; 16 = Kassa; 17 = Nagyvárad; 18 = Debrecen;
 19 = Szatmárnémeti; 20 = Arad; 21 = Temesvár; 22 = Versecz; 23 = Pancsova; 24 = Kolozsvár;
 25 = Marosvásárhely; 26 = Fiume; 27 = Zimony; 28 = Varasd; 29 = Eszék; 30 = Zágráb

- B: 1 = rendezett tanácsú városok; a városok sorszáma: 31 = Körmöcbánya; 36 = Losonc; 38 = Nyitra;
 41 = Modor; 46 = Breznóbánya; 48 = Kaposvár; 51 = Kőszeg; 56 = Zalaegerszeg; 58 = Szentes; 61 = Jászberény;
 66 = Túrkeve; 68 = Kiskunfélegyháza; 71 = Szentendre; 76 = Dobsina; 78 = Nagyrőce; 81 = Bártfa;
 86 = Késmárk; 88 = Lőcse; 91 = Szepesbéla; 96 = Gyula; 98 = Hajdúnánás; 101 = Nyíregyháza;
 106 = Zilah; 108 = Karánsebes; 111 = Nagybecskerek; 116 = Vízakna; 118 = Brassó; 121 = Sepsiszentgyörgy;
 126 = Erzsébetváros; 128 = Szászrégen; 131 = Nagyszeben; 136 = Székelyudvarhely; 138 = Kaproncza;
 141 = Baccari; 146 = Pétervárad; 148 = Petrinja

5. ÁBRA

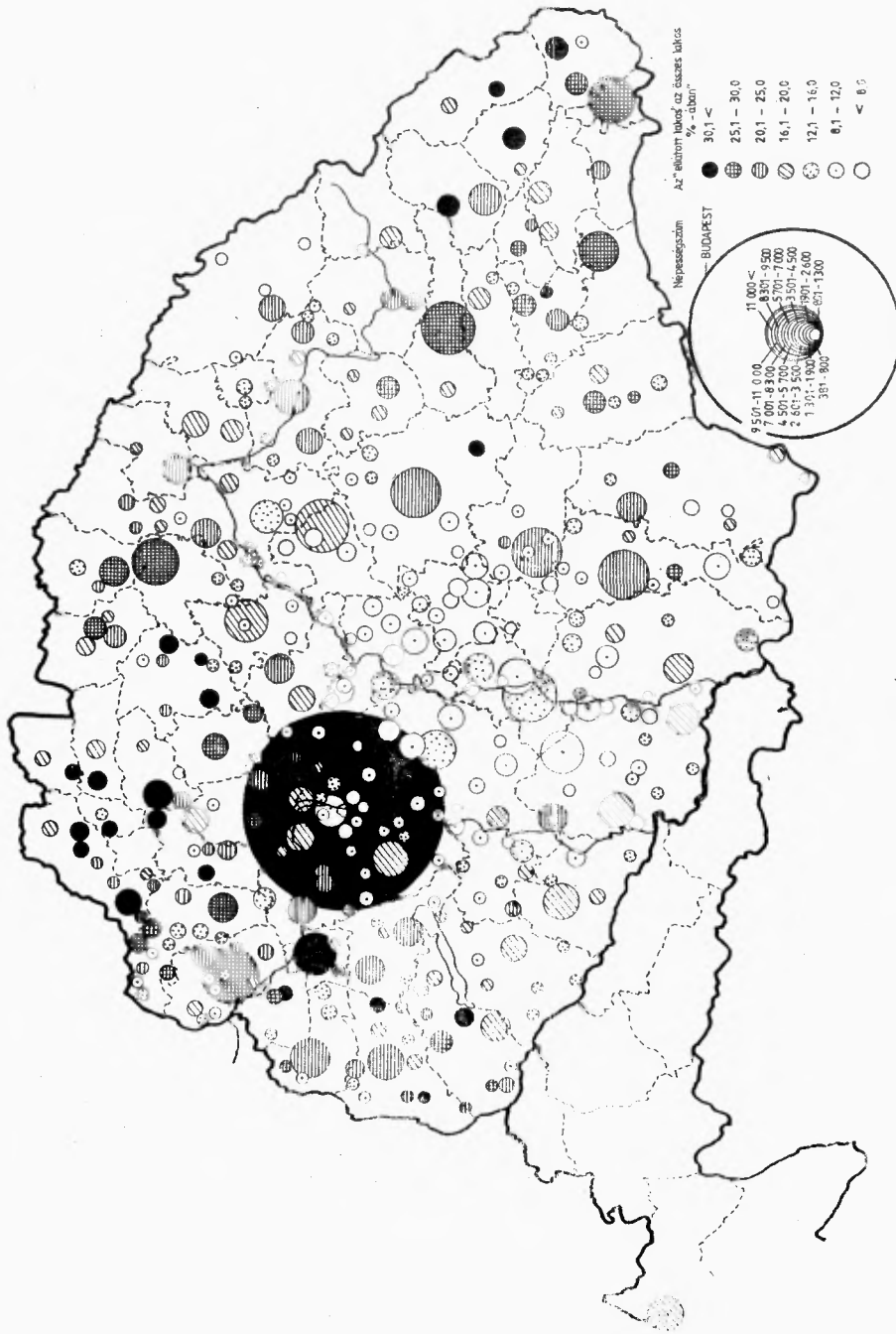
A regionális centrumok (hipotetikus) vonzáskörzetei

1 = főváros; 2 = teljes értékű regionális centrum; 3 = részleges regionális centrum;

4 = regionális szerepkörrel is rendelkező városok; 5 = regionális vonzáskörzetek;

6 = kis intenzitással vonzott területek; 7 = több irányba vonzó terület; 8 = kialakulatlan vonzásirányok

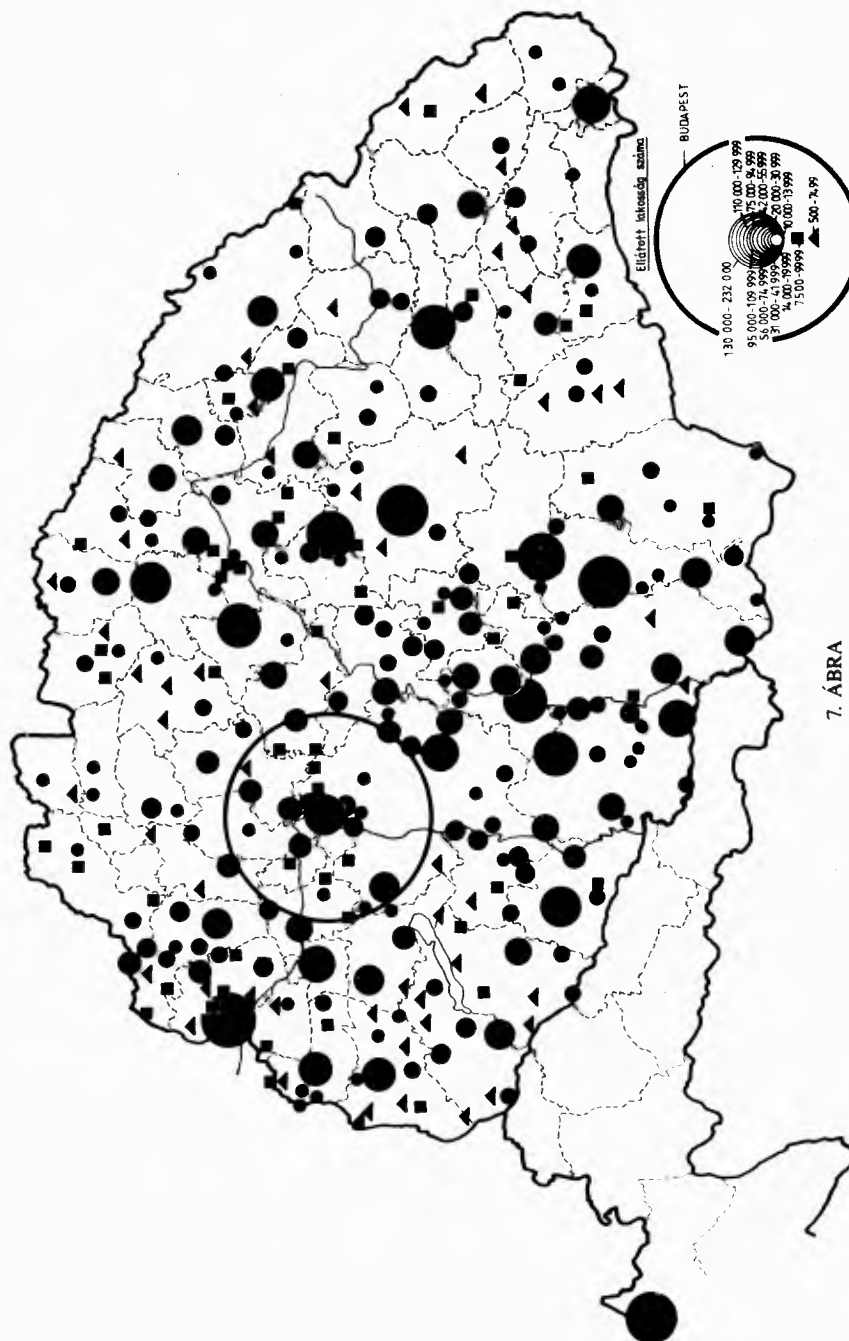
A HÁZICSELÉDET TARTÓ LAKOSSÁG (SZÁMÍTOTT) SZÁMA — ARÁNYUK AZ ÖSSZLAKOSSÁGBÓL

6. ÁBRA

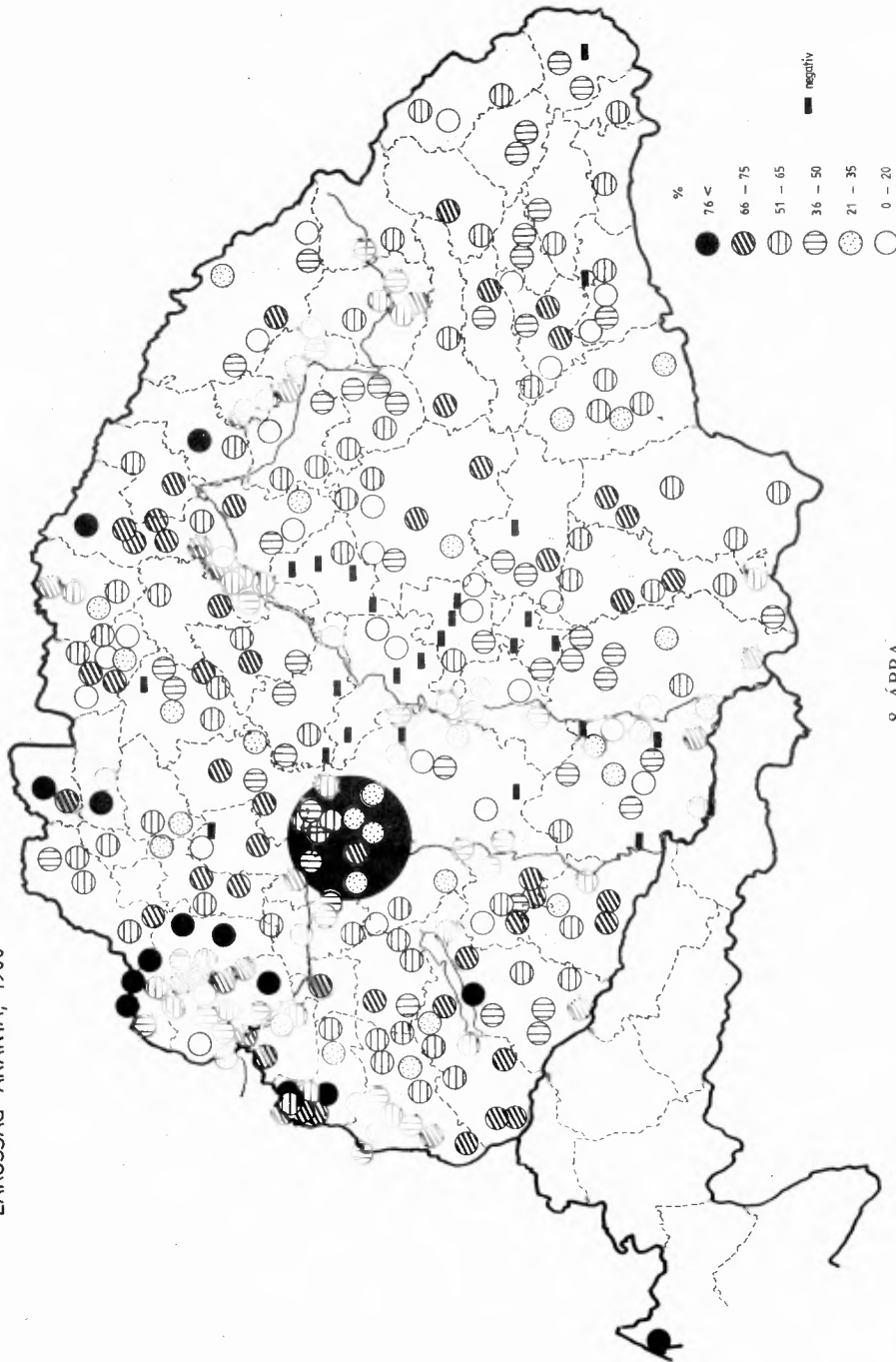
A házcselelőket tartó lakosság (számított) száma és arányuk az összlakosságból 1900-ban

KERESKEDELMILEG ELLÁTOTT LAKOSSÁG
ELMÉLETI SZÁMA, 1900

7. ÁBRA
A kereskedelmileg ellátott lakosság (számított) száma 1900-ban

AZ ELMÉLETILEG ELLÁTOTT VÁROSI ÉS VIDÉKI
LAKOSSÁG ARÁNYA, 1900

8. ÁBRA

A kereskedelmileg ellátott lakosság megoszlása a központ és a „vidék” között 1900-ban

BUDAPESTI POLGÁRSÁG

RÁNKI GYÖRGY

A magyarságra vonatkozó vizsgálatainkat természetesen behatárolja, hogy rendkívül nehéz a polgárság fogalmának meghatározása és statisztikai ábrázolása. Még nehezebb talán — ha egyáltalán lehetséges — kijelölni a polgárságon belüli elválasztó vonalakat, melyek segítségével a polgárság tagozódása, a közép- illetve kispolgársághoz való tartozás számszerűen megfogható. Az első esetben elsősorban egy fontos társadalomtörténeti problémával kerülünk szembe: azzal a már eddig is sokat vitatott kérdéssel, hogy a magyar társadalom sajátos fejlődése folytán mennyiben tekintjük az állami alkalmazottakat a polgárság részének. Ismeretes, hogy a magyar államapparátus, kiépülése kezdetén, zömmel a volt nemesség soraiból töltődött fel, s a későbbiekben is, mikor a nemesi származásúak számszerűen már nem domináltak, a közalkalmazotti réteg — társadalmi normáit, magatartását, politikai nézeteit, felfogását tekintve — határozottan elkülönült a polgári etoszt tisztább formában megszemélyesítő, az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott gazdasági polgárságtól, és inkább a hagyományos politikai uralkodó osztállyal, a nagybirtokosokkal azonosult. Mindezek következtében a hazai felfogás a közalkalmazottakat általában nem szokta a polgárság részének tekinteni. Ez a nézet jelentkezik Erdei Ferencnél is, aki azzal érvel, hogy „az állam mint egy mindenható hatalmi szervezet nehezedett az alsó társadalomra, az államhatalom szinte konzervatív hatalommá vált a nagybirtok és a nagytőke társadalmi-gazdasági ereje mellett”.¹

A magyar államszervezet e sajátos hatalmi jellege következtében eszerint „az államkormányzás és- igazgatás hivatalnokrétege... sem alakult át szakszerű polgári hivatalnokosztállyá, hanem továbbra is úri középosztály maradt”.² Ebből következett, hogy a nyugati polgárság olyan jellegzetes kritériumai, mint az anyagi függetlenség és a magas műveltség, Magyarországon nem voltak egyértelműen vagy kizárólagosan polgári kritériumnak tekinthetők. Az állam (egyház, uradalom) értelmiségi alkalmazottait a történelmi osztály, az úri középosztály kategóriájához sorolták, és csupán az ipar, a kereskedelem, a hitel értelmiségét, s a magántisztviselőket számították a polgársághoz.

Nem állíthatjuk, hogy ez a megkülönböztetés nélkülözi a történelmi alapokat. A társadalmi mentalitást, s a politikai szerepet illetően kétségtelenül lényeges különbség volt tapasztalható a két rész között, s ez olykor elválaszthatatlan falakat emelt polgár és állami tisztviselő között. Mégsem állítható egyértelműen, hogy e réteg „tevékenysége, akár a közigazgatásban, akár az oktatásügyben, nem az értelmiségi munka tárgyi szakszerűségéhez igazodik, hanem társadalmi helyzete úri középosztályi természetéhez”.³

Az állami alkalmazottak sajátos helyzetében: az uralkodó osztályhoz való kapcsolódásában egyfelől, értelmiségi képzettsége és sok esetben társadalmi funkciója (orvos, ügyvéd, mérnök, szakhivatalnok) szerint másfelől, állandó ellentmondás mutatkozott, de az utóbbi, tisztábban polgári elemek fokozatosan teret nyertek. Ilyen körülmények között — nézetünk szerint — sem a magyarországi polgárság számszerű felmérésénél, sem belső strukturájának vizsgálata során nem maradhatunk meg az említett hagyományos elkülönítés mellett. Ezért tanulmányunkban a közalkalmazotti pályákat is a polgári pályák közé soroljuk, mint ahogy tette azt a húszas évek végén a budapesti polgári népesség statisztikai felmérését végző munka is.⁴

A közalkalmazottak hovatartozása illetve polgári jellege tehát elvi, történelmi problémákat vet fel és ezek értelmezésének függvénye; a polgárság, illetve kispolgárság megkülönböztetése viszont elsősorban statisztikai, mennyiségi, jövedelmi ismertetőik függvénye. A két réteg szükséges megkülönböztetése elméletileg világos ugyan, számszerű elválasztásuk azonban — amennyiben egyáltalán — csupán néhány mennyiségi mutató kombinációjával lehetséges. A statisztika jelenlegi adatai ismeretében az alkalmazottak esetében a kereseteket, az önállók esetében a feltételezhető jövedelmet, a lakásviszonyokat, az iskolai végzettséget és néhány másodlagosabb tényezőt figyelembe véve tehetünk kísérletet a kis-, közép- illetve nagypolgári egzisztenciák tényleges megkülönböztetésére. A kereskedők létszáma Budapesten 19 185 volt (a kofákat, alkalmi munkásokat, akiknek száma a kereskedelemben közel 5 000 főre rúgott, eleve kizártuk).

A közel 20 000 kereskedő egyharmada az élelmiszer kereskedelemben, további mintegy 20%-uk a textilárúk árusításában tevékenykedett, végül egyenként 10—10%-kal részesedett három további kereskedői szakcsoport: a vas- és fémáru, a bor, fa- és egyéb áru, továbbá az állatkereskedelem. Az 1926-os adóstatisztika alapján — ez az év a két háború közötti konjunktúrában ha nem is kimagasló, de jó évnak tekinthető — megpróbálhatunk képet nyerni a budapesti kereskedők jövedelmi- és életviszonyairól, s ezen keresztül véleményt alkotni, hogy hozzávetőlegesen milyen arányban vázolhatjuk fel a csoport társadalmi tagozódását a kis-, közép- illetve nagypolgárság között. Ismeretes, hogy a kereskedők általában magasabb keresettel bírtak és jobb életkörülmények között éltek, mint az iparosok. Természetesen az üzleti forgalom — amely egyébként is számított érték — nem ad világos képet a tiszta jövedelemről; nem világos, hogy a forgalom után milyen haszonkulccsal dolgozhatunk. Feltételezve azonban egy 25—30%-os haszonkulcsot — mely azonban aligha vonatkoztatható a legalacsonyabb kategóriára, ahol állótőke befektetést, fix költséget nem kell számolnunk — és az így adódó jövedelmet összehasonlítva a munkásság és a vezető alkalmazottak keresetével, megközelítő képet nyerhetünk a jövedelmek feltételezett nagyságáról. Kiindulópontnak tekinthetjük, hogy a munkásság átlagkeresete Budapesten évente 1 200—1 800 P között mozgott; kb. 5 000 P tekinthető egy jó évi középfizetés (pl. egy középiskolai tanár fizetése) nagyságának; végül, hogy a magas fizetéseket, melyeket az uralkodó, illetve a kormányzati elit élvezhetett, minimum évi 10 000 P körül jelölhetjük meg.

A budapesti kereskedők megoszlása évi üzleti forgalom szerint

1 600 P alatt	21,2%
1 600 P — 4 000 P	21,5%
4 000 P — 20 000 P	33,5%
20 000 P — 28 000 P	13,9%
28 000 P felett	9,9%

Ismert, és szinte minden közgazdász által elfogadott nézet, hogy az önálló kisiparosok és kiskereskedők jövedelmük, illetve forgalmuk 50%-át eltagadták adóterhek csökkentése érdekében. Ha tehát a fenti kategóriákat egyszerűen megkétszerezzük és a forgalom 25%-át tekintjük a jövedelemmagyságnak, akkor a következő eredményre jutunk:

A legelső kategória, az 1 600 P alatti forgalmat lebonyolító kereskedőréteg gyakorlatilag még a munkás jövedelmét sem érte el (hiszen ez havi 140 P alatti jövedelmet jelenthetett). Az átlagforgalom alapján a trafikosok, a hálózó, a cukorkakereskedők kerültek ebbe a csoportba. A második csoport zömét a kis élelmiszerkereskedők és szatócsok, valamint a háztartási szénkereskedők tették ki, ezeknek jövedelme a munkásokéval lehetett azonos (havi 80—200 P). A harmadik csoportot jövedelme szerint jórészt a kispolgársággal azonosíthatjuk. A tulajdonképeni polgárság keretébe (közép- és nagypolgárság) a két utolsó kategóriát sorolhatjuk, mely egészében legfeljebb 4 000—4 500 családot jelentett. De még így is kérdéses, hogy a 80 000 P forgalmat elért kereskedők tényleg besorolhatók-e a nagyburzsoázia körébe, s nem lenne-e helyesebb ennek határát a 200 000 P forgalomnál megvonni, hiszen ez havi 2 000 P körüli jövedelemmel számol. Ebben az esetben mintegy 1 000 fő körül mozgott a budapesti kereskedelmi nagyburzsoázia. Ezt az értelmezést alátámasztja az a tény is, hogy 1 421 kereskedőnek volt 4 szobás és 621-nek 4 szobásnál nagyobb lakása. Figyelembe véve a budapesti lakásviszonyokat, a 3 illetve 4 szobát tekinthetjük a közép- és nagyburzsoázia válaszvonálynak. A lakásnagyság egyébként fontos kritériuma lehet a belső csoportosításnak, hiszen a kereskedők 27,9%-a lakott egyszobás lakásban (mely zömmel munkáslakástípus; a főbérlettel rendelkező munkások 80%-a ebben lakott). További 35% 2 szobás lakásban lakott, ez a kispolgárság tipikus lakásnagysága; újabb 21,1% 3 szobás lakásban, mely középpolgársági szintet jelenthetett.

Az összehasonlítás ismét arra utal, hogy a forgalom nagysága szerinti csoportosításnál a 20 000 P mint a IV. és a 80 000 P mint az V. típus alsó határa, túlságosan alacsonyan van megvonva. A 200 000 P feletti forgalom és 4 szobánál nagyobb lakás viszont majdnem egybeesik, az előbbi a kereskedők 5%-át, az utóbbi 4,1%-át öleli fel.

Más ismérveket vizsgálva, a számba vett 13 449 kereskedő között viszonylag elterjedt, 5 160 volt a háztartási alkalmazottat tartók száma. 3 000 körül mozgott a 4 középszintűnél magasabb végzettséggel rendelkezők aránya, 2 300 dolgozott 2 vagy több alkalmazottal, és 1 055 volt nagykereskedő. Mindezek alapján az 5 000 családot jelentő felső határt (ez nagyjából megegyezik a 3 szobásban lakókkal) túl tágnak tekinthetjük a közép- és kispolgár elválasztó vonalát illetően, a középpolgárságot a kereskedők között ennél alacsonyabb, mintegy 4 000 családra tehetjük; ez a réteg a budapesti kereskedők mintegy 25—30%-át jelentette. Laky Dezső, a főbérleti lakások bére és a jövedelem közötti összefüggést kutatva, arra a következtetésre jutott, hogy az 1 szobás lakásban lakók évi jövedelme 1 688 P-re, a 2 szobában lakóké 3 925 P-re tehető. Az előbbi a munkáskeresetek szintjén állt, így az utóbbit lehet kispolgári jövedelemnek tekinteni. Ezek szerint a budapesti kereskedők 60%-a legfeljebb kispolgári szinten élt.⁵ A 3 szobás lakással bírók átlagos jövedelme 5 836 P, azaz közel havi 500 P. Ez tekinthető polgári jövedelemnek, mellyel a kereskedők 21%-a rendelkezett; végül a 4 illetve több szobás lakások tulajdonosainak havi jövedelme legalább 1 000 P volt, s így többé-kevésbé a nagyburzsoázia körébe sorolhatók.

Mindenesetre a kereskedők lakásmegoszlása utal arra a lényeges különbségre, mely vagyon és jövedelem tekintetében az önálló iparosok és kereskedők között fennállt. Nem is annyira

azt a különbséget kell kiemelnünk, hogy amíg a kereskedők 4,1%-a, addig az iparosok 1,3%-a lakott nagy (4 szobásnál nagyobb lakásban), hanem azt a tényt, hogy az iparosok túlnyomó többségét Pesten még a középpolgárság soraiba sem sorolhatjuk, hiszen közöttük csak 2,5% lakott 4 szobás lakásban (a kereskedők 9,4%-a), s mindössze 8%-uk lakott 3 szobás lakásban (a kereskedők 21,1%-a). Az iparosok 56%-a 1 szobás lakásban lakott, ami a munkásosztállyal azonos életkörülményekre utal, további 30% pedig 2 szobás lakásban, azaz a jobb szakmukás és a kispolgárság határán lévő életfeltételekkel azonosítható lakástípusban lakott. Valójában tehát az iparosok között sokkal nagyobb a szakadék a felső 2—4% — akik feltehetően a nagyipar tulajdonosai voltak —, és az iparosok többsége között. A mintegy 20 000 önálló pesti iparos túlnyomó többségét, 70%-át munkás vagy alsó kispolgári életkörülmények között találjuk. (Országos viszonylagban Matolcsy Mátyás és Varga István nemzeti jövedelem-számításaikban az 1930-as népszámlálásban szereplő 204 564 főnyi önálló iparos közül 149 550-re teszi azoknak a számát, akik évenként 1 000 pengőnyi, vagy ennél kisebb jövedelemmel rendelkeztek.)⁶ A középpolgárságba a budapesti iparosok közül a legjobb esetben 3 000 családot sorolhatunk, mely szám szerint jórészt azonos volt a kereskedők közül ide sorolhatók létszámával. Ha ez esetben is megpróbáljuk összekapcsolni a lakásnagyságot a forgalomból következtethető jövedelemnagysággal, akkor nagyjából az alábbi képet nyerjük.

A 18 810 budapesti kisiparosból 15 803 rendelkezett önálló illetve főbérleti lakással, 1553 volt főbérlet családtagja, a többi albérlet, ágybérlet stb. volt. Ez utóbbiakat nyilván a legalsó kategóriába sorolhatjuk.

Ha a legalsó kategóriát teljes joggal a félproletár és kispolgári lét határán mozgó rétegek közé számítjuk, akkor, mint sok más összefüggés is mutatja, közel járunk a társadalmi csoport pontosabb helyének megjelöléséhez. Hiszen a statisztikai felvételben szereplő iparosok közül 8 484 egyáltalán nem tartott alkalmazottat. 4 715 iparos nem rendelkezett önálló munkahellyel, vagyis az 1 szobás lakásban lakók száma nagyjából e két érték között van. A kisiparosok közül 1 alkalmazottal 3 083 (többnyire nem segéddel, hanem inassal), 2 alkalmazottal 2 141 dolgozott; ez a nagyságrend közel járt az 5 605 főt számláló, 2 szobás lakással rendelkezők kategóriájához. Ezt a csoportot jórészt egyértelműen a kispolgárság kategóriájába sorolhatjuk. A kispolgár és a középpolgár közötti választóvonal valahol a 3 szobás lakások kategóriájában található. Weiss István szerint „legalább 3 szobás lakás szinte kivétel nélküli szabály volt ahhoz, hogy valakit középosztálybeli embernek tartsanak”.

2 037 iparos lakott a húszas évek végén 3 szobás lakásban, ezek közül 1 613 fürdőszobás lakás volt (jóllehet a harmincas évekig a fürdőszoba nem volt feltétlen kritériuma a polgári lakásnak). Ez a szám elég közel járt a 3 alkalmazottat tartó 1 307 személyhez. A felmérés viszont 2 318 olyan iparost tartott nyilván, akik 3 szobás lakásban éltek, de 4 vagy több munkást foglalkoztattak, szemben a 939 4 vagy többszobás lakásban lakókkal.

Ha viszont magasabban vonjuk meg a felső foglalkoztatási kategóriákat, például a 6 vagy több alkalmazottat foglalkoztató kategóriánál, akkor 838 ilyen iparost találunk, s ez majdnem egybeesik a legnagyobb lakásokban lakók kategóriájával. Egyébként a felső kategóriákra más mutatók figyelembevételével is következtethetünk. A háztartási alkalmazottak száma túlságosan távan vonja meg a határokat, hiszen a 18 810 iparosból 4 743 megengedhette magának ezt a „luxust”. Ez a tény határozottan utal arra, hogy a cselédtartás nem tekinthető ebben az időben a közép- és nagypolgárság kritériumának, hanem mélyen belenyúlt a kispolgári rétegekbe is.

Éppen ezért bizonyos korlátok között fogadhatjuk csak el a cseléd tartást olyan társadalomtörténeti jelzőrendszernek, amely kiválóan alkalmas a polgári középrétegek szociológiai behatárolására. Hasonlóan, tehát csak bizonyos óvatossággal alkalmazható a francia példa, mely szerint „a cselédes háztartások számának ismerete feljogosít bennünket a középosztályi családok számának a pontos megbecsülésére”. Gyáni Gábor nagyon határozottan aláhúzza, hogy mennyire nem lehet a két háború közötti cseléd tartást a középosztálybeli státusszal azonosítani.⁷ Az üzemek felszereltsége jobb mutató, hiszen kiderül, hogy a munkahelyek 85%-a géppel nem rendelkezett, további 5% elsősorban kézierőt használó gépekkel dolgozott, és csak 1 932 üzem (hozvátétőlegesen az üzemek 10%-a) használt elektromos energiával hajtott gépeket. Közel azonos számot kapunk, ha a kisiparosok által termelt gyártmányok értékesítési helyét nézzük; kb. 10%-uk jelezte, hogy termékeit nemcsak Budapesten, de vidéken, sőt néhányan külföldön is értékesítik. Végül, jóllehet az egybeesés távolról sem bizonyos, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 18 810 iparos közül 11 211 csak elemi iskolát végzett. A 754 érettségivel, a 411 valamiféle főiskolai végzettséggel rendelkező személy további 1 226 olyan kisiparossal egészült ki, akik valamilyen szakiskolai vagy szaktanfolyami végzettség birtokában voltak. Iskolai végzettség szempontjából tehát mintegy 2 500 kisiparos tartozott a felső kategóriákba. Mindez arra enged következtetni, hogy iskolai végzettség szempontjából 3 000 körülire tehető azon kisiparos családok száma, amelyek a polgárság kategóriájába sorolhatók. A többség vagy a kispolgársághoz tartozott, vagy a félproletár egzisztenciák közé.

A húszas évek végén a fővárosi statisztikai hivatal — mely számos területen egészen egyedülálló értékű statisztikai felvételekkel gazdagította a tudományt — egy már idézett vasos kötetet tett közzé a főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyairól. A felmérés a kereskedők és iparosok mellett a köztisztviselőket, a magántisztviselőket, a kereskedelmi alkalmazottakat, a nyugdíjas közalkalmazottakat, az ügyvédeket, az orvosokat és a mérnököket tekintette a polgári népességhez tartozóknak.

Jóllehet mind az általános kategóriát, mind a részleteket illetően emelhetünk kifogást az ilyen kategorizálás ellen — például a kereskedelmi alkalmazottaknak a polgárságba sorolása erősen vitatható, mint ahogy más kategóriák esetében sem fogadhatjuk el teljesen ezt a besorolást — nagyjából mégis követhetjük ezt az áttekintést, hiszen módot nyújthat, bár távolról sem pontosan, a polgárság olyan értelmű áttekintésére, mely lehetővé teszi a kispolgári egzisztenciák leválasztását a polgárság általános kategóriájáról. A polgári kategórián belül tehát nem teszünk különbséget az állami alkalmazottak vagy a gazdaságban tevékenykedők között. Globálisan ebbe a kategóriába soroljuk a gazdaságban tevékenykedő polgári egzisztenciákat, legyenek azok önállók vagy tisztviselők, s végül idetartozónak ítéljük a „Bildungsbürgertum” kategóriájába sorolható önálló vagy alkalmazott értelmiséget.

A közép- illetve nagypolgárság kategóriájába sorolható tisztviselőknek és értelmiségieknek a kispolgári egzisztenciáktól való megkülönböztetése során többé-kevésbé azonos szempontokat vettünk figyelembe mint a fenti elemzésben. Így egyebek között a fizetés illetve jövedelem nagyságát, a lakásviszonyokat, esetleg a cseléd tartás, iskolázottság stb. adatait. A fővárosi magántisztviselői létszámot 21 432-ben adta meg a statisztika. Ennek a létszámnak közel fele az iparban kereste kenyerét, további 20% a kereskedelemben, több mint 15% a hiteléletben. Ha a réteg iskolázottságát tekintjük, közülük 2 858 személy nem végzett többet, mint 4 középiskolát, illetve még annyit sem. Ezek feltehetően igen alacsony irodai beosztásban dolgoztak, eset-

leg mint gépirók, így tehát nagyobb tévedés nélkül eltekinthetünk ezektől, amikor a polgárság számszerű nagyságát kívánjuk meghatározni. További 3 000 fő érettségivel, 7 700 fő felső kereskedelmi iskolai végzettséggel, 2 616 fő főiskolai, s végül mintegy 4 000 ember felsőbb szakiskolai végzettséggel rendelkezett. A magántisztviselők között alig 496 embernek volt saját háza, 9 819 rendelkezett főbérleti lakással, közel 9 000 ember viszont a szüleinél, illetve rokonainál mint családtag lakott, és alig 2 000 embernek nem volt saját főbérleti lakása. Tekintettel arra, hogy most a családokon keresztül kíséreljük megközelíteni a polgárság létszámát, a szüleiknél lakó családtagokat már eleve figyelmen kívül hagyhatjuk, s a főbérleti lakások osztályozásával próbáljuk a magántisztviselők között a polgári és kispolgári családok létszámát meghatározni.

A magántisztviselők lakásvizonyai

1 szobás lakásban lakott	1 930
2 szobás lakásban lakott	4 194
3 szobás lakásban lakott	2 456
4 szobás lakásban lakott	987
5 szobás vagy nagyobb lakásban lakott	438

A határt a lakásnagyság szempontjából a kis- és középpolgár között nézetünk szerint a 2 és 3 szobás lakás között vonhatjuk meg. A 2 szoba fürdőszobás (2 721) lakás is inkább középpolgárnak tekinthető, mint ahogy a 3 szobás lakás is (2 456). Tehát egészében 4—5 000 középpolgári családdal számolhatunk, s 1 500 család élt nagypolgári szinten. Eredményünk igen közel áll a háztartási alkalmazottakat tartó 6 123 főhöz. A fizetés nagysága szerint 4 500 személy, vagyis 20% havi fizetése alatta maradt a 150 P-nek, tehát nagyjából a szakmunkás fizetéssel volt egyenértékű vagy alatta maradt annak. (Természetesen nem tudjuk figyelembe venni az életkorból származó kezdő fizetéseket.) További 4 490 tisztviselő fizetése nem érte el a 200 pengőt, melyről a híres sláger szól: „Havi 200 P fixszel az ember könnyen viccel”. Ezeket is a kispolgárokhoz kell sorolnunk. Figyelembe véve a háztartási statisztika kimutatásait, nem járhatunk messze a valóságtól, ha a kis- és középpolgarok közötti határvonalat valahol a 350 P körüli havi fizetésnél húzzuk meg. Ebben az esetben további 6 922 személyt kell a kispolgári kategóriába sorolnunk. A középpolgárság soraiba eszerint 3 999 tisztviselőt sorolhatunk, mely kiegészül a havi 700 P-nél többet keresők 1 219 létszámú, többé-kevésbé nagypolgárnak tekinthető csoportjával. Az egybeesés ismét egészen közeli, hiszen ez alkalommal is az 5 000-es létszámot nem sokkal túlhaladó eredményhez jutunk. Ez nagyjából középen áll a lakásvizonyokból adódó 4 000—6 500 főt kitevő kategórián belül, s alatta marad a háztartási alkalmazottakat tartó 6 123 személynek.

Hasonló módszereket alkalmazva, a köztisztviselők esetében a következő adatokra jutunk. 21 960 közalkalmazottból 6 548 személy 6 elemit, illetve annál kevesebbet végzett, további 2 578 pedig legfeljebb a 4 középiskolát fejezte be. Ezeket eleve kirekeszthetjük a polgárság kategóriájából. Így az iskolai végzettség szempontjából a 4 325 érettségizett, az 1 117 szakiskolát végzett és a 6 608 egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkező jöhet számításba. A lakásvizonyokat illetően sajátos különbség, hogy a köztisztviselők túlnyomó többsége saját lakással (tulajdonos 917, főbérlet 15 932) rendelkezett, s szemben a 9 000 családtag magánalkalmazottal, csupán 2 620-an voltak főbérlet családtagjai.

A köztisztviselők lakásviszonyai

1 szoba	7 285
2 szoba	5 343
3 szoba	2 584
4 szoba	1 005
5 szoba	700

Lakásnagyság szerint tehát 10 000 családot egyértelműen kispolgári (sőt annál alacsonyabb) kategóriába sorolhatunk, például azt a 6 548 főt, akiknek legmagasabb iskolai végzettsége az elemi iskolánál fejeződött be.

A középpolgárságot 2 500—5 000 családra becsülhetjük, s 1 700 esetben egyenesen nagypolgári lakásviszonyokról beszélhetünk. Tekintettel arra, hogy háztartási alkalmazottat csak 4 359 család tartott, úgy tűnik, a középpolgárság esetében inkább az alacsonyabb, semmint a magasabb számot vehetjük figyelembe.

A köztisztviselők körében 7 742 személynél találunk az átlag munkásfizetésnél alacsonyabbat; ez a csoport kiegészül 9 187 fővel, akiknél a havi fizetés 150 P és 350 P között mozgott; őket sorolhatjuk a kispolgári kategóriába. 3 398 kereső fizetése 350 és 700 P között mozgott, végül 556 személyt találunk a nagypolgárral azonosítható kategóriában. Úgy tűnik, hogy ez utóbbi aránytalanul kevés, feltételezhető, hogy a 700 P havi kereset, mint a nagypolgári jövedelem alsó kategóriája, túl alacsonyan volt megvonva. Mindenesetre ez a megközelítés 4 000 polgári életszínvonalú családot ad; ez igen közel állt a cselédek tartó családok számához.

Némileg eltérően kell számolnunk a nyugdíjas közalkalmazottak esetében, hiszen körükben a jövedelem nem ugyanolyan súllyal jellemző a különböző rétegekre, mint az aktívak esetében. 1 398 személyt, akik csak elemi iskolai végzettséggel rendelkeztek, továbbá 1 169 személyt, akik legfeljebb 4 középiskolát végeztek, eleve ismét kizárhatunk az általunk kutatott kategóriából. Ez nagyjából azonos létszámot ad az 1 szobás, illetve az albérletben stb. élők lélekszámával. 2 379 család 2 szobás, közel 50%-ban fürdőszobával is rendelkező lakásban élt. További 1 582 nyugalmazott köztisztviselő 3 szobás, 744 család 4 szobás lakásban, illetve 302 személy 5 szobás vagy annál nagyobb lakásban lakott. Így mintegy 1 500 családot sorolhatunk — a lakásnagyság szerint — a középpolgárság, illetve 100 családot a nagypolgári lakásviszonyokat élvezők csoportjába. Ha a cselédek tartó családok számát nézzük (2 383), ez közel azonos azzal a számmal, amelyet a közép- illetve nagypolgári életviszonyok között élőkre vonatkozóan megadtunk. De mint jeleztük, a nyugdíj nagyságát nem tekinthetjük a réteghez tartozás szempontjából a fizetéssel azonos értékűnek. Hiszen a nyugdíjak talán kifejezik a pillanatnyi életviszonyokat, viszont a társadalmi hovatartozás szempontjából erősen lefelé torzítanak. A nyugdíjasok 40%-ának ugyanis havi 150 P alatt volt a nyugdíja, további 35% nyugdíja pedig 150—350 P között mozgott. 1 063 nyugdíjas rendelkezett 350—700 P közötti járadékkal és mindössze 276 személy élvezett 700 P feletti havi nyugdíjat. Ha figyelembe vesszük, hogy az alkalmazásban lévők közül 15% volt a középpolgári és további 3% a nagypolgári fizetés szintjén, akkor az arányok alig mutatnak eltolódást.

A polgári lakosság egyéb csoportjába az ügyvédeket, orvosokat és mérnököket sorolhatjuk. Jóllehet mind a jövedelmi, mind a lakásviszonyokat tekintve bizonyos különbségeket itt is felfe-

dezhetünk, mégis úgy véljük, hogy a képzettség, a diploma és a társadalmi elhelyezkedés alapján itt a teljes létszámot a polgárság kategóriájába sorolhatjuk. Feltételezhető, hogy az ennél alacsonyabb életviszonyok között jórészt kezdők, fiatalok éltek, akiket azonban nem lehet tartósan a kispolgárság soraiba sorolni. 1930-ban például a 2 749 ügyvéd közül mintegy 10% lakott albérletben, 2 236 főbérlet és háztulajdonos közül 53 egyszobás, 370 kétszobás lakással rendelkezett, 3 szobás lakása volt 660 ügyvédnek, 629-nek 4 szobája, 534-nek 5 illetve 5-nél több szobája volt. Közel 2 000 ügyvédnél szolgált háztartási alkalmazott.

Az orvosok (2 697 fő) közül 1 786 rendelkezett főbérleti lakással, ebből 34 egyszobás, 291 kétszobás lakást tartottak nyilván, viszont 584 személy 4 szobás, 422 fő 5 szobánál nagyobb lakásban lakott. 1 638 orvos tartott rendszeresen háztartási alkalmazottat.

Végül 3 658 mérnök közül 2 543 volt főbérlet (ehhez járult 755 családtag). Itt nagyobb volt a kislakások száma: 114 mérnök lakott egy- és 531 kétszobás lakásban. Itt is viszonylag jelentős volt a középpolgári három- (928 személy) és a négyszobás lakás (638 fő), több mint 300 mérnök tartott fenn 5 szobánál nagyobb lakást. A mérnökök 60%-a háztartási alkalmazottat tartott. Egészében a három diplomás foglalkozású csoport mintegy 10 000 családot jelentett, azonban — különösen a mérnököknél — kettős számítás is lehetséges, hiszen részben a magánipar, részben az állam foglalkoztatta őket.

Összegezve megállapíthatjuk: ha az önállók 7—8 000-es, a magán- és közalkalmazottak 12—15 000-es, s az értelmiségi foglalkozásúak 8—10 000-es létszámát összesítjük, úgy a Budapesten élő közép- és nagypolgári családok számát mintegy 30 000—35 000-re becsülhetjük.

A fentebbi tanulmány az 1988-ban elhunyt Ránki György utolsó írása. A kézírathoz tartozó irodalomjegyzék a hagyatékban nem volt fellelhető. A történettudomány nemzetközileg elismert, iskolateremtő alakjának emléke előtt tisztelgünk ezzel a publikációval.

A szerkesztőség

BOURGEOISIE OF BUDAPEST

GYÖRGY RÁNKI

Naturally, our investigations on the Hungarian bourgeoisie are limited by the fact that the concept and statistical description of bourgeoisie are very difficult to determine and show. Lines of division within bourgeoisie are even more difficult — if possible at all — to draw, though they are needed to grasp the stratification of bourgeoisie and the number of people belonging to petit and middle bourgeoisie. In the first case, we are faced with an important socio-historical problem: due to the specific development of Hungarian society, can and if yes to what extent be civil servants considered part of the bourgeoisie.

It is well known that the Hungarian state apparatus, in the beginning of its development, was filled up in the majority with the earlier noble people. Even later, when people with noble origin were not dominant, the strata of civil servants could be distinguished from economic bourgeoisie clearly in respect of their social norms, behaviour, political concepts and attitude as the later represented bourgeois ethos much more, and civil servants rather identified themselves with the traditional political ruling class and the landowners. As a consequence of all these, the Hungarian interpretation usually does not consider civil servants part of the bourgeoisie. This view appears at Ferenc Erdei as well, who argues that “the state dominated the lower society as an all-mighty power, state power became an almost independent conservative power”.

In summary we can conclude, that if we add the number of independents (7—8 thousand), private and civil servants (12—15 thousand) and intellectuals (8—10 thousand) then the number of middle and haute bourgeois families living in Budapest could be determined at around 30—35 thousand.

Transl. J. Mészáros

A NAGY ÁTALAKULÁS BUDAPEST KÖRNYÉKÉN A 19—20. SZÁZADBAN

Egy empirikus társadalomtörténeti kutatás tapasztalatai

KISS JÓZSEF

*„Korszerű reformoknak csakis a
tényleges állapot hű megismerése
szolgálhat alapul.”
(Mártonffy Károly)*

*„Nem a társadalmat kell államosítani,
hanem az államot kell társadalmasítani.”
(Teleki Pál)*

Eredetileg arra gondoltam, hogy a nagy átalakulás, másképpen fogalmazva a modernizáció történeti, szociológiai összefüggéseiről beszélek. Itt, az emlékkonferencián* döntöttem el, hogy elsősorban az önkormányzati múlt, a *helyi önkormányzatok* másfélszáz éves történetének főbb folyamatairól kívánok inkább szólni. Az újabban erősen megélénkült viták, konferenciák, kiadványok egész sorából nyilvánvalóan nincsenek elmélyült, tárgyyszerű ismereteink az önkormányzatok történeti-politikai sorsáról. Arról tehát, hogy a jelenlegi helyzet hogyan, és főleg miért alakult így.

Úgy gondolom, ahhoz a szakmai-politikai disputához, hogy van-e helyi hatalom és önkormányzat ma nálunk, a történelem alapos ismerete fontos érveket és kritériumokat nyújt. Tudom és magam is azt tartom, a történelem nem példatár. De azt is tudom, hogy „amelyik nép nem ismeri saját történelmét, arra ítélik, hogy újra átélje azt”.

Szeretném tehát bizonyítani a történeti modernizáció időszakában kialakult önkormányzati fogalmak, intézmények, kritikai elméletek gyakorlati használhatóságát, valamint ezek normatív használhatóságát a jelenlegi helyzet elemzése és minősítése terén.

Hadd kezdjem az utóbbival, a minősítéssel. Magam is úgy vélem, hogy „ma Magyarországon helyi hatalom nincs, de lehet, és indokolt, hogy legyen” (Gombár 1981). És ahol nincsen intézményesült, garanciális jogokkal ellátott, a nyilvánosság által valamilyen mértékben ellenőrzött helyi hatalom, ott önkormányzat sincsen. Azért is indokolt, hogy legyen, mert Magyarországon úgy a patriarchális mint a modern önkormányzati életnek erős múltja van. De nemcsak az önkormányzati intézményeknek, hanem az önkormányzatokat létükben megkérdőjelező és védelmező centralizálási, municipalizálási törekvéseknek, álláspontoknak is hosszú története van.

*Ránki György emlékére 1989. március 3-án, Debrecenben rendezett konferencián elhangzott előadás írott szövege. Írásomat Ránki György, egykori professzorom emlékének ajánlom.

Imreh István írja: „A ma embere a központosításhoz, az egyöntetűsített és szabadosabb életformához szokottan nehezebben tudja képzeletében újraformálni azt a sokszínű világot, amelyben elődje, mélyen betagozódva, több kis közösséghez szervesen kapcsolódva, meghatározottabban, kötöttebben élte egész életét. A feudalizmust, s nálunk annak rendiségbe, majd a bomlás korába elvezető évszázadait, évtizedeit, ennek a közösségibb jellegű világnak az uralma jellemzi. Az országos méretű közösségi forma lazább szerkezetű, az állam tehát kevésbé kapcsolja közvetlenül magához az egyént. Annál inkább épül az bele kis, őt egészében magába ölelő társadalmi alakulatokba” (Imreh 1983). A 16—18. századi önkormányzati viszonyokról Andrásfalvy Bertalan, Bácskai Vera, Bibó István, Bónis György, Cocha Győző, Für Lajos, Szabó István, Orosz István, Varga János, Vörös Károly stb. többször írt és beszélt meggyőzően. Teljesség-igényű számbavételük külön előadást töltene ki, ezért csak a legismertebb kutatók neveire utaltam. A sok és színvonalas önkormányzati múlt-elemzés ellenére még sincs letisztult és elfogadott önkormányzat-kép. Úgy gondolom, ennek alapvető okai a társadalomtudományokon kívül, a 20. századi, különösen pedig az 1945 utáni politikai viszonyokban rejlenek.

De indulhatunk máshonnan is, a jelenből a dologhoz. Ma már társadalmi tény, hogy a túlzottan központosított állam a közép-kelet-európai országok mindegyikében túlsúllyal nehezedik a társadalmakra. Amikor az önkormányzat és autonómia-törekvések a legátfogóbb politikai-társadalmi igényné, értéké válnak, talán nem fölösleges a helyi önkormányzatot (és hatalmat) hosszabb, mintegy 100—120 éves történelmi távlatba helyezni, és a helyhatósági önkormányzatok centralizációjának társadalomtörténetét a konkrét történelmi körülményektől meghatározottan kutatni. Mire gondolok?

Az 1980-as évek eleje óta foglalkozom Budapest-környék (Budafok, Csepel, Pestszenterzsébet, Kispest, Újpest stb.) társadalomtörténetével a 19. század harmadik harmadától a 20. század közepéig, a központi városmaghoz való csatolásig. Úgy gondolom, hogy a választott időszak és a választott hely, Pest-környék 21 településének modernizációja a községi (városi, falusi) önkormányzat funkcionális szerkezete, annak változásai, vagyis az állam általi destrualása szempontjából példaértékű. Természetesen itt csak egy erősen vázlatos folyamat egyszempontú története rajzolható meg. Valójában ebben a referátumban inkább a lehetséges és nagyon hiányzó vizsgálati szempontokról tudok beszámolni, s nem a kész eredményekről. Nem adhatom a részletes bizonyítást, nem foglalkozhatom a község — törvényhatóság — központi kormányzati hatalom, a három alapvető területi hatalmi tagozat, sok szálú összefüggéseivel. De nem foglalkozhatom a vármegyei önkormányzatok problémáival sem, mert a megyei törvényhatóság mint közigazgatási közösség 1867, a kiegyezés és a Tisza Kálmán-féle közigazgatási átszervezések, reformok után különben sem rendelkezett már semmilyen társadalmi értelemben vett autonómiával. „A 19. század közepétől kezdve, azáltal, hogy az elszegényedett és földbirtokait vesztett középnemesség elfoglalta a hivatali pályákat, a vármegyei nemesi igazgatás megszűnt egy sajátos közéletet élő társadalmi réteg önigazgatása lenni” (Bibó 1947).

Miután a központi hatalom a direkt participációs elveknek megfelelő autonómiákat 1876, de különösen 1886 után lényegében és maradéktalanul a saját ellenőrzése alá vonta, a megyerendszer működése és működtetése elsősorban a hatalmi struktúra fenntartására, zavartalan működtetésére és az ezzel összefüggő kérdésekre korlátozódott (Balázs 1984). Az 1870. 42. tc.-től az első jelentős, a vármegyei önkormányzatot ért korlátozástól kezdve a megyei pótdózás bevezetéséig (1875), a főispán egyszemélyes hatalmának törvényes és nagyfokú kiterjesz-

téséig (1886) a közigazgatási bizottságok garanciális jogának megszüntetéséig alig két évtized telt el. Miután az állam egyik legfontosabb szervező tevékenységévé a közigazgatás *hatalmi szempontú* megalkotása vált, hiába támadt élesen a közjogi ellenzék, a „kormány általánosságban mozgó érvekkel ... utasítja vissza a kritikákat, de az államosításra való törekvést 1890-től már nem is titkolja”. A századforduló után különösen Tisza István, ill. a Nemzeti Munkapárt kormányzata idején napirendre került a megyei közigazgatás gyakorlatilag „teljes” államosítása is, azt csak a világháború kitörése akadályozta meg.

A vármegyei önkormányzatok néhány mondatos jellemzése után visszatérek oda, „ahol minden állami akarat teljesítésének kötelezettsége végződik: a legalsóbb fokú önkormányzatot alkotó közösségbe”. Alapvető kutatási feltételezéseim egyike az, hogy Pest-környék európai színvonalú intenzív iparosítása, városodása, városiasodása a közép-kelet-európai bürokratizált önkormányzati közigazgatásnak egyik, történelmileg lehetséges és megvalósult alternatívája volt. Tudjuk, hogy lényegi „súlyponteltolódás” figyelhető meg az osztrák közvetítéssel intézményesített helyi önkormányzatok és az akkor legfejlettebbnek tekintett angolszász (amerikai) demokratikus önkormányzatok között. Sok szempontból találó az a megállapítás, hogy ez tartalmazásban nem a legfejlettebb nyugat-európai területek demokratikus önkormányzata, hanem az államilag kinevezett közigazgatási bürokráciák (pl. a jegyzői testületek) és a vagyonosok (virilisek) önkormányzata elsősorban. A kettő — a demokratikus, illetve a bürokratikus — közötti lényeges különbséget éppen az önkormányzat három legfontosabb alapfeltételének folyamatos központosításában lehet kimutatni. Az önkormányzatok rendészeti, pénzügyi és háztartási, illetve belső szervezeti felépítésének túlközpontosítási folyamata alkalmasnak látszik a példaszzerű összevetésre.

A politikai községek belső igazgatását szabályozó törvények (1871: 18. tc.; 1886: 22. tc.; 1894: 12. tc.) biztosították ugyan a polgári érdekvégyesülés jogi-politikai kereteit, de a virilizmus-sal, a kinevezési rendszerrel, a laikus elöljárók és a hivatali emberek viszonyának „hamis” megfogalmazásával egyben súlyosan destruálták azokat. Ezért írhatta joggal Bibó István, hogy az első (1871) és a második (1886) községi törvények által intézményesített rendszerben a centralista kórformák már a kezdetekben benne voltak.

Mivel az első és a második községi törvény, kisebb módosításokkal ugyan, hatályban volt egészen 1950-ig, indokoltnak látszik a három történeti időszakot átfogó hosszú időtartamú intézmény- és hivataltörténeti vizsgálat. „A magyar közigazgatástudományi irodalom nagy hézagai közt egyike a legfeltűnőbbnek az, hogy a magyar közigazgatás szervezetének történetével keveset foglalkoztunk” — írta máig ható érvénnyel Magyary Zoltán 1937-ben. Ugyancsak elmaradt a községi virilizmus „tárgyasulásának” feldolgozása is. Éppen ezért a községi önkormányzatnak két képe van, önkormányzatiság a törvényekben, rendeletekben és önkormányzatiság a valóságban. Természetesen a 19–20. századi történeti és jelenkori helyi társadalomkutatások sokat tehetnének a korábban csak példaképpen említett hiányok pótlására, de jól megfigyelhető, hogy ezek az igazgatási, hatalomelemzési szempontok, leírások rendre kimaradnak, vagy nem elég mélyek. Az országos igényű vizsgálatokban hiányzik a megfelelő mennyiségű és megbízható, összehasonlításra alkalmas empirikus anyag. A helytörténeti munkálatoknál pedig hiányzik a jó és kritikaelméleti háttér, az általánosításra és összevetésre irányuló kutatói szándék és bátorság, hiányoznak az eligazító kézikönyvek, lexikonok, compassok stb.

Ha mármost részleteiben elemezzük a helyi önkormányzat nagyívű történeti alakváltozásait, a „történeti idők” törvényhozó falujától a történeti modernizáció bürokratikus önkormányza-

taíg láthatjuk, hogy az önkormányzati fejlődési sajátosságok mindenkori kibontásához konkrét kritériumrendszerre van szükség. Ehhez pedig, hogy egy ilyen történeti kritériumrendszer működhessen, elengedhetetlenül fontosak az elsődleges levéltári források, a korabeli közigazgatási apparátusok, intézmények üzemies működésének dokumentumai. Ahhoz viszont, hogy vizsgálatunkban meghaladhassuk a „közigazgatási társadalomképet”, szükséges a forrásbázis lényeges kiszélesítése, vagyis szükségesek a háttérstatisztikák, a helyi újságok, térképek, a memoárok, a magánlevelezések stb. Mindaz tehát, amely közelebb visz a „valóság”, az önkormányzati és autonóm mozgalmak, mozgások és konfliktusok életszerű rekonstruálásához.

A „bürokrácia és a gyár kora”..

A Budapest környéki telepesfalvak indulása már 1848 előtt is kedvező. A közvetlen magánföldesúri függés hiánya az urbáriális és magánjogi szerződésekből szabályozott adó- és egyéb szolgáltatási kedvezmények, az erős árutermelési hagyományok a szabadköltözésű jobbgyátságúknál kedvezőbbé tették az ide betelepülők tényleges gazdasági pozícióját. A nemesség nélküli társadalomszerkezet, a hűbéri rendi kötöttségek majdnem teljes hiánya, a kezdetektől szerződéses jellegű vagyonközösség, a céhes ipar hiánya, a viszonylag védett és védhető paraszti önkormányzat — mind a kezdődő (paraszt)polgárosodás, a korai modernizáció irányába mutató társadalmi tények.

A fentebb felsorolással leírt patriarchális (paraszti) önkormányzat az 1867 utáni gyáralapítási lázban, és az 1871—73-as válság következtében már végórát élte. A korábbi nem nagy számú tradicionális hatósági-társadalmi intézményt a hirtelen fejlődés megsokszorozta, és már az új funkciók szerint tagolta. A hagyományos és a modern (bürokratizált) önkormányzat közötti két-három évtizedes periódust az *önfinanszírozás válságaként* lehet leírni. Az említett válságot az 1874. március 8-án kirobbant újpesti lázadás (adólázadás) már világosan, sőt drámai módon jelezte. A nyílt konfliktus, a robbanás közvetlen kiváltó előzménye egy újpesti illetőségű hentesmester és háztulajdonos oktalan halála volt. A hentesmester egyike volt a tömeges adómegtagadóknak, akit ezért néhány napos börtönre ítélték, ahol valószínűleg öngyilkosságot követett el. A zavargások arra az egyébként hamis hírre robbantak ki, hogy a hentesmester halálát a pandúrok okozták. A felbőszült tömeg a községházát valóságos ostrom alá vette, felégette, a községi előljáróságot elkergette. A felkelést csak két századnyi vármegyei katonaság tudta megfékezni. A véres konfliktus „eredménye”: két halott, rombolás és gyújtogatás, rablás és 39 elsőbírói ítélet, négy hónaptól négy évig terjedő börtönidőre.

A valódi ok nem a hentesmester halála, hanem a hagyományos önkormányzatok adógazdálkodása, és az állami adó és finanszírozási rendszer között kiéleződött ellentmondás volt. A hirtelen fejlődés megsokszorozta a helyi kiadásokat, a közigazgatási és rendészeti igazgatás költségeit. A hagyományos községi jövedelem- és adóforrások szűknek, kevésnek bizonyultak. Ehhez persze hozzájárultak az amúgy is magas állami egyenes adók, amelyeket vármegyei és 34—35%-os helyi pótaggakkal kellett még súlyosbítani. Így sem tudták a valódi civilizációs szükségletek pénzügyi fedezetét megteremteni.

Az igazi kérdés tehát az volt: hogyan oldódott meg a településfejlesztésben az állam — önkormányzat dilemma, a helyi önkormányzat mennyiben maradhatott valóban gazdasági —

pénzügyi önkormányzat? A megoldást egy kétirányú változás hozta meg. A központi adóreform és a községek gazdagodása után az ilyen nyílt konfliktusok megszűntek, viszont ennek az ára az önkormányzati adó és pénzügyi igazgatási rendszer jelentős mértékű államosítása lett.

Az északi és déli Pest-környéken 1860—1890, illetve 1880—1910 közötti három-három évtizedben ment végbe a kapitalizálódás alapfeltételeinek kialakulása: az ármentesítés, az ipari racionalitásokat is figyelembe vevő vasúti és közúti közlekedési hálózat megteremtése, a tervezett funkcionális alapszerkezetű települések kialakítása, valamint a közigazgatás modernizálása. Dél-Pest-környék fejlődése jó 20—30 évvel maradt el az északi régió mögött.

Az intenzív, az *amerikai méretű* iparosodás jellegzetes település- és társadalomszerkezeti következménye lett a „város és vidék”. Ahol a „város” tulajdonképpen az 1873-ban létrejött település, amely a maga zárt keretein belül külön fejlődött. Míg a „vidék” két eltérő gyűrűben telepedett le és szerveződött a városhoz. Egy sűrű belső község-gyűrűben a városi mag körül, és majd azzal együtt alkotott egy összetett települést. És egy szétszórtabb külső gyűrűben, amit akkor a város falusias védőövezetének neveztek.

A városmagot szorosan körülvevő „községgyűrű” megjelenését és fejlődését az 1830 utáni évtizedekre tehetjük, hiszen ekkor még nincsen jelentékeny nagyságú a szomszédos községek között. 1830-ban a városkörnyék lakossága mindössze 11—12 000 között lehetett. A 19. század első céltudatos telepítései Pest-környékén csak 1831-ben, a Károlyi grófi uradalom területén történtek. 1869-ben a lakosságszám már 26 482, mert Újpest (és Rákospalota) mint 1840-től önálló politikai község, jelentékenyen megnövekedett. 1900-ban, bár még szerény méretekben, de már megvan a „teljes” perifériaközsor. A fiatal városkörnyék lakosságának száma már 120 678, s ennek mintegy fele közvetlen ipari foglalkozású volt.

A századforduló idején a városkörnyéki ipari régió kialakulásának kezdeti állapotait figyelhetjük meg, amikor az egyes helységekből még inkább véletlenszerű gyártelepedés megy végbe. Meghatározott ipari jellege csak a várossá alakulását már 1886-ban elhatározott Újpestnek, Budafoknak és, a gyorsan fejlődő Weiss Manfréd Művek révén, Csepelnek volt. A három említett település, a helyi társadalmak belső szerkezetét és történeti fejlődési pályáját tekintve három alaptípust képviselt. A századfordulót követő közel két évtizedes időszak a Budapest környéki iparvidék fejlődésének első nagy szakasza volt. Természetesen a népességrobbanás is folytatódott; fél évszázad alatt a lakosság megtízszereződött. 1920-ra a közeli környék már minden településében abszolút túlsúlyra jutott az iparforgalmi kereső és eltartott népesség. Az összehasonlító statisztika adatai szerint mindez nem egyszerűen autochton, hanem regionális és országos népesség-átrendeződési folyamatok következménye. A demográfiai és a városiasodási folyamatokat Budapest északi és déli ipari övezetének, időben és szerkezetében is eltérő ütemű, irányú fejlődése befolyásolta alapvetően. Noha szerfelett nehéz az elemzések során a város és a környék fejlődését, az ok-okozati összefüggéseket szabatosan szétválasztani vagy összekapcsolni. Ha ugyanis Budapest népességének növekedését nézzük, meg lehet állapítani, hogy a nagyméretű gyarapodás az 1880—1910-ig terjedő időre esett. (Ha 1869: 100%, 1880: 131,5%, 1890: 179,9%, 1900: 217,1%, 1910: 325,5%.) Ez alatt a harminc év alatt a lakosság abszolút számát tekintve több mint hatszázezerrel növekedett (1869: 270 500, 1910: 880 500). 1910 után a szaporodás erősen megcsappant. Ezzel egyidejűleg, Budapest népesség-növekedésének abba-

maradásával indult meg a Budapest környéki község-városok újabb erős, három évtizedes, 1910-től 1943—44-ig tartó fejlődése.

A vidék összes iparosodott községének regionális státusza jelentősen megváltozott, mert „egyetemes város-vidék viszonyba” került Budapesttel. A századforduló első évtizedétől a város és a várost környező községek gazdasági-társadalmi egymásrautaltsága kézenfekvővé vált. (Nem véletlen, hogy Harrer Ferenc székesfővárosi főjegyző az 1908-ban éppen induló „Városi Szemle” című liberális szakfolyóirat első számában hozta nyilvánosságra Nagy-Budapest tervzetét. Ezzel bocsatotta négy évtizedes vitaújtjára a korai város-vidék gondolatot.)

Az óriásvárosok vonzáskörébe eső községeknek majdnem mindig kettős arcuk van: egyrészt az önálló (autonóm) település arca, másrészt a nagyvárossal kapcsolt lakótelep (perifériális) jellege. A városfejlesztő energiák ilyen közelsége, szerkezete és dinamizmusa egyszerre nehezítő nyomás, de vonzás is. Ez az alaphelyzet állandósult a város és vidéke nem ritkán konfliktusos kapcsolatában, egészen az 1950-ben bekövetkezett városeyesítésig. Talán mondani sem kell, hogy az új városok helyi társadalmainak mint közigazgatási közösségeknek és Budapestnek a sokszor konfliktusos összeszerveződése az önkormányzatiságnak egy fontos, településszintű metszete. (A „község” szót eddig is, a következőkben is általános értelemben használok, értve azon kisközségeket, nagyközségeket, rendezett tanácsú és megyei városokat.)

A 20. század első két évtizedében a város közelműnyéke, az infrastruktúra fejlettsége alapján, már jól elkülöníthetően két település-csoportra oszlott. A városias és a falusiasabb jellegű, vagy a kevesebb szükségletű községek csoportjára. Míg Újpest, Rákospalota, Erzsébetfalva, Budafok, Kispest az első, addig Csepel, ipari népességének hirtelen felduzzadása ellenére, a második községtípusba tartozott.

A leghaladottabb község, Újpest, az egykori „gyarmat”, jelentős iparral, polgársággal, saját értelmiséggel és nagyipari munkássággal, egyszóval tagolt társadalmával 1907-ben alakult várossá. A már korábban városias fejlődésnek indult nagyközségek *de jure* várossá válása a hatósági, igazgatási, pénzügyi és törvényes jogkörök jelentős bővülését hozta. Ezzel sokszor összefüggésben megnőtt a bürokratikus „városfejlesztő” adminisztrációk modernizálási, cselekvési lehetőségeinek köre, és az igazgatási apparátusok presztízse is. Ebben az összefüggésben a városi önkormányzati szervezet — nagyságrendekkel nagyobb helyi adóterheivel — és a városi infrastruktúra egymás megteremtői. Természetesen egy részletekbe menő kutatásnál nem közbős a községenként eltérő módon, eltérő szakszerűséggel formálódó település- és városfejlesztő politikák konkrét társadalompolitikai célja, tartalma sem.

Úgy látom, hogy Csepel és a pestkörnyéki régió gazdasági modernizációja, a regionális ipari forradalom, a veszített háború, a forradalmak bukása és Trianon után is tovább folyt, de a társadalmi modernizációs tendenciák lelassultak. Megtört a korábbi idők szekularizációs és racionalizációs folyamatainak lendülete, alapiránya. Az ellenforradalom stabilizálódása után a közelműnyéken valóságos városfejlesztési hullám indult el. Az 1920-as évektől Budapest környékén már nem lehetett elzárkózni a modern városiasodási törekvések elől. Részben a trianoni városvesztések pótlására, részben a korábbi városiasodási eredmények realizálására, a nagyközségek önkormányzati határozattal és belügyminiszteri jóváhagyással városi szervezetet vettek fel. A sort Kispest nyitotta meg 1921—1922-ben. Rákospalota és Pesterzsébet 1923-ban, Budafok 1926-ban, Pestszentlőrinc 1936-ban alakult rendezett tanácsú, illetve az 1929 óta használt fogalommal, megyei várossá. A „hat város” után 1939—1941 között Csepel

előjárósága, adózó- és lakópolgársága többször is szavazott a városá alakulás programja felől, és mint a községi előjáróság időszerűtlen javaslatát, elvetette azt.

Az urbanizáció ütemének országos lassulását, paradox módon, éppen a dinamikus pestkörnyéki térség rohamos városodásával szemléltethetjük. Az egész két háború közti korszak városfejlődése egyoldalúan és túlnyomórészt Nagy-Budapest növekedésére korlátozódott.

A város belső, nagy közösségei, városrészei és a külvárosok együttese, amelyek korántsem csak egyszerű variációi a városiasodásnak, valójában új lakóhelytípusokat alkottak. Jellegzetes társadalmi-politikai struktúrákkal és sajátos regionális és helyhatósági összefüggésekkel. Azt a befolyást, amelyet a külvárosi lét gyakorolt a lakosság életmódjára, aligha hagyhatták figyelmen kívül a helyi politikusok, a városrendezők és a városkutatók. Nem is hagyták. Okkal állapíthatta meg 1939-ben Chikán Béla, Pesterzsébet polgármestere, hogy Pestkörnyéken „fejlődött ki Magyarországon — Budapest kivételével — aránylag legjobban a szociális gondozás.” Ma sem látszik érdektelen dolognak fölvetni a kérdést, vajon a társadalmi élet, főleg politikai szempontból, összefüggő és eredeti módon szerveződött-e a város-vidéken? A hosszú kérdésre nem meglepő a válasz: igen. Gondolhatunk a „vörös övezet” összefüggő legális és illegális ellenzéki mozgalmaira éppúgy, mint a szélsőjobb 1936 utáni látványos előretörésére. A városkörnyéken szerveződött, illetve itt koncentrálódott a hivatalos kommunista párttól függetlenül a kommunista Demény, Weiszhausz, Rézner és a Deák-csoportok tevékenysége.

De gondolhatunk a sok száz polgári és munkásegyletre, egyletre, helyi pártra, amelyek végül is a helyi önkormányzati kidolgozottság legjobb mutatói. A mindenkori „centralista körformák” leírásának, kutatásának egyik pontos metszete a helyi egyesületek léte, társadalomszervező és integráló funkciója, a helyi hatalmat befolyásoló, az érdekvényesítést legalizáló eljárásmódok intézményesítettsége. 1930-ban Újpesten 52, Csepelen 46 egyesület működött. Ugyanakkor az anya- és fiókegyséletek arányát figyelve az egyesületi regiszterek vizsgálatából kiderült: az 1920-as évektől az egyletek, körök stb. központosításának folyamata is fölgyorsult. Mégis, a valóban helyi egyesületek legfőbb funkciója az volt, hogy az adott helyi társadalom tagoltságát (némielg „függetlenül” az országos politikai intézményrendszertől) az önkormányzatok belső tagoltságává szervezze át. Hiszen a társadalom tagoltsága és rétegzettsége, megfelelő intézmények hiányában, még nem politikai tagoltság. Mindez vonatkozik a helyi nyilvánosság legfőbb eszközeire, fórumaira, a valódi értelemben vett helyi kötődésű sajtóra, az újságokra. Szinte mindegyik nagyobb községben működött helyi újság, a városokban egyszerre több is. Ahol és amikor sikerült az országos folyamatoktól való relatív függetlenedés, ahol sikerült megakadályozni az állam illetéktelen terjeszkedését, ott és akkor beszélhetünk valódi helyi hatalomról mint önkormányzati biztosítékról.

Ezt a gondolatsort érdemes az „idős” Eötvöstől származó idézettel lezárni. „Ha az állam egyes részeinek (községeknek, megyéknek, tartományoknak) autonómiája veszélyessé válik az államra nézve, abban kell okát keresnünk, hogy a kisebb közösségek, közelebb állván az egyeshez, s ez több befolyást gyakoroltatván azok vezetésére, s önérdelkeinek azonosságát a közösség érdekeivel tisztábban belátván, mindig sokkal kompaktabbak, mint a nagyobbak, s így a kisebb közösségek és az állam közti összeütközések alkalmával — miket, miután a körök, melyekben mindkettő mozog, sokképpen érintkeznek, alig kerülhetik ki, ha amazoknak némi önállóságot adtak — valószínűnek lehet venni, hogy lassanként mindig a község körét terjesztik kijebb az államhatalom rovására. Ami csak tágítja azon köteleket, melyek az egyest községhez,

megyéjéhez vagy tartományához fűzik, s csonkítja ezek hatalmát az egyes fölött, úgyszintén ami csak az egyes polgároknak ébrentartja az öntudatot, hogy nem az egyes községhez vagy tartományhoz, hanem az államhoz tartoznak, mindaz szükségképp előmozdítja az állam szilárdságát is. Mindkettőt pedig legjobban elérheti szabad egyesületek által.”

Volt már róla szó, hogy az 1867 utáni iparszabadság, a modern kereskedelmi jog nyomán kibontakozott tőkés fejlődés kapcsolta be a pestkörnyéki falusi-agrár térséget a dinamikus gyáripari fölfutásba. A déli pestkörnyéki igen intenzív iparosítást követve épültek ki a racionális, munkamegosztásos, szakszerű hivatalszervezetek. Ezt a fejlődést teljesíti ki a világháború. Ezen időszak a „bürokrácia és a gyár” kora Pestkörnyéken. Noha a térség fejlődése nagyon erősen kapcsolódott az ipari-kereskedelmi konjunktúra-ciklusokhoz, az intenzív iparosodás folyamatosan „szakszerűsége készíteti az új városiasságot”.

„Az önkormányzat élete” ... az önkormányzat sorsa ...

Kétségtelen, hogy a helyi önkormányzat kiépítése része volt a közigazgatás általános modernizálásának. Az sem vitatható, hogy a városi önkormányzatok a demokratikus önkormányzat számos formai elemét tartalmazták. Csakhogy a centralizáló állam az adminisztratív, a rendészeti és a pénzügyi alapfeltételek megteremtésében úgy megszorította a községeket, hogy elsőrendű életfeltételeiket vonta meg tőlük.

Csepelen 1891 decemberében fogadták el a szervezési szabályrendeletet a „község beligazgatásáról, háztartásáról és számviteléről”, amely több, mint száz módosítással, de lényegét tekintve 1950-ig érvényben maradt. Létrehozták a képviselőtestületet, és benne a virilizmus intézményét. 1893-tól megindult az igazgatási bürokrácia, az irányítók rendkívül gyors számszerű gyarapodása. Ha csak a létszámot nézzük 1893—1944 között, félszáz év alatt a községi adminisztráció a korábbi kettőtől 201-re nőtt. A státusbeliek számnövekedése lassúbb ugyan, mint az összes alkalmazott gyarapodása, de a fejlődés így is imponáló. A község-falu 1900-ban veszi föl a nagyközségi szervezetet. Ekkor már a község 15—20%-os pótdadót szedett, tehát innen számíthatók a helyi pótdadógazdálkodás kezdetei. (A pestkörnyéki városok 30—100%-ig szedtek általában községi pótdadót.) 1893-tól kezdődött az újjászervezett testületek írásbelisége. Az 1901: 20. tc. és az 1902 novemberében kiadott községi ügyviteli szabályzatok nyomán kialakított hatáskörök alapján világos volt, hogy a jegyző most már egyértelműen az államhatalom „helyi” leléteményese, s a bírónak, a laikus előjárónak való formális alárendelése nem egyéb, mint a valóságos hatalmi viszonyok elfedése. Magát a bírói hivatalt is bürokratizálták, s így a laikus előjárók állásai sem maradtak immár *nobile officium* fizetés nélküli tisztségek. Az ügyviteli szabályzatok kiadása nagy lépést jelentett a centralizáció irányában, mert megkezdődött a közigazgatási gyámkodás (adminisztratív tutela) gyakorlata, amely már nem konstruktív eleme semmilyen demokratikus határozathozatali vagy döntési folyamatnak.

Nemcsak bővült, bürokratizálódott, hanem szakszerűsödött is a csepeli adminisztráció. A gyáripari fejlődés teremtette igazgatási szükségletek kielégítésére 1903-ban szabályozták a napi hivatali időt és az adószedési periódust. Már a háborús fölfutás éveiben szervezték meg a lakossági nyilvántartási hivatalt, a közellátási osztályt és a lakshivatalt. A képviselőtestületek mellett az ügyek szakszerűbb vitelére pénzügyi, építési, közművelődési és közéleti bizottságok alakultak.

A századfordulóval megjelenik ama bizonyos főjegyző vagy polgármester, „aki mindig iskolát végzett ember volt, minden írásbelit elvégzett, szerves része volt az egész vezető társadalomnak, mégsem volt sem nemesi jellegű úriember, sem cívis, hanem tipikusan értelmiségi funkciót látott el” (Bibó 1946).

Paradigmatikus értékű a rendészeti központosítás folyamata. A budapesti államrendőrség hatáskörét Pestkörnyék legfejlettebb északi részére már 1889-ben kiterjesztették. 1912-ben Erzsébetfalvát, Kispestet és Pestszentlőrincet is bekebelezte az államrendőrség, mivel az „bővített hatáskörrel és jó szervezettséggel bír, kiszorítja a közveszélyes alakokat a fővárossal szomszédos községekbe”.

Csepelen 1905-ben tört ki az első súlyos társadalmi-politikai konfliktus a gyárvezetés és a munkásság között. Nem véletlen, hogy a község éppen 1907—1908-ban szervezte a maga municipális rendőrségét. A községnek a maga rendőrsége „... közbiztonsági, adózási szempontból kívánatos, hogy az idegen helyről jövő és itt letelepedett lakosság kellőleg nyilvántartassék”. De alighogy megtörtént a községi rendőrség fölállítása, a vármegye már arról érdeklődött, hogy Csepel „Valjon nem volna-e hajlandó az államrendőrség hatáskörének kiterjesztését kérelmezni?” A helyi polgárság ekkor (1908-ban) még elutasította a kérdés formájában megfogalmazott sürgetést. Pest vármegye közigazgatási bizottsága viszont egyre nyíltabban követelte az államrendőrség hatáskörének kiterjesztését. A miniszterelnökhöz írott 1911-es, 1912-es és 1913-as jelentéseiben egyenesen követelte, hogy a községek mondjanak le autonómiájuk egyik legfontosabb feltételéről, a saját rendőrségükről.

A háború, a gyárak militarizálása, a haditermelés, a hadiipari fontosságú községek szigorú ellenőrzése oda vezetett, hogy a község 1916-ban már az 1908. évi összeg hétszerezését is vállalta, csakhogy megtörténjék az államrendőrség hatáskörének kiterjesztése Csepel területére. Az államrendőrség 1916 augusztusában meg is kezdte működését. Jogilag csak majd egy év múlva (1917 júliusában) került sor a hatáskör kiterjesztésére. A kívülről jövő nyomáson túl végül is az döntött, hogy a helyi hatalom biztosítani akarta a háború adta vagyonosodási lehetőségeket. Ezért azután gyorsan és önként feladta önkormányzatának talán legfontosabb területét.

A folyamat betetőzését jelentette az egész ország rendőrségének államosítása, 1919 késő őszén (1920: 1. tc.). Ezzel befejeződött az igazgatottak teljes kirekesztése a rendészeti igazgatásból. A municipális rendőrség sorsa, a rendészeti központosítás története különösen élesen mutatja, hogy a helyi hatalom modernizálódott intézményei maguk is részei lettek az állam „láthatatlan” erőszakszervezeteinek. Megismerésük épp ezért aktuális is.

Az 1920-as évtized első felében az egységes közigazgatás községi tagozata több értelemben is jelentősen átalakult. A belügyi igazgatás centralizációját gyorsan követte az adó- és pénzügy, valamint vagyongazdálkodás központosítása és szervezeti elkülönülése. Az első lépés volt az 1921-ben életbe léptetett forgalmiadó egy részének átengedése a városoknak. A törvényhozás 1923-ban átengedte a kereseti adót, a bor- és húsfogyasztási adókat és végül az italmérési illetékeket. A nagyobb városok új községi adókat is életbe léptettek. Az 1923. évi adóreformmal épült ki a városok új adórendszere. Ezek után tudtak csak a városok nagyobb hitelhez jutni, amelyre az 1925: 22. tc. hatalmazta fel őket (16 millió dollár névértékű hosszúlejáratú, törlesztéses kölcsönt vettek fel). Mindez a lehetőség csak a jómódú, gazdag önkormányzatoknak volt lehetőség és valóság.

A 3330 kis- és nagyközségnek maradt az „önkormányzati koldustarisznya”, valamint a forrásszűkét ellensúlyozó „hatékony ellenőrzés” politikája. A túlságos gyámkodás és az ebből folyó késedelmes, hosszadalmas szankcionálás (előzetes elvi hozzájárulás, költségvetési hitelteli jóváhagyás, tervek felülvizsgálata, kiviteli jóváhagyása stb.) itt már anyagi veszteséget, kárt, hátramaradást okozhatott és okozott is. Az önkormányzati koldustarisznya kialakulásában döntő tényező volt az 1924: 4. tc. és az 1927: 5. tc., amelyek erőteljesen megszorították a szegényebb és kisebb önkormányzatok gazdálkodását. Az 1936. évi önkormányzati adóstatisztika szerint a községek 74.000.000 pengőnyi szükségletéből a legfontosabb forrás a községi pótdadó (34%), s utána az átengedett állami jövedelem (24%). Az erőforrások sorrendjében harmadik a jövedelmező vagyon (10%), negyedik a helyi közszolgáltatásokból eredő saját forrás (9%), és az államszegély (9%). Az önkormányzatok egyéb jövedelmei különféle apró forrásokból erednek, és ezeket külön-külön osztályozni nem érdemes (17%).

A nehéz helyzetbe jutott községek részleges állami szanálásának a lehetőségét az 1920: 34. tc. nyitotta meg, lehetővé téve, hogy a község jövedelmét az ingatlanforgalomból növeljék. Amint az államhatalom bizonyos jövedelmek átengedésével, állami szubvenciókkal, kölcsönökkel segített a községek háztartásán, úgy e segítségadás jogcímén előbb korlátozta, majd megszüntette a gazdasági önkormányzatok függetlenségét és szabad mozgását. Így jutottak el a községek 1924—1925. évfordulóján egy olyan állapothoz, amelyből saját erőből az adott jogrendszerben nem volt kiút. Szinte teljessé vált a községi önkormányzatok államosítása: a szanálásnak nagy „ára” volt.

Összességében tehát fel kell tennem a kérdést, pontosabban a kérdéseket: vajon ez a gúzsba kötött helyi önkormányzat a valóságban mire volt képes? Képes volt-e arra, hogy az adózó polgárok politikai iskolája legyen? Vagy a gyökerében antidemokratikus Horthy-rendszer községi önkormányzata jogi fikció volt csupán?

A kérdésekre többféle válasz is adható. Weisz István szerint az egységes közigazgatási szervezet — alulról, a község mint igazgatási alapintézmény felől szemlélve — a „túlzott központosítás, a gyámságig fokozott ellenőrzés idejét élte”. A helyi önkormányzatok jogfejlődése annyira hátrányossá vált, hogy még az alaptörvényekhez képest is visszafejlődésről kell beszélni. Koncz János ezt írta 1937-ben: „Csak látszat a mai községi önkormányzat, mert egészet jelentő összetételében nem fejlődött, elvesztette arányosságát a kormányzati és önkormányzati egyenlítőnek az ege alatt”.

Az 1930-as évek második felétől az önkormányzat önálló politikai életet élő kérdés. Tegyük hozzá: ismét az. A hivatalos kormányzat deklaratív módon beismeri, a községek közigazgatási helyzete tarthatatlan. Keresztes-Fischer belügyminiszter 1939 novemberében bejelenti az autonómiák ügyének új rendezését, vagyis a községi reformot. Teleki Pál miniszterelnök 1940 márciusában a községek kongresszusán azt fejtegette, hogy „nem a társadalmat kell államosítani, hanem az államot kell társadalmasítani”. A községi reform ezúttal is elmaradt.

A korabeli válasz tehát szigorú: a „nyomorék” önkormányzat sürgős és radikális reformja nemzeti ügy. A reformelvek készen állnak: adóreform, amelyben az „állam részlettené a községeket az illető község területén befolyt állami jövedelmekből”. A nyers virilizmus eltörlése. Az alsófokú közigazgatási bíróság fölállítása. A helyi pótdógzdálkodás kötöttségeinek megszüntetése. Az általános kinevezési rendszer föl váltása a tisztviselők választásával és választhatóságával ... stb.

A reformtehetetlenség, a konzerválás reform nélkül közigazgatási gyakorlata folytatódott. „Szakértők évtizedek óta szinte kísértetiesen ugyanazokkal a szavakkal vázolják a hibákat: a nyolcvanas évek szakirodalma, a század elejének szakirodalma és a mostani szakirodalom legtöbb megnyilatkozása olyan, hogy bármelyik cikket vagy tanulmányt áttehetjük az előbbi vagy későbbi korszakba” (Mártonffy 1939). Tagadhatatlan, az önkormányzat egyre előbb múlt. Dolgozatommal két történeti tény akartam dokumentálni. Az első: ami az önkormányzatok centralizációval történő elsorvasztását illeti, 1948 után volt mire építeni.

Az önkormányzat sorsát illetően lássuk be mi is: az 1948 után történtek a nemzetközi hatalmi — politikai erőviszonyok ismert alakulásának következményei. De a már egyszer eldöntött kérdések „alternatívái is többnyire élők, vagy feléleszthetők, vagy elsorvaszthatók, de semmiképpen nem tárgytalanok”. Mert minden szervezet demokráciájának külső feltétele az autonómia, az önrendelkezés. A helyi igazgatás autonómiája az önkormányzat. Remélem, rövidesen kiderül, hogy ezt a múltat sem lehet „véggépp eltörölni”. Idő kérdése, hogy általánosan kiderüljön, hogy ma Közép-Kelet-Európában „az önkormányzat a legfőbb társadalmi igény”.

Források és irodalom

- Berend T. I. (szerk.) (1965) *Csepel története*, Budapest.
- Balázs M. (1984) *A dualizmus politikai kultúrájának, mobilitásának és karrier-típusainak vizsgálata a közigazgatási apparátusban* (Kézirat), Budapest.
- Bózis Gy. — Degré A. (szerk.) (1971) *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*, Budapest.
- Bibó I. (1983) *Társadalmi reform és közigazgatás*, B. I. összes Munkái, Bern 3. k.
- Bibó I. (1979) *A magyar közigazgatás történeti háttere 1946*. Közli: Gyarmati Gy. *Egy elmaradt közigazgatási reform 1946*, *Századok* 3.
- Concha Gy. (1905) *Politika I—II.*, Budapest.
- Concha Gy. (1928) *A municipális rendszer jelen állása Európában*, In: Concha Gy. *Hatvan év tudományos mozgalmi között I.*, Budapest.
- Csizmadia A. (1949) *A község*, Budapest.
- Egyed I. Budapest önkormányzata, *Magyar Statisztikai Közlemények*, 78, 3.
- Enyedi Gy. (1983) *Földrajz és társadalom*, Budapest.
- Erdei F. (1971) *Város és vidék*, Budapest.
- Eötvös J. (1984) *Neveljünk polgárokat...*, Budapest.
- Eötvös J. (1981) *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I—II. k.*, Budapest.
- Imreh I. (1983) *A törvényhozó székely falu*, Budapest.
- Gombár Cs. (1984) *Egy állampolgár gondolatai*, Budapest.
- Gombár Cs. (1980) *Politika címszavakban*, Budapest.
- Gombár Cs. (1986) *Allampolitikai rendezőelvek és a helyi társadalom* (Kézirat), Budapest.
- Harrer F. (1908) *Nagy-Budapest, Városi Szemle*, 1.
- Harrer F. (1933) *Városrendezési politika*, In: *A magyar város*, (szerk. Mártonffy K.) Budapest.
- Homolyai R. (1946) *Városi önkormányzat*, Budapest.
- Huszár T. (1983) *Falu a társadalomban*, In: *A szocialista átalakulás jellemzői falun*, Budapest.
- Kiss J. (1983) *Vázlat Csepel társadalomtörténetéhez*, Budapest.
- Koncz J. (1923) *A községi közigazgatás reformálása*, Budapest.
- Koncz J. (1937) *Önkormányzat és közigazgatás*, Budapest.
- Koncz J. (1940) *Az önkormányzat élete. Vita a választásról és a kinevezésről*, Budapest.
- Koncz J. (1947) *A közigazgatási útmutató. Minta és példatár a községi jegyzőségek részére*, Budapest.
- Magyary Z. (1940) *Várospolitikai*, In: *Városfejlesztés, városrendezés, városépítés* (szerk. Mártonffy K.), Budapest.
- Magyary Z. (1942) *Magyar Közigazgatás*, Budapest.
- Mártonffy K. (1939) *A magyar közigazgatás megújulása*, Budapest.
- Meznerics I. — Torday L. (1937) *A magyar közigazgatás szervei 1867—1937*, Budapest.
- Nagy E. (1978) *Önkormányzat Magyarországon 1867—1918-ig* (Kézirat), Budapest.

- Pálosi E. (1939) *A vármegyei önkormányzatok társadalompolitikai feladatai*, Eger.
Ránki Gy. (1986) *Állam és társadalom a két világháború közötti Közép-Kelet-Európában*, Budapest.
Ránki Gy. (1987) *A modernizáció történetéhez és problematikájához Magyarországon*, (Kézirat) Budapest.
Somlai P. (1977) *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*, Budapest.
Sarlós B. (1976) *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*, Budapest.
Szende P. (1908) *A magyar helyhatósági önkormányzat, Huszadik század*.
Tocquille, A. de (1983) *A demokrácia Amerikában*, Budapest.
Weis I. (1930) *A mai magyar társadalom*, Budapest.
Weis I. (1932) *A magyar falu*, Budapest.

THE GREAT TRANSFORMATION IN THE SURROUNDINGS OF BUDAPEST IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

JÓZSEF KISS

Basic conditions of capitalism developed in the northern and southern surroundings of Pest during the three decades between 1860—1890. These conditions were protection against floods, development of road and railroad networks taking industrial rationalizations into account as well, formations of settlements with planned, functional basic structure and modernization of administration. Development of the neighbouring area south of Budapest was delayed with a good 20—30 years as compared to the northern region.

The typical settlement and socio-structural phenomenon, “the city and its surroundings” was the direct consequence of intensive, *American-type* industrialization. In this context the “city” is practically the settlement created in 1873, which developed separately within its limits. At the same time, the “surroundings” settled down and became an organic part of the city in two different rings. One of the rings was a dense, internal ring of settlements located around the urban core and later they formed a complete settlement. The other ring was a more dispersed external one, which was called then the rural protective ring of the city.

Villages in the sphere of influence of large cities usually have two faces: on the one hand, the face of independent (autonomous) settlement, and on the other, the residential (peripheric) character related to the city. Nearness of urban development energies, their structure and dynamism exert pressure and attraction at the same time. This basic situation became permanent in the relationship — often burdened with conflicts — of the city and its surroundings until as late as 1950, the year of unification.

Transl. J. Mészáros

KULTÚRA ÉS ÉPÍTÉSZET: ESZTÉTIKAI FESZÜLTSEGEK NEW YORK BELVÁROSÁNAK KIALAKÍTÁSA SORÁN

THOMAS BENDER — WILLIAM. R. TAYLOR

1981. májusában New York állam Városfejlesztési Társasága javaslatokat kért a 42. utca felújítási koncepciójához. A javaslatkéréshez az Eckstut Associates építészeti és tervező cég által készített lenyűgöző kétkötetes összefoglaló kapcsolódott, mely részletes tervezési útmutatást tartalmazott (Cooper 1981). Sőt mi több, a 42. utcára vonatkozó tervek csak néhány hónappal követték Cesar Pelinek a Battery Park Cityre kidolgozott javaslatának elfogadását, mely ugyanazon cégnek egy másik, hasonlóképp ambíciózus tervezési irányelveire támaszkodott.

Igen szembeutnő az irányelvekben — legalábbis a történész számára — a város múltjának felidézése. Feltételezik, hogy úgy él a régi New York a közös emlékezetben, mint valami keret egy képzeletbeli freskón. A legszembeutnőbb talán az, hogy az irányelvek hallgatólagos feltételezésekkel élnek a város „működéséről” a múlt meghatározott időszakaiban, és ezzel együtt jár a vágy, hogy itt és most megragadják kialakulásának és perspektíváinak néhány felhasználható mágiáját, valamint legfontosabb főútvonalainak és azoknak a közintézményeknek a dramaturgiáját, ahol a főútvonalak összefutnak.

Az irányelvekben feltételezett múltat a „korai modern” New Yorknak nevezhetnénk, olyan városnak, amely drámai változások között vajúdott, az emigránsok ezreit fogadta be, az amerikai kapitalizmus irányítási központjává és az ország értelmiségi és kulturális centrumává vált. Talán mindezek közül a legfontosabb, hogy a haladó városi reformok városa volt, amely mintegy alapvető célként magába foglalta az öndefiníciót a politika és építészet világában, a modern közéletben és kultúrában.

1890—1930 között New York felépítette híres felhőkarcolóit, valamint monumentális klasszikus struktúráit, melyek ma is meghatározzák a közszféra térbeliségét. Ez volt az az időszak, amikor New York saját esztétikája kifomálódott.

A tervezési irányelvek szerzői érzik ezt a múltat, de képtelenek arra, hogy megfogalmazzák. Ennek oka könnyen érthető, hiszen olyan alapvető kulturális premisszákra építenek, melyek a dolog természetéből adódóan feltételezések és nem állítások. A történelemnek, s különösen az intellektuális történelemnek egyik alapvető célja — mint ezt Arthur O. Lovejoy sok évvel ezelőtt kijelentette —, hogy egy kultúra megnevezetlen, elhallgatott premisszáit feltárja és tisztázza, s így bírálatukat lehetővé tegye (Lovejoy 1948).

A 42. utca esetében Cooper és az Eckstut Associates által feltételezett feladat az volt, hogy építészetileg fejezzék ki az utca fontosságát: az utcát mint a közszféra terét akarták monumentálissá tenni. New York elhallgatott történelméből merítettek, majdnem ösztönszerűen feltételezve, hogy a horizontális hangsúlyozása monumentálisabbá teheti a közszférát, és nagyobb jelentőséget adhat számára a városi térben, mint a vertikálisé. Úgy tűnik, felismerték, hogy New York városi formáinak történetében, a horizontális monumentalizmus polgári vagy közcélokot jelenít meg, míg a torony a részvénytársasági kapitalizmus hatalmát reprezentálja. Irányelveikben az utcafronton egységesen ötszintes beépítést javasoltak, hogy a 42. utca polgári vagy

közfőára jellegét hangsúlyozzák. A tornyokat az utcafronttól jóval beljebb kívánták elhelyezni. Így fejezték ki határozott elkötelezettségüket a közfőára értékei iránt, és a város történelméhez mint valami döntőbíróhoz fellebbeztek. Ezt a történelmet azonban nem írták meg, és kritikusan nem értékelték. E tanulmány az első kísérlet arra, hogy megírja ezt a történelmet, és feltárja ennek az egyedi esztétikai kornak a kulturális forrásait.

Az építészettörténet művelői valószínűleg egyetlen modern várost — s bizonyos, hogy egyetlen ilyen elismert fontosságú várost — sem kezeltek, illetve mellőztek olyan kíméletlenül, mint New Yorkot. Ironikus módon New Yorkot, „a világ első modern városát” a modern építészettel és tervezéssel foglalkozó történeti munkák csak ritkán, s akkor is elítélően említik. Csak a város parkjait és parkosított fűtőjait tartják dicséretre méltónak. A városra egyébként úgy tekintenek, melyet monoton és lélektelen hálózata, a neoklasszikus vagy reneszánsz homlokzatok, a merkantilista értékek iránti hódolat és a Beaux-Arts esztétikája határoz meg. Sehol sem találni utalást arra, milyen érdekes küzdelem folyt a magán- és közértékek között, a vertikális és a horizontális struktúra között, a laissez-faire értékek és a tudatos, kidolgozott törekvések között, amelyek formát és egységet kívántak adni a város heterogén és gyakran ellentmondásos funkcióinak.

Giedion szerint New York a neoklasszikus építészeti és tervezési sémákat reprezentálta, tágabb értelemben gyakran a „Beaux-Arts” vagy eklektikus szerepel utalásaiban. Ez utóbbit megvetően „trubadúr-szellemnek nevezte, mely énekkel akarja megállítani a modern ipar zaját” (Giedion 1965, 854.). A Beaux-Arts eklektikus neoklasszicizmusát kettős váddal illette: nem volt fogékony sem a technológia, sem a funkció iránt. Hasonlóképpen elmarasztalta azokat is, akik a várostervezés neoklasszikus szemléletével próbálkoztak. „(Ezek) az urbanisták a népszerű festőhöz hasonlóan belegabalyodtak az idillek kompozíciójába” (Giedion 1965, 780.).

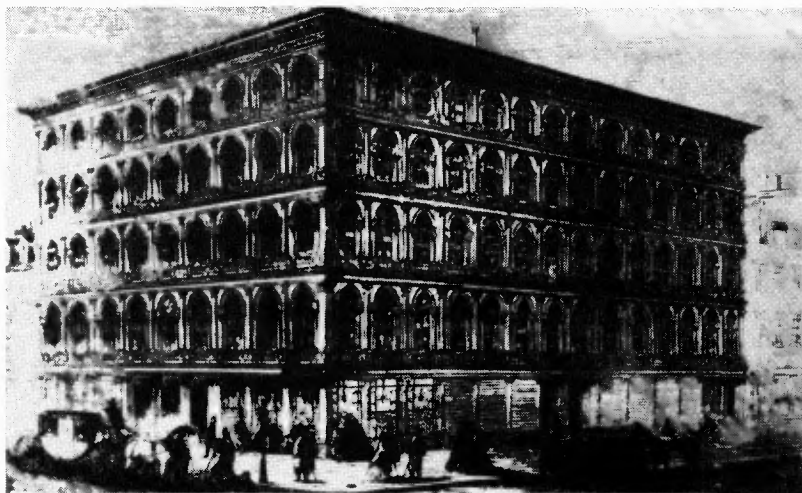
Visszatekintve világosnak tűnik, hogy az egyes épületekre koncentráló modernizmus nincs tekintettel a környező struktúrák építészeti stílusára, és az új kísérleti építészeti kifejezőmód elemeinek történetileg önkényes kiválasztása mellőzi a Beaux-Arts tradíció progresszív szárnyából levonható esztétikai tanulságokat. A Beaux-Arts klasszicizmusának ez a vonása nem Párizsban, hanem Amerikában, a New York-i építészek által erősen befolyásolt tervekben realizálódott a legteljesebben. Legfontosabb közülük a chicagói világkiállítás épületegyüttese, Washington (1901) és Chicago (1903) terve. A progresszív neoklasszicizmus arra törekedett, hogy monumentalizálja és egységesítse a 19. század végi várost. Az épületek építészetétől az urbanizáció átfogó tervezése felé fordult. A 19. századi tradíció alapján az utcakép fontosságát, az egységes, ötszintes beépítési szintet hangsúlyozták, tükrözve a városi szállítás új technológiáit is. A neoklasszicisták „díszítették” az épületeket, a forma nem fejezte ki a funkciót, s nem jelezte az építési technológiát sem. Giedion — belegabalyodva a stílusba — nem érzékelte a Chicago Fair (világkiállítás) neoklasszicizmusának fontos urbanisztikai eredményeit. Az urbanisztikai dimenziók efféle leértékelését aligha lehet várostörténeti fogalmakkal indokolni, hiszen az ipari város válsága az egész együttes válsága volt, nem a stílusé.

Egyetlen városban sem kellett az építésznek és a tervezőknek olyan látványos esztétikai kérdésekkel szembenézniük, mint New Yorkban, ahol az óriási népességnövekedés, a kereskedelmi és ipari expanzió és az újszerű nagyvárosi státusz egy meglehetősen kicsiny szigeten koncentráldott. Az összeütközéseknek ez a sajátossága, és az ebből adódó esztétikai egyezkedések egyedi jellege az, ami New Yorkot építészeti szempontból érdekessé teszi.

New York nevezetessége vertikálitása, s valóban, eget eltakaró magas épületei modernizmusának régóta látványos szimbólumai. Mégis, ha bizonyos horizontális impulzusokat elfogadunk legitim modernitásnak, és New York vertikálitását a horizontalitással dialektikus viszonyban helyezük el, akkor az építészeti újítások sokkal gazdagabb örökségét tárhatjuk fel, mintha csak egyoldalúan a magasságok által sugallt dimenzióra figyelnénk.

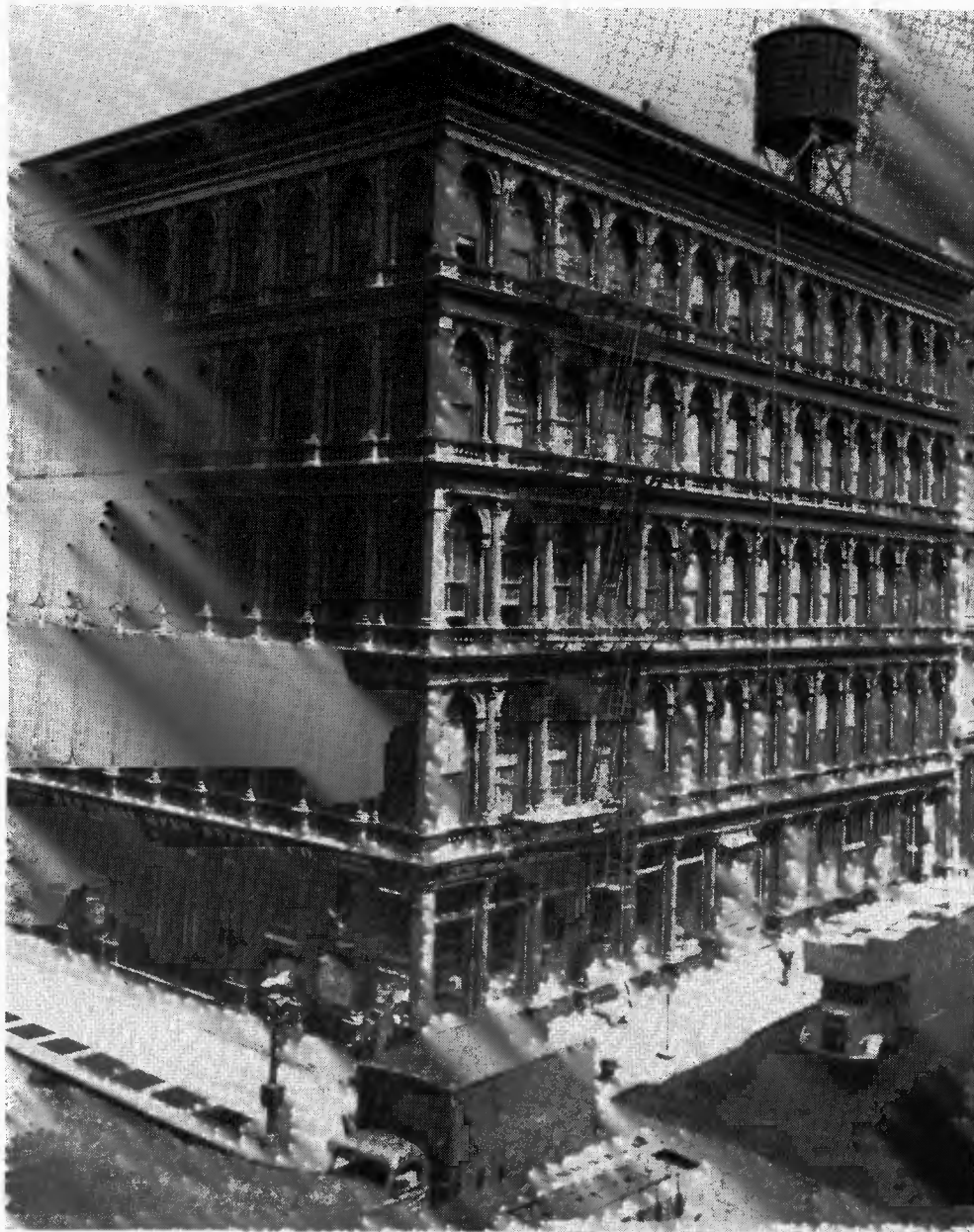
Amikor 1904-ben Henry James visszatért az Egyesült Államokba, felbosszantotta a felhőkarcolók látványa, amelyek az általa 25 évvel korábban elhagyott ötszintes város fölé magasodtak. James — mint már néhányszor korábban is — felvetette, hogy az amerikai kultúra erőtlensége miatt nem képes ellenállni a korlátlan kereskedelem szimbólumainak. New York felhőkarcolókat épít — mondta —, mivel hiányzik a kultúrának az a szükséges intenzitása, amely a növekedést elfordítaná a tisztán gazdasági és technikai szempontoktól, mivel — szavai szerint — hiányzik „a régi báj”.

Más nézőpontból New York fejlődését teljesen másképp is értelmezhetjük. Láthatjuk, a technológia, a gazdaság és különösen egy sajátos kulturális beállítottság kedvezően hatott arra, hogy az egymással kölcsönhatásban álló horizontális városi rend jellegzetes városformát teremtsen New York Cityben. Idevágó eset New York egyik legnevezetesebb épülete, az 1857-ben épített, és még ma is álló Haughwout Building, a Brome Street és a Broadway sarkán. Ez volt az első épület, melyben Otis lift volt, s az épülethez Ade Louise Huxtable nyújtott hitelt, megelőlegezve a felhőkarcoló minden lényeges kellékét, mindössze ötszintes magassága kivételével. Ez a kivétel fontos, mert az alapvetően horizontális, 19. századi városforma érzékelését mutatja. Az épületről készült két illusztráció bámulatos bizonyítéka ennek: az egyikben az épületet újkorában láthatjuk, egy metszeten, díszítéssel (1. kép). A másikon a már 100 éves épületet láthatjuk. Mi, akik már elfogadtuk a vertikális város esztétikáját, nyilvánvalóan más szemmel nézzük az épületet, mint azok a New York-iak, akik először találták szembe magukat vele (2. kép).

I. KÉP

A Haughwout Building 1859-ben (rézmetszet)

2. KÉP

A Haughwout Building 1952-ben

A metszeten az épület laposabbnak és szélesebbnek tűnik, mint a fényképen. Meg kell jegyeznünk, hogy a vésnök az utca szintjén néz szembe az épülettel, míg a fényképész, hozzászokva a vertikális perspektívához, jóval az utca feletti szintről készítette a fotót. Mivel a New York-iak az 1850-es években nem voltak hozzászokva a magas épületekhez, az ember azt gondolná, hogy a korabelieket meglepte a Haughwout épületének magassága.

Nem az volna inkább a természetes, hogy a metszet eltúlozza az épület magasságát, s a fényképre hagyja a feladatot, hogy a valódi arányai szerint kicsinyítse? Nyilvánvaló, hogy a metszet készítője ahhoz szokott, hogy a várost inkább horizontális, mint vertikális vonalakkal érzékeltesse. Az épületnek ez a fajta érzékelése akkoriban tipikus volt. A város horizontális érzékelését sugalmazza az a New York épületeiről készült rajzsorozat (különböző szerzőktől), melyeket 1853-ban közölt a Putnam magazin. E sorozat egyik névtelen szerzője — valószínűleg Clarence Cook — A. T. Stewart híres áruházával kapcsolatban foglalta szavakba a 19. század közepi város horizontalizmussal szembeni elfogultságát. Az 1846-ban épült, itáliai struktúrát idéző épület ma is áll a Broadway és a Chambers Street sarkán. Miközben csodálta az épületet, aggasztotta, hogy túl magas, vagyis azt a benyomást kelti, hogy túl magas. „Ezt orvosolhatták volna — írta — a függőlegeseknél szembeütőbbé téve az épület horizontális vonalait” (Putnam's Magazine I. 1853, 13.).

Ez az érzékelési, vagy úgy is mondhatjuk, kulturális ellenállás a vertikálissal szemben alapvető mozzanat. Montgomery Schuyler 1909-ben a „Felhőkarcolók terjedése” című cikkében azt hangsúlyozza, hogy a szükséges technológia és a gazdasági ösztönzés már azelőtt létezett, hogy hozzáfogtak volna a magas épületek építéséhez. Érvelése felfedi, hogyan illeszkedett a Haughwout épület technológiája ahhoz a kulturális vagy építészeti felfogáshoz, amely nem annyira a vertikális új lehetőségeit, mint inkább a tradicionális ötszintes város folytatását hangsúlyozza. A lift — jegyzi meg Schuyler — nem sugalmazott korlátlan emeletszámot. Egyszerűen az volt a szerepe, hogy „kiegyenlítse a szobák iránti igényt az ötödik és a második szinten” (Schuyler 1916, 424.). Ez volt jellemző közel egy évtizedig. Az ember annyira a szokások rabja, hogy egy évtizeden át senkinek sem jutott eszébe, hogy az új eszköz magasabb épületek építését is lehetővé tenné. Az első épület, amely a lift segítségével túllépte az ötszintes határt, az Equitable Building volt. Az 1870-ben épített épület héteemeletes volt. „A két emelet hozzáadása ma elég bátortalannak tűnik, akkor azonban kétségtelenül merész vállalkozásnak tűnt.” Az 1870-es évek közepéig a Tribune és a Western Union Buildings nemcsak magasabbra emelkedett, hanem építészeti megoldásában, különösen Richard Morris Hunt tornyos Tribune Buildingje, már ki is fejezte a tradicionális város fölé emelkedés lehetőségét. A felhőkarcolók mégis csak lassan terjedtek New Yorkban. Schuyler szerint semmi műszaki oka nem volt annak, hogy évekig késlekedjenek a teherhordó fal meghaladásával, az acélkeretes szerkezetre való áttéréssel. „A szükségszerűség — jegyzi meg —, úgy tűnik, sokáig késleltetődött” (Schuyler 1916, 428.).

A New York-iaknak a magas épületekkel való szembenállása önmagában is érdekes, mert nemcsak esztétikai dimenziói voltak; olyan építészeti ideák iránt vonzódtak már a New York-iak, melyek a horizontális, a masszív formákat hangsúlyozták, érzéketlenné téve őket arra, hogy a monumentalitást vertikális szemléletben érzékeljék. Úgy gondolták, hogy a megfelelő városi középületet, az ehhez kapcsolódó monumentalitást, legjobban tradicionális horizontális szerkezetben lehet elérni.

A városi monumentalitás 19. századi formája legteljesebb kifejeződését a pennsylvániai vasútállomásban érte el (1906—1913). Ez a McKim, Mead és White által tervezett masszív és csodálatos vasútállomás, őrizve a 19. századi utcakép ideált, két egész telekre terjed ki. Egy másik városi középülettel, az új postaépülettel szemben áll, amely egy szomszédos tömb fényét emeli. A tervezők, ahelyett, hogy az állomást egy ferden betorkolló sugárút végére helyezték volna, így biztosítva neki a monumentalitást — ahogy Párizsban a 19. század végén tették —, ezt a célt úgy érik el, hogy magát az épülettömböt teszik monumentálissá.

A majdnem ugyanabban az időben épült Grand Central Terminal (1903—1913) folytatja a New York-i köztér horizontális jellegű monumentalizálását, de nem a tömbön belüli épületet monumentalizálja, hanem óriási épülettömböt létesít, s így bizonyos értelemben a Rockefeller Center előfutárának tekinthető. Bár óvatosan, de jelentősen túllép a blokkjellegén. A Park Avenue elágazásánál helyezve el az állomást, a tervezők az állomás mindkét oldalán hatásos perspektívát teremtettek, így monumentalizálva a sugárutat és hangsúlyozva a városon keresztülhaladó észak-déli forgalmat. A szélső kocsi feljáró követi a Park Avenue forgalmának irányát, ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a Grand Central Terminal monumentális perspektívát nyújtson. Teljesen hasonló hatást ért el McKim, Mead és White a korabeli városháza épületénél, mely 1911-ben egy út elágazásánál állt, világos kelet-nyugati perspektívát biztosítva a Chambers Street mentén, szintén hangsúlyozva a környezet szerepét, még akkor is, ha ez bizonyos neoklasszikus különbséget eredményezett. A Grand Central struktúrája meg sem kísérli az ötszintes homlokzatmagasság fenntartását, de az általános elvet megőrzi úgy, hogy növeli a magasságot, és a Park Avenue mentén végig betartja az egységes homlokzatmagasságot. Manhattan ezen negyedében a New York Central és telekgazdái mikrométerekben azt a fajta urbanizmust valósították meg, amelyet Garnier Burnham javasolataiban találhatunk. Mindketten vasúti és közforgalmi csomópontokat választottak a monumentalitás helyszínéül. A modern technológia lehetővé teszi, hogy a város a vasutat a föld alá helyezze, és az egységes horizontális perspektívát a felszín felett monumentalizálja.

A *Haughwout Store*-tól a *Grand Centralig* húzódo fejlődésmenet legeredetibb formájában mutatja a horizontális szemlélet térhódítását New Yorkban az első világháború előtt. A neoklasszikus középület-építészet más példáit is idézhetnénk. Így a Richard Morris Hunt tervezte Lenox könyvtár (1870—75), melyet 1895-ben Schuyler „monumentális méltósága” miatt építése idején egyedülállónak tekintett. Természetesen meg kell emlékeznünk a Metropolitan Museum of Art keleti szárnyáról, amelyet Hunt tervezett. Míg a masszív New York-i közkönyvtár (1911) szintén a horizontális monumentalizmus nyilvánvaló példája, finom érzékkel biztosítva a tágasságot és kötetlenséget, ezt a kisebb méretű épületet Schuyler „modern klasszikusnak” nevezte, amely azt hangsúlyozza, hogy nemcsak a méret számít. A szintén McKim, Mead és White által tervezett Knickerbocker Bank (1904) az ötödik sugárúton a 34. utcánál csak háromszintes volt, de Schuyler szerint ereje éppen abban rejlik, hogy magassága nagyon visszafogott. Schuyler szerint a négyoszlopos homlokzatú épület „mérete elegendő a hatásosságához. Mivel sajátját a többszintes Astoria óriási tömegével szemben hordozza, nem valószínű, hogy tekintélyét bármely későbbi építkezés megfosztaná” (Schuyler 1916. 595.). Végül, a monumentalizmus további példajaként kell megemlítenünk a szintén McKim, Mead és White által tervezett egyetemi épületeket, nevezetesen az 1890-es években épített *New York University* és a *Columbia University* épületeit.

A Madison Square esetében bonyolult fejlődésmenetet és szemléletet érhetünk tetten, mely New York egyedi városesztétikájának fejlődésében közelebb hoz a horizontális és a vertikális látószög közötti ellentétéhez. Amikor 1859-ben a Madison Square-en megnyílt a Fifth Avenue Hotel, ez a város első, szállodavendégeket szolgáló liftjével büszkélkedett. Ám építészeti és urbanisztikailag hasonló volt a régi belvárosi Astor House-hoz (1836), ahhoz a szállodához, amely mindezeideig New York legdivatosabb, kívül-belül leglátogatottabb helye volt. Őrizte az 5—6 emeletes beépítési szint hagyományát, homlokzata az utcára nézett. Mindkét hotel a Broadway-en fekszik, s egy háromszögletű parkra néz. A Fifth Avenue Hotelnél már kezdjük észrevenni azt a komplexitást, amit a horizontális rend erőltetett New York szerkezetére. Nem csupán a homlokzat törik meg, a Broadway, a Fifth Avenue és a Park elágazó útpályái és a villamokocsik nem csupán a fotókon és metszeten teremtenek esztétikai feszültséget, hanem személyes problémát jelentenek a városon belüli tájékozódás és mozgás szempontjából is (3. kép). Ez a feszültség csak fokozódik, ha az ember tekintete szélesebb horizontot fog át, ideértve a Madison Square görbe vonalú gyalogos útjait is.

A Penn Station és a Grand Central Terminal sikere részben azzal függött össze, hogy alkalmazkodtak a szállítási technológia fejlődéséhez (a villamosításhoz), mely lehetővé tette a vasúti közlekedés felszín alá helyezését, ahol az nem töri meg az utcaszerkezetet. A felszíni hálózat győzelme New York horizontális meghatározottságában a metróállomások nevében is megmutatkozik. A földalatti vonalak nem követik az utcaszerkezetet, de a felszínnel való érintkezés mindig utcánál van. A párizsi metróval szemben, amely például „hely”-orientált (nagyon kevés állomást neveztek el utcák után, a legtöbbet helyekről nevezték el, így pl. L’Opera, L’Odeon), majdnem minden metrómegálló neve utcákra utal. Azt, amit nyugodtan nevezhetnének Madison-téri állomásnak, 23. utcai állomásnak hívják.

Amikor a Fifth Avenue megnyílt, a Madison tér fő közlekedési csomópont volt. A New York & Harlem raktárai, a New York, New Haven & Harford vasutak a tér északkeleti sarka mögött helyezkedtek el. 1873-ban, miután a 42. utcánál megnyílt a Grand Central Terminal, Barnum szabadtéri koncertszínpaddá alakította az ingatlant. A tér 1879-ben kapta a Madison Square Garden nevet, és tíz évvel később itt épült a híres Madison Square Garden, amelyet Stanford White tervezett (4. kép.) White épülete alapvetően horizontális, de utal New York egyedi felhőkarcoló esztétikájára is.

Az olasz városállamok tornyait idézi, és a Richard Morris Hunt által tervezett Tribune Buildinget (1873—75) követi. White a blokszerű épületre igen kifejező tornyot helyezett. Ezek a fejlemények — azaz vertikális tornyok tervezése azért, hogy megerősítsék az épületek horizontális monumentalitását —, csírájukban magukban hordozzák a 20 évvel későbbi New York-i felhőkarcolók esztétikáját. A modern felhőkarcolók esztétikai logikájához ironikus módon a teljesen különálló torony ugyanúgy hozzátartozott, mint az acélszerkezet. De most egy kicsit előreszaladtunk. Az események a valóságban sokkal lassabban haladtak. A Madison Square Gardent akkor nem tekintették a felhőkarcolók előfutárának. A horizontális vonalakat hangsúlyozó szórakoztató központ volt, mivelhogy tradicionálisan ezt tekintették megfelelőnek a monumentális középületek építészetében.

Tíz évvel később, a tértől délre egy másik épületet emeltek. A Fuller vagy Flat Iron Buildinget (1901) Daniel Burnham chicagói cége tervezte. Az épületet, magassága és acélkeretes szerkezete miatt, fontos láncszemnek tekintik a modern felhőkarcoló fejlődésében. Nekünk mégis fel kell

3. KÉP

A Broadway és a Fifth Avenue

4. KÉP

A Madison Square Garden (1899)

tennünk a kérdést, hogyan érzékelték ezt az építészeti innovációt az általunk felvázolt tradicionális horizontális városi szemlélet keretében. Erről Stieglitz-et érdemes idézni:

„1903 elején egy nagy hóviharban megbabonázva álltam a Flat Iron Building előtt. Nemrég építették a 23. utcán, az ötödik sugárút és a Broadway csomópontjánál.

Építkezés közben figyelve a felfelé haladó szerkezetet, nem éreztem vágyat az egyes szakaszok megörökítésére. De a Madison Square friss hóval fedett fáival együtt, a Flat Iron olyan nagy hatást tett rám, mint még soha. Úgy tűnt, mintha haladna felém, mint egy óriási tengeri gőzös orra — a még alakuló új Amerika képe.

Felidézve ezeket a napokat, eszembe jut, hogy a Fifth Avenue közepén fényképezve összetalálkoztam apámmal. „Alfréd — mondta ő — hogyan érdekelhet téged ez a ronda épület?” „Miért Apám?” — válaszoltam. „Ez nem ronda, ez az új Amerika. A Flat Iron ugyanazt jelenti Amerikának, mint Görögországnak a Parthenon.” Apám rémülten nézett ...

Később a Flat Iron kevésbé tűnt vonzónak számomra. Évekkel azután, hogy még magasabb, még rendkívülbb felhőkarcolókat láttam ... nem tartottam sem elegánsnak, sem az eljövendő kor tipikus épületének, s arra sem éreztem kísértést, hogy lefényképezsem.” (Idézi: Norman 1973, 45.).

A fentebbi idézetben több minden figyelemreméltó: Stieglitz apjának borzadása a vertikális esztétikától; ahogy Stieglitz szinte misztikusan azonosítja a városi struktúrát a sorssal; de számunkra az óceánjáró gőzös említése különösen érdekes. A hajótest felidézése az amerikai város és általában a kultúra nem vertikális, hanem inkább horizontális koncepcióinak fejlődésére utal. Az emberek sokkal könnyebben gondolnak a kontinenst átszelő vasutakra, vagy a Flat Iron előtt elhaladó villamosvonalakra, mint mondjuk az Empire State Buildingre. A hajótestek magasak voltak, különösen, mivel 1900-ban az utasok közel a vízszint magasságában sétáltak, vagy utaztak, fel egészen a hajó orráig, de mégis horizontálisan mozogtak. Ebből a perspektívából a Flat Iron épületének homlokzatpárkánya azt sugallta, hogy további fejlemények várhatók. Ebből adódik Stieglitz érvelésének hihető volta, hogy az épület a progresszív amerikai kultúra előfutára. Később, a felfogásbeli—érzékelési változás után a vertikálitás került a progresszió középpontjába, és sok magasabb épület láttán a Flat Iron épülete már nem volt olyan hatásos. Amikor a világ legmagasabb épülete volt, akkor Stieglitz, s feltehetően mások is, a horizontális szemlélet alapján tekintettek rá. Amikor viszont már a vertikálitás iránti érzékenységgel, illetve elfogultsággal nézték, a Flat Iron már nem tűnt elég magasnak.

Az általunk tárgyalt szemléleti változsról és a New York-i felhőkarcolók kifejlődéséről tisztább képet kapunk, ha, még mindig a térnél maradva, figyelmünket — a Napoleon LeBrun & Sons által tervezett — Metropolitan Life Building és Tower felé fordítjuk (1893, illetve 1903) (5—6. kép). A Metropolitan Life épülete a tornyot egy horizontális üzlettömb tetejére illeszti. Ez a koncepció a korai olasz reneszánsz középület építészetére emlékeztet, a különálló harangtornyot utánozza. New Yorkban 1909-ben ez már nem volt újdonság — korábban említettük a Hunt tervezte Tribune Building és a White által tervezett Madison Square Garden tornyát. A tömegnek ez a fajta kezelése — gyakran olasz vagy francia reneszánsz építészeti részletekkel párosulva — a Haughwout Building korszakáig visszanyúló New York-i hagyomány volt. Elterjedtsége magyarázza Le Courbusier 30-as években tett megjegyzését, amikor először látta New York felhőkarcolóit:

5. KÉP

Metropolitan Life Building (1909)

6. KÉP

Metropolitan Life Building (1915)

„Különös dolog, hogy a modern felhőkarcolók gyengébbek. Az olasz reneszánsz felhőkarcolók — várokozásaimmal ellentétben — kiváló minőséget képviselnek. New York-ban aztán megtanultam értékelni az olasz reneszánszt. Olyan jól vannak megcsinálva, hogy az ember azt hinné, eredetiek” (Le Corbusier 1947, 59—60.).

A Metropolitan Life épületének monumentális méretei lenyűgözőek. Tüllép a hagyományos ötszintes beépítési módon, mégis erős marad a hagyományos érzékelési kategóriák szerepe. A homlokzat hat egységre tagolt, így árnyalja a hagyományos városi léptékkal való szakítást. Érdemes továbbá megemlíteni, hogy inkább igazodik az utcahálózathoz, mint a parkhoz, s főhomlokzata a 23. utcára néző horizontális jellegű üzlettömb, nem pedig a parkra néző tornyos oldal, mint azt későbbi esztétikai előfeltételezésünk alapján várnánk.

Ha ránézünk a Metropolitan Life Building-ről itt bemutatott két fényképre Moses King: „New York-i látképek” című albumából — az egyik 1909-es, a másik 1915-ös — láthatjuk a fontos szemléleti-érzékelési változást a városban — a torony végleges elfogadását. Az 1909-es felvétel a Madison Square déli oldala felől az üzlettömböt hangsúlyozza a torony helyett. Az 1915-ös felvételen ezzel szemben a torony uralja a képet. Mintegy fél évtizednyi időszak alatt a monumentalitás a vertikálitással azonosult. 1961-re, amikor a tornyot felújították, vizuálisan elkülönítették az üzlettömbtől, egy helyett két struktúrát sugalmazva. Akkorra a torony már „egyedül is állhatott”. Amikor a torony felújításának nekifogtak, a szabadon álló torony gondolata kevés esztétikai problémát jelentett. A New Yorkban 1930 előtt uralkodó városesztétika még nem tudott ilyen határozott vertikálitást elfogadni.

1909-ben New Yorkban a Metropolitan Life Building és a Singer Tower — melyet Ernest Flagg helyezett egy francia-barokk stílusban épült üzlettömb tetejére — képviselte a felhőkarcolók alapvető formáját. Mindkettő különbözött attól a kompromisszum nélküli vertikálitástól, melyet Louis Sullivan a magas irodaépületek számára előírt, s amelyet magas szinten meg is valósított egyetlen New York-i épülete, a Condit Building esetében. Az, amit „A magas irodaépület a művészet szemszögéből” c. híres esszéjében (1896) Sullivan előírt, idegen volt a New York-i felhőkarcolók struktúrájától. Sullivan ezt írta:

„Mi a magas irodaépület fő jellemzője? ... Rögtön azt kell válaszolni, hogy magas. A magasság adja a művészet számára izgalmas jellegét ... Benne kell lennie a magasság erejének és hatalmának, a magasztosság dicsőségének és büszkeségének. Minden porcikájában benne legyen a büszkeség és a szárnyalás, teljes diadalmában emelkedjen, tetőtől talpig egységes egész legyen, egyetlen oda nem illő vonal nélkül” (Sullivan 1947. 206.).

A Cass Gilbert tervezte Woolworth Building (1913) — az az épület, melyet Stieglitz említ, hogy felépültével már kevésbé értékelte a Flat Iron Buildinget — azt a sugárzó diadalmamoreményt váltotta ki, melyre eddig egyetlen New York-i épület sem volt képes. Ezt a hatást azonban inkább a New York-i campanile-tradícióra építve, mintsem a Sullivan esszéjében előírt követelményeket, vagy az általa tervezett Condit Buildinget követve érte el (7. kép).

A mai Broadway felől nézve a Woolworth Building toronynak tűnik. Hacsak nem az épület hátsó bejárata felől közeledünk, nem látjuk az ismerős New York-i üzleti blokkokat, amelyek az építéskor készült képeken még dominánsak voltak. Egy különbségtől eltekintve, az épület a New York-i campanile masszív változata. Gilbert a „kereskedelem katedrálisánál” — ahogy az avatási ceremónián nevezték az épületet — a reneszánsz helyett inkább gótikus motívumokat használt. Ha szárnyalni kell, hát a gótika az egekig szárnyal. A horizontális homlokzat párkány-

7. KÉP

Woolworth Building (1913)

magassága, csakúgy mint a toronyé, túlszárnyalt minden addigi New York-i épületet, Gilbert ragaszkodása a 19. századi városhoz mégis megdöbbentő. Bár az üzleti blokk magasabb, mint korábban bármikor, az építészeti részletek továbbra is a tradicionális öt-hatszintes utcafrontot idézik. Terjedelmes alap és homlokzatpárkány jellemzi, és négy horizontális tagolás töri meg. Az épület díszítését tekinthetjük a funkcionális kifejezőmód kudarcának vagy a 19. századi városépítési tradíciók szándékos és megnyugtató utánzásának. Szűken vett művészettörténeti szempontból az előző magyarázat a helyénvaló. De ha urbanisztikai szemzőögből értelmezzük Gilbert tevékenységét, az utóbbi magyarázatot kell elfogadnunk.

Az 1920-as évek közepéig tartó ellenállást a vertikálitással szemben fényképek és festmények jelzik. Az 1890-es évektől egészen az 1930-as évekig a legáltalánosab és legmeghökkenőbb perspektíva a vízfelülettel takart előtérből a háttérben égbemeredő felhőkarcolók ábrázolása. Meg kell azonban jegyezni, hogy még ezek a nézőpontok sem használják ki a vertikálitás lehetőségeit. A magas épületeket inkább horizontális tengely mentén rendezik el. A város ebből a perspektívából hegyszerűen kimagasló térség, az épületegyüttes érzékelhetően sokkal fontosabb, mint az egyes kiemelkedő épületek.

Az 1925—31 közötti néhány év hozta meg a felhőkarcoló toronyként történő teljes esztétikai „elismerését”. Ebben jelentős szerepe volt New York „Város építése” címen publikált regionális tervének és az ebben szereplő első példákknak: a Radiator Buildingnek (1925), a Chrysler Buildingnek (1930) és az Empire State Buildingnek (1931). Ezekben az években két kivételes tehetségű, „látnoki” képességű építész, Raymond Harold és Hugh Ferriss, a Regional Plan project igazgatójával, Thomas Adams-szal együtt elvetette a felhőkarcolók hegláncszerű felfogását, s ehelyett egyedi, toronyként kiemelkedő csúcsoknak ábrázolták őket. Hood és Ferriss New York egymástól tisztas távolságban álló tornyokkal benépesített vízióját vázolta fel. Hood azt javasolta, hogy a tornyokat pontosan a földalatti vonalak fölé helyezzék, s így inkább a földalatti szállítási rendszert, mintsem az utcahálózatot használják a város horizontális szerkezetének meghatározásához. Ferriss a „A holnap metropolisza” (1929) című könyvében a jövő felhőkarcolóit szembeállította a jelenkori város 50 év alatt felépült felhőkarcolóival. Elismerve Hood látnoki gondolatait, ő ezt írta a rajzban megjelenített városról:

„... meglephet minket az előttünk levő tornyok elhelyezése. Először is nincs két egymás közelében álló sem közöttük. ... Ugyanakkor bizonyos szabályszerűség végig megfigyelhető elhelyezésükben. Bár egymástól nem pontosan egyforma távolságra állnak — viszonyuk sem sugall abszolút négyszögletes elrendezési sémát — nyilvánvaló, hogy elrendezésük városi méretű tervre alapozódik.”

Ezeknek a 300 (vagy még több) méter magas tornyoknak az „alapzata” 4—8 telket fog át. A tornyok között „széles területeken ... — s ezek teszik ki a város területének jó részét — az épületek viszonylag alacsonyok. Az átlag hat szint ...” (Ferriss 1929, 109.).

Harvey Willey Corbettnél, a One Fifth Avenue tervezőjénél a dialektika elvész, s a vertikálitás és a szépség teljes — és szórakoztató — asszimilációját találjuk. 1928-ban Corbett a Yale Review-ben azt fejtegette, hogy a vertikális mindig vonzóbb, mint a horizontális; a karcsúság érzetét kelti, ami kellemesebb. „Ruháink függőleges csíkozásúak, mert úgy gondoljuk, ez javít megjelenésünkön. Ezzel szemben milyen csúnyák az elítéltek egyenruhái, melyeken vastag vízszintes csíkok vannak. Ilyen undorító ruhát senki sem viselne önként. Az épületeknél is a magasságot hangsúlyozó vonalakat szereti az ember, amelyeken a szem felfelé pillant” (Corbett 1928, 692—699.).

A vertikális beépült az új városesztétikába, s ezt a fotográfia már oly módon dicsőítette, ahogy azt Stieglitz 1903-ban még nem tette, és nem is tehette. Az 1930-as években készült fotókon nyilvánvaló a vertikális iránti új elragadtatás, így Berenice Abbot kollekciójában, az „Exchange Place”-ben vagy Edward Steichen „Maypole”-jában, amely az Empire State Building vertikális vonalait fedezi fel, vagy a harmincas évek filmjének, a 42. utcának a koreográfiájában és fényképezésében.

Mégsem szabad eltúloznunk — még a 30-as évekre vonatkozóan sem — a New York-iak eltávolodásának mértékét Burnham századfordulói neoklasszikus víziójától. A középületek vonatkozásában szólnunk kell a horizontális tradíció fennmaradásáról. Az Empire State Building — a tömbjellegű felhőkarcoló legfőbb példája — esetében fontos emlékeztetni arra, hogy az épület utcafrontja csak hat emeletnyi, ugyanis a 32. utcára vonatkozó irányelvek szerzői ezt tartották kívánatosnak. Felidézhetjük azt is, hogy a Rockefeller Center sétányát alacsony francia és brit pavilonok szegélyezik, melyek hatszintes utcafronttal zárulnak. Az alacsony beépítésű, horizontális jellegű középület ezen építészeti tradíciójára gondolt Lewis Mumford, amikor a 40-es években az ENSZ épületének agresszív vertikálisáról panaszkodott, s sokkal kedvezőbben ítélte meg a New York-i közkönyvtár épületét (Mumford 1956, 20—60.). Végül, hogy egy közelebbi példát említsünk a New York-i középület-építészetből, a Lincoln Center további adalék a horizontális monumentalitás iránti tartós érdeklődésre. A Lincoln Center mint vasúti közlekedési csomópont, a Broadway és a Ninth Avenue találkozásánál, tulajdonképpen felidézi a horizontális városkép mindazon feszültségeit, amelyek a Madison Square-t jellemezték a századfordulón.

A középületek horizontalizmusa és a magáncégek vertikálisága között az általunk tett distinkciót meglepő módon az 1931. évi Regionális Terv is elismerte. A New York-i építészeti egyediségével kapcsolatos viták során a szerzők két oldalon fényképeket mutattak be. Az egyikken középületek láthatóak, a másikon magáncégek székházai. Az előzőek mind horizontális karakterűek, az utóbbiak pedig vertikálisak.

Az üzleti szféra elfogadta a tornyot mint a testületi hatalom kifejeződését. A gyenge, de még pislákoló közéleti kifejezőmód továbbra is nehezen tör utat magának az utca szintjén.

Mindenesetre reménykedjünk, hogy a harc a városi közhatalomért és közterületért nem az utcán, hanem az utca szintmagassága körül fog folyni.

Fordította: Timár Lajos

A „Culture and Architecture: Some Aesthetic Tensions in the Shaping of Modern New York City” című tanulmány rövidített változata. In: *Visions of the Modern City* (szerk.:) William Sharpe — Leonard Wallock. John Hopkins University Press, Baltimore 1987, 197—211.

Irodalom

- Cooper (1981) *Eckstut Associates, Forty-Second Street Development, Project: Design Guidelines*, New York.
- Corbett, H. W. (1928) *New Heights in American Architecture*, *Yale Review* 17. July.
- Le Corbusier (1947) *When Cathedrals Were White*, New York.
- Ferriss, H. (1929) *Metropolis of Tomorrow*, New York.
- Giedion, S. (1961) *Space: Time and Architecture: The Growth of New Tradition*, Cambridge.
- Loverjoy, A. O. (1936) *The Great Chain of Being*, Cambridge.
- Mumford, L. (1956) *From the Ground Up*, New York.
- Norman, D. (1947) *Alfred Stieglitz: An American Seer*, New York.
- Putnam's Magazine* (1953).
- Schuyler (1916) *Architectural Record*.
- Sullivan, L. (1947) *Kindergarten Charts and Other Essays*, New York.

POSZTMODERNIZMUS A NAGYVÁROSBAN: ÉPÍTÉSZET ÉS VÁROSI DESIGN

DAVID HARVEY

A városi építészet és design vonatkozásában a posztmodernizmust széles értelemben használjuk, hogy jelezzük a modernista gondolattal való szakítást. A modernizmus szerint a tervezésnek és fejlesztésnek a nagyszabású, metropolisz szintű, technológiailag racionális és hatékony városi tervekre kell koncentrálnia. Ezt a póz nélküli építészet is segítette (egyszerű funkcionális felületek és a modernizmus „nemzetközi stílusa”). A posztmodernizmus ehelyett olyan koncepciót támogat, mely a városszerkezet szükségszerűen töredékes, a múlt formáinak egymásra rakódásából „újra teleírt szerkezet” és a jelenlegi használat „kollázsa” — ezek közül sok csak tisztavirág életű lehet. Mivel a metropoliszt csak részletekben lehet igazgatni, a városi design (fontos hangsúlyoznunk, hogy a posztmodernisták nem terveznek, hanem kigondolnak, design-t készítenek)) egyszerűen arra törekszik, hogy a nemzeti építészet, a helyi történelem, a sajátos igények, szükségletek és ízlés iránti érzékenységet vegye figyelembe. Így teremt specializált, sőt erősen kommercializált építészeti formákat, melyek a meghitt, személyes térből a hagyományosan monumentálisig, sőt egészen a vidám látványosságig terjednek. S mindez az építészeti stílusok eklekticizmusának szembetűnő felhasználásával virágzik.

A posztmodernnek mindenekelőtt a térkezelés modernista felfogásával szakítanak. Míg a modernisták a teret a társadalmi célok érdekében formálandó valaminek, s ebből következően a társadalmi eszméknek alárendeltnek tekintik, addig a posztmodernisták a teret önállóan és autonómnak tartják, melyet olyan esztétikai célok és elvek alapján kell formálni, amelyek az érdeknélküli szépség, mint önmagában vett cél kivételével nem kapcsolódnak szükségszerűen átfogó társadalmi célokhoz.

Ezt a fordulatot több szempontból is érdemes elemeznünk. Először is: a beépített környezet egy eleme annak az összetett városi jelenségnek, mely régóta alapvető színtere az új kulturális jelenségek formálódásának. Az, hogy miként használják a teret, s milyen a város arculata olyan anyagi alap, melynek segítségével át kell gondolnunk, újra kell értékelnünk és végezetül meg kell valósítanunk a lehetséges érzékelést és a társadalmi gyakorlatot. Furcsa módon az építészet és városi design széles vitát gerjesztett arról, miként lehet vagy kell az esztétikai értékítéleteket térbelileg rögzített formába átvinni és mi ennek a hatása a mindennapi életre. Ha az építészet kommunikáció — mint azt Barthes állítja (1975, 92.): „a város társalgás, s ez a társalgás valóságos nyelv” — akkor alaposan oda kell figyelni arra, amit mond, főképp azért, mert üzeneteit a városi élet ezerféle zaklatottsága közepette észleljük.

A modernista várostervezés fő problémáját Krier, aki Károly herceg tanácsadója építészeti és városépítészeti témákban, abban látja, hogy főleg egyfunkciós zónákban gondolkodik. Ebből következik, hogy a tervező figyelmét főként az emberek zónák közötti mozgását biztosító mesterséges hálózatok kötik le, s így egy olyan városszerkezetet teremt, mely — Krier ítélete szerint — ellenkezik az ökológiai szempontokkal, az idő, energia és föld pazarlását jelenti.

„A jelenlegi építészet és városkép szimbolikus silánysága annak a funkcionális monotóniának a következménye, melyet a funkcionális övezetekre való felosztás gyakorlata emel törvénné. A legfontosabb modern épülettípusok és tervezési modellek, így például a felhőkarcolók, a központi üzleti negyedek, a kereskedelmi zónák, a hivatali negyedek, a lakóhelyi suburbia stb., mindegyike egyetlen használati forma horizontális vagy vertikális túlkonzentrálódása egy városi zónán, építési programon vagy egy épületen belül.” Krier ezzel állítja szembe a „jó várost” (mely jellegéből adódóan ökológiai), melyben a „városi funkciók teljessége” „kellemes gyalogsétával” elérhető. Felismerve, hogy az ilyen városi forma „szélességben és magasságban nem terjedhet”, csak „sokszorozódhat”, Krier azt a városi formát keresi, amely olyan „teljes és végleges városi közösségekből” áll, melyek mindegyike önálló városi negyedet képez a városnegyedek nagy családjában, s így „városok a városon belül”. Csak ilyen módon lehet visszaszerezni a tradicionális városi formák „szimbolikus gazdagságát”.

Krier, más európai posztmodernistákhoz hasonlóan, a hagyományos, klasszikus városi értékek tényleges helyreállításának és újratemtésének lehetőségét keresi. Ez vagy a régi városi szerkezet helyreállítását és új célokra történő felhasználását jelenti, vagy hagyományos jelleget sugalmazó új tér teremtését, a modern technológiák és anyagok által lehetségessé vált összes rafinéria felhasználásával. Bár Krier elképzelése, terve csak egy a posztmodernisták által követhetők közül, visszatérő kiinduló pontként gyakran utal a modernizmus egy bizonyos koncepciójára. Célszerű ezért fontolóra venni, hogy a Kriernek nem tetsző modernizmus eme fajtája miért és milyen mértékben vált jellemzővé a háború utáni városi organizmusban.

A második világháború után a fejlett tőkés országoknak sokféle súlyos politikai, gazdasági és politikai problémával kellett szembenézniük. A nemzetközi prosperitást olyan programra kellett építeni, mely megfogalmazta az emberek vágyait. Hiszen az emberek nem sajnálták életüket áldozni a biztosabb, jobb világért, jövőért. Ez a jövő semmiképpen sem jelenthette tehát a háború előtti nyomorhoz és munkanélküliséghez, az éhségmeneteléshez és népkonyhákhoz, valamint a belőlük nagy valószínűséggel következő társadalmi nyugtalansághoz és politikai bizonytalansághoz való visszatérést. A háború utáni politikának, ha demokratikus és kapitalista akart maradni, a teljes foglalkoztatást, a tisztességes lakás, jó szociális ellátás, valamint a jólét biztosítását és a jobb jövő reményét kellett célul tűznie.

Bár a feltételek és a taktika mindenhol más és más volt (pl. a háborús pusztítások nagysága, a politikai ellenőrzés centralizációjának elfogadható mértéke, vagy a jóléti állam eszméjének szerepe szerint) a tipikus mégis mindenütt az volt, hogy a háborús időszak tömegtermelésének és tervezésének tapasztalataira építve óriási újjáépítési és szervezési programokat indítottak. Szinte úgy tűnt, mintha a felvilágosodás eszméje emelkedne fel újra főnixmadárszerűen a globális konfliktus pusztításaiból. E terven belül lényeges szerepe volt a város újjáépítésének, átforgalmazásának és megújításának. Ez volt a keret, melyben a CIAM, Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright és mások elképzeléseit elfogadták és anyagilag támogatták. Ezek a gondolatok nem annyira a termelés feletti ellenőrzés eszméi, mint inkább a gyakorlatias szellemű mérnökök, politikusok és építetők tisztán társadalmi, gazdasági és politikai szükségességekre épülő törekvéseinek elméleti keretei és igazolásai voltak.

Ezen az általános kereten belül a lehető legkülönbözőbb megoldások kerültek alkalmazásra. Nagy-Britanniában például a város- és településfejlesztési tervezés szigorú szabályozását fogadták el. Ennek hatására visszafogták a szuburbanizációt és ehelyett (Ebeneser Howard modellje

alapján) a tervezett új városok fejlesztését vagy (Le Courbusier modellje alapján) a nagy laksűrűségű beépítést, illetve felújítást szorgalmazták. Az állam szigorú ellenőrzése, esetenként erőteljes beavatkozása mellett kidolgozták a nyomornegyedek felszámolásának módszereit: előre-gyártott elemekből gyártott lakásokkal, iskolák, kórházak, gyárak építésével, és olyan iparszerű építési rendszerek és racionális tervezési módszerek segítségével, melyeket a modernista építészek már régóta szorgalmaztak. Mindezek mögött az, a törvényalkotásban is újra meg újra megjelenő szándék húzódott, hogy a térbeli struktúra és a forgalmi rendszerek racionalizálása elősegítse az egyenlőséget (legalábbis az esélyegyenlőséget), a társadalmi jólétet és a gazdasági növekedést.

Számos európai ország a brit példa valamilyen változatát követte, az Egyesült Államokban viszont a városrekonstrukció egészen más irányban haladt. A gyors és alig ellenőrzött szuburbanizáció magánberuházásokra épült, bár erőteljes állami támogatásban részesült a lakáshitelek révén, és az állam építette az autósztrádákat illetve egyéb infrastrukturális létesítményeket is. A belső városrészeknek a munkahelyek és az emberek kiáramlása eredményeként bekövetkező erőteljes leromlása ismét állami támogatást élvező városfelújítást idézett elő a régi városközpontok lerombolása és újjáépítése útján. Ebben a helyzetben például Robert Moses — New York áttervezője — képes volt arra, hogy hatásosan összehangolja az állami forrásokat a magánberuházásokkal, és újrareformálja az egész New York-i régiót — autósztrádák, hidak építésével, parkok létesítésével és a város megújításával. Az amerikai megoldás formailag eltérő volt ugyan, mégis szintén erőteljesen alapozott a tömegtermelésre, az iparszerű építési rendszerekre, és arra az átfogó koncepcióra, ami racionalizált városi teret — mint ezt Frank Lloyd Wright már a harmincas években előre látta Broadacre projectjében — hoz létre az állam által biztosított infrastruktúrát használó egyéni közlekedési eszközök kombinációjának eredményeként.

Úgy véljük azonban, téves és igazságtalan lenne a háború utáni városfejlesztés és megújítás eme „modernista” megoldásait tisztán kudarcként értékelni. Az elpusztított városok gyorsan újjáépültek, és a lakosság sokkal jobb lakáskörülmények közé került, mint a két világháború között. Figyelembe véve az akkor rendelkezésre álló technológiát és az erőforrások hiányát, más megoldás nehezen elképzelhető. Bár egyes variánsokról kiderült, hogy sikeresek (abban az értelemben, hogy nagyobb fokú közmegelégedést váltottak ki — így Le Courbusier Unité d'Habitation-ja Marseille-ben), mint a többiek, (érdemes felfigyelni arra, hogy a posztmodernistákban erős a hajlandóság arra, hogy mindig és csakis a rossz példákat idézzék) általánosságban elmondható, hogy a városszerkezet átalakítására irányuló átfogó erőfeszítések meglehetősen sikeresek voltak abban az értelemben, hogy fenntartották a teljes foglalkoztatást, hogy javították a társadalmi ellátás anyagi szintjét, hozzájárultak a jóléti célokhoz, és általánosságban segítették a tőkés rendszer fennmaradását, melyet 1945-ben nyilvánvaló veszély fenyegetett. Nem lenne helytálló azt sem állítani, hogy a modernista stílusok csupán ideológiai okokból váltak egyeduralmukodóvá. Az egységes minta követése és a futószalagszerű egyformaság — melyre a posztmodernnek később panaszkodtak — egyaránt jellemző volt Las Vegasra és Levittownra (ezek aligha a modernista előírások alapján épültek), valamint Mies van der Rohe épületeire is. A háború utáni Nagy-Britanniában mind a munkáspárti mind a konzervatív kormányok támogatták a modernista terveket, noha mostanság a baloldalt vádolják ezzel. Éppen a konzervatívok hozták létre — főleg a kisjövedelműek lakásépítésének támogatásán takarékoskodva — a nyomornegyedeket és az elidegenítő lakáskörülmények legszörnyűbb példáit. Bizonyos,

hogy a költség és hatékonyság követelményei (melyek az érintett kevésbé jómódú lakosság szempontjából különösen fontosak), összekapcsolódva a szervezeti és technológiai kényszerekkel, a stílussal kapcsolatos ideológiai megfontolásokkal azonos fontosságú szerepet játszottak.

Mindemellett az ötvenes években valóban divattá vált a nemzetközi stílus erényeit dicsérni: magasztalni azt a képességét, hogy új embertípust teremj; úgy tekinteni rá mint a beavatkozó bürokratikus államapparátus sokatmondó hatalmára, mely összekapcsolódva a nagytőkével, az emberi jólét jövőbeli növekedésének pártfogója. Akadt néhány grandiózus ideológiai követelés, de a társadalmi-fizikai városkép átalakulásának ezekhez általában nem sok köze volt. Először is, a spekulációs földhasználat és ingatlanépítés (hogy földjáradékhoz jussanak a nyereséges, gyors és olcsó építkezés érdekében) alapvető szerepet játszott a fejlődésben és az építőiparban — mely a tőkeakkumuláció fő területe volt. A nagytőke kapitalistái még akkor is jelentős hatalommal bírtak, ha kötötték őket a tervezési szabályzatok és ha a közületi beruházásokhoz igazodtak. Ahol pedig a nagytőke irányított (főleg az USA-ban), ott boldogan alkalmazta az építészeti könyvekben található legkülönfélébb modernista trükköket azon emlékművek építése érdekében, melyek a nagytőke hatalmának szimbólumaként egyre magasabbra emelkedtek. Az olyan emlékművek mint a Chicago Tribune épülete és a Rockefeller Center (mely különleges kegyelettel őrzi John D. Rockefeller hitvallását), részei az állítólag szent és sérthetetlen osztályhatalom történetileg folyamatos megdicsőülésének. Ennek folytatása a közelmúltban épített Trump Tower vagy Philip Johnson posztmodern monumentalista AT&T épülete. Úgy véljük, helytelen lenne a háború utáni korszak városi problémáiért teljes egészében a modernista mozgalmat vádolni, s megfelekezni arról a politikai-gazdasági keretről, amely meghatározta a háború utáni urbanizációt.

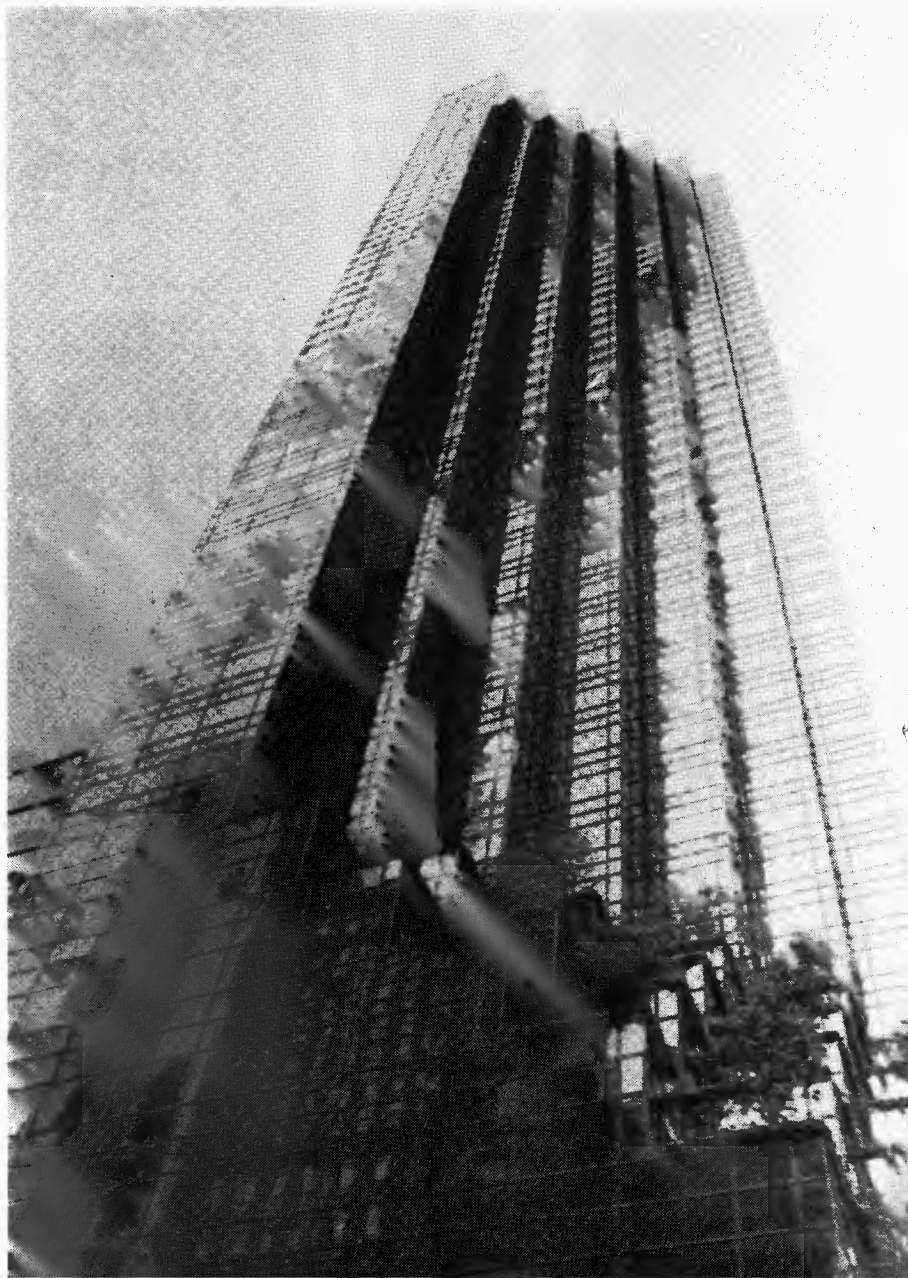
Célszerű itt visszautalnunk Jane Jacobs 1961-ben publikált könyvére (*The death and life of great American cities*) nemcsak azért, mert ez volt az egyik legkorábbi, legkidolgozottabb és legbefolyásosabb antimodernista tanulmány, hanem azért is, mert a nagyvárosi élet megértésének teljesen újfajta megközelítésére tett kísérletet. Bár haragjának elsődleges célpontja Ebenezer Howard és Le Corbusier, valójában számos más célpontja is volt, a várostervezőktől a szövetségi politika irányítóin, és a bankárokon át, egészen az újságok vasárnapi különszámainak és a női magazinoknak a szerkesztőig. A városi szféra 1945 után bekövetkezett újraszervezését így értékeli: „A kisjövedelműek lakásproblémáinak megoldására készült tervek a bűn, a vandalizmus és az általános társadalmi reményvesztettség sokkal szörnyűbb központjait hozták létre, mint azok a nyomornegyedek, melyek helyett építették őket. A középosztály számára épült lakások, melyek az unalom és széttagoltság valóságos csodái, elfojtották a városi élet rugalmasságát és vitalitását. A luxuslakások unalmas vulgaritással próbálják mérsékelni saját haszontalanságukat. A kulturális központok képtelenek eltartani egy jó könyvesboltot. A közösségi központokat mindenki elkerüli, csak a csavargók nem; nekik nemigen van más választásuk, mint hogy itt ténferegjenek. Az üzletközpontok a zöldövezeti szabványosított láncáruházak gyenge utánpótlásai. A sétányok sehonnán sehová vezetnek, és nincsenek sétálóknak sem. A gyorsforgalmú utak kiszigerelik a városokat. Ez nem a városok újjáépítése, hanem kifosztása.”

Ítéletében az „unalom kiterjedt penésze”-ként emlegetett város a város lényegének alapvető félreértéséből ered. „A folyamatok jelentik a lényegét” — érvel Jane Jacobs — és a társadalmi folyamatok kölcsönhatásaira kell koncentrálni. Ha ezeket — az „egészséges” városi környeze-

I. KÉP

A Rockefeller Center modern monumentalizmusa

2. KÉP

A Trump Tower: a személyes hatalom építészeti kifejeződése

3. KÉP

A modernista Trump Tower és a posztmodernista AT&T épületének ellentétpárja

4. KÉP

Az „unalom kiterjedt penésze” — melyről Jane Jacobs panaszkodott — jól érzékelhető ezen a tipikus baltimore-i épületen

tekben — közelebről megvizsgáljuk, akkor a szerveztlenség helyett inkább egy szervezett, összetett rendszert találunk, vagyis a társadalmi kölcsönhatások vitalitását, amely alapvetően függ a sokféleségtől, a bonyolultságtól és attól a képességétől, hogy a váratlant ellenőrizt, de mégis kreatív módon kezelje. „Ha az ember a városban zajló folyamatokról gondolkodik, akkor ezen folyamatok katalizátorára kell gondolnia, és ez jelenti a lényegét is.” Jacobs megjegyzi, hogy bizonyos piaci folyamatok is szerepet játszottak, melyek ellensúlyozták a sokféleség iránti „természetes” emberi hajlamot, és fojtogató hasonlóságot teremtettek a földhasználatban. De ehhez a problémához alapvetően hozzájárultak a tervezők — a sokféleség ellenségei — félve a káosztól és bonyolultságtól, mivel ők ezt szerveztlenségnek, kellemetlennek és reménytelenül irracionálisnak tartották. „Különös — panaszkodott Jacobs —, hogy a várostervezés nem tiszteli a városi népesség spontán sokfélévé válását, s nem gondolkodik ennek biztosításáról sem. Különös, hogy a városi design művelői nem csak hogy nem ismerik fel a sokfélévé válás erejét, de nem is vonzzák őket ennek esztétikai kifejeződésbeli problémái sem.”

Legalábbis a felszínen úgy látszik, hogy éppen a posztmodernizmus keresi az efféle sokféleség esztétikájának kifejezőmódját. Fontos azonban azt is figyelembe venni, hogy ezt hogyan teszi. Így módon felfedezhetjük a mélyen fekvő korlátokat (melyeket a megfontolt posztmodernisták elismernek), valamint a posztmodernista kísérletek felszínes előnyeit is.

Jenks (1984) például azt hangsúlyozza, hogy a posztmodern építészet gyökere két jelentős technológiai fordulatban keresendő. Először, a jelenlegi kommunikációs rendszerek megszűntetik „a szokásos tér- és időbeli korlátokat”, és helyébe mind a városokon mind pedig a társadalmakon belül újfajta nemzetköziséget és erős belső differenciálódást hoznak létre a funkciók és a társadalmi érdekek szintjén. Ez a „termelt széttöredezettség” a szállítási és hírközlési technológiákhoz kapcsolódik, melyek rendelkeznek azzal a képességgel, hogy a társadalmi kölcsönhatásokat térbelileg nagyon differenciált módon közvetítsék. Az építészet és a városi design ezzel új és a háború utáni időszakra jellemző helyzetnél jóval szélesebbkörű lehetőségeket kapott a térbeli forma változatosabbá tételére. A szétszórt, decentralizált városi formák ma technológiailag sokkal megvalósíthatóbbak, mint egykor voltak. Másodszer, az új technológiák (különösen a számítógépes modellezés) lehetővé tették a sorozatgyártás nélküli tömegtermelést, a rugalmas tömegtermelést, „a majdnem személyes termékeket”, a stílusok sokféleségét. „Az eredmények közelebb állnak a 19. századi kézművességhez, mint az 1984-es toronyházak soraihoz.” Azonfelül sok olyan építőanyag jelent meg, amely lehetővé teszi, és viszonylag olcsón, a régebbi stílusok majdnem tökéletes másolatának elkészítését (a tölgyfagerendától az időálló tégláig). Az új technológiák kiemelkedő szerepének elismerése nem jelenti azt, hogy a posztmodern mozgalmat technológiailag determinálnak tartanánk. Jenks azonban azt sugallmazza, hogy a mostani helyzetben az építészek és városstervezők megszabadultak a háború után még fennálló korlátoktól.

Következésképpen a posztmodernista építészek és tervezők könnyebben meg tudnak felelni annak a kihívásnak, hogy a különböző klienscsoportok igényeit megszemélyesítsék, a termékeket hozzáigazítsák a különböző helyzetekhez, funkciókhoz és „ízléskultúrákhoz”. Mint Jenks fogalmazza — nagyon érzékeny „a státusz jeleire, a történelemre, a kereskedelemre, a kényelemre, az etnikai területekre és a közvetlen lakóhelyikörnyetre”. Hajlandók mindenféle ízlést kiszorgálni — legyen az akár Las Vegas, akár Levittown ízlése — olyanokat is, amelyet a modernisták mint közönségest és banálist elutasítottak volna. Ebből adódóan a posztmodern építészet elvben avantgarde-ellenes.

Egyáltalán nem világos azonban, hogy ez az egyszerű visszatérés a populizmushoz elégséges-e Jane Jacobs panaszainak orvoslásához. Rowe és Kaetter *Collage city* című munkájukban (melynek már a címe is jelzi a posztmodernista törekvések iránti szimpátiát) amiatt aggódnak, hogy „a populizmus építészeti hangadói ugyan mind a demokrácia és szabadság hívei, de jellemző módon nem hajlandók a demokrácia jogi konfliktusairól vagy a szabadság és az igazság összeütközéseiről elmélkedni”. Átadva magukat egy olyan absztrakt entitásnak mint „az emberek”, a populisták nem ismerik fel, hogy az emberek milyen sokfélék lehetnek, és hogy ebből következően „milyen mértékű védelemre van szükségük az egyes csoportoknak a többiekkel szemben”. A kisebbségeket és a hátrányos helyzetűek, vagy a különféle ellenkultúrák — melyek Jane Jacobsot annyira érdeklik — a szőnyeg alá söprik, hacsak nem sikerül egy nagyon demokratikus, egyenlőségre törekvő és közösségi alapokon nyugvó tervezést kitalálni, mely egyformán szolgálja a gazdagok és szegények igényeit. Ez azonban kiindulópontként egymáshoz kötődő, összefüggő városi közösségeket feltételez egy olyan városi világban, mely állandó mozgásban és átalakulásban van.

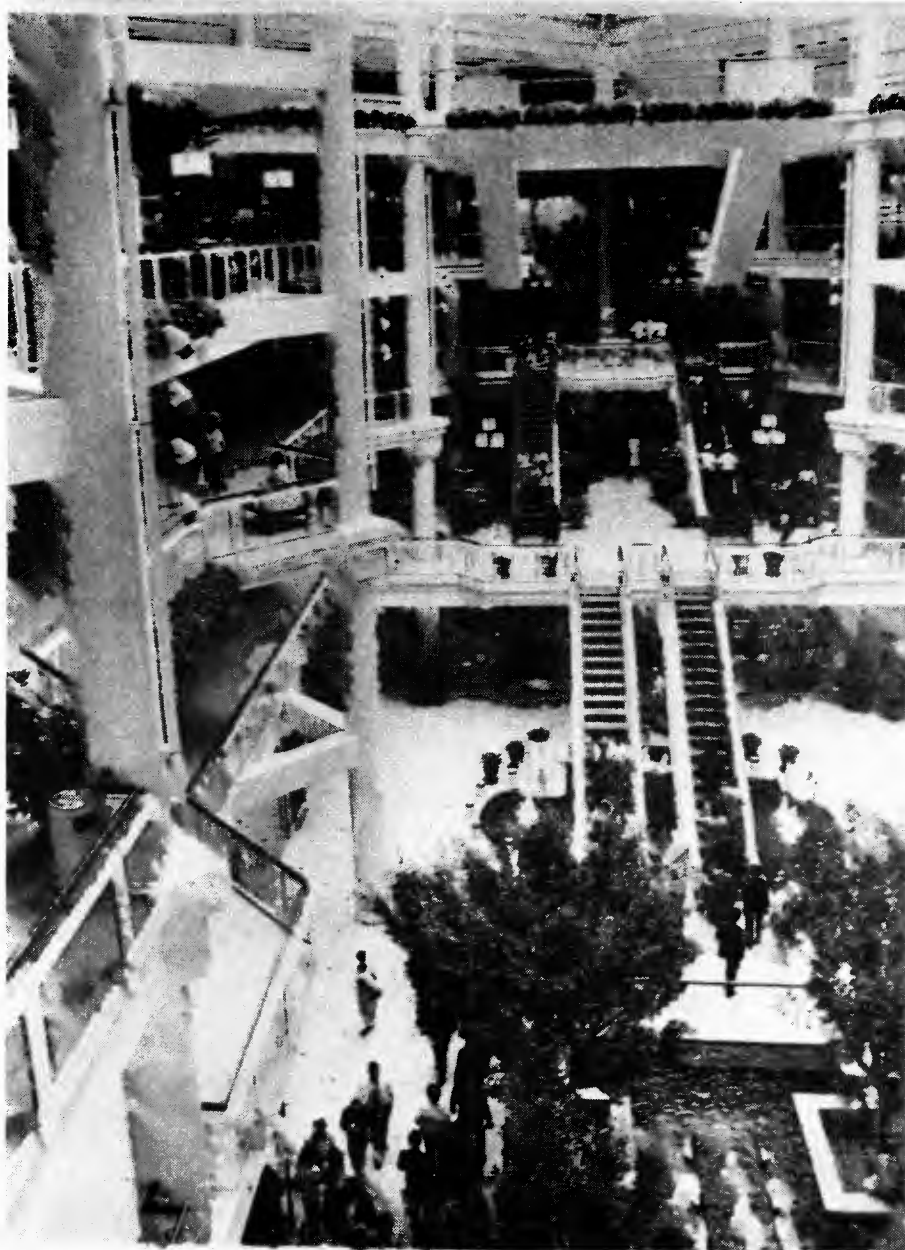
Egy problémával függ össze az is, hogy a különböző „ízléskultúrák” és közösségek milyen mértékben fejezik ki vágyaikat politikai befolyás és piaci erő segítségével. Jenks elismeri, hogy a

a posztmodernizmus az építészetben és a városi design terén szemérmetlenül piac-orientált, mivel társadalmunkban ez a kommunikáció alapvető nyelve. Bár a piac-orientáltság nyíltan magában hordja azt a veszélyt, hogy inkább a gazdagok és a magánfogyasztók igényeit szolgálja ki a szegények és a közösségek helyett, ezen — Jenks állítása szerint — az építész nem tud változtatni.

Az ilyen, a piac tökéletlenségeire hivatkozó könnyed válasz aligha vezet a Jacobs elképzelése szerinti eredményre. Először is éppen az a valószínű, hogy a tervező zónáit a piaci fizetőképesség zónái váltják fel; vagyis a földhasználatnak inkább a telekjáradék elvén alapuló megoszlása, s nem a városi design olyan elvei, melyeket például Krier forgat a fejében. A tervezési mechanizmusból a piaci mechanizmusba való átmenet rövid távon a vegyes használat érdekes formáit teremtheti meg. A dszentifikáció sebessége és a végeredmény egyhangúsága azonban azt sugalmazza, hogy ez valóban nagyon rövid. A piaci tényezők és telekjáradék szerinti elhelyezkedés sok városi tájat a hasonlóság új mintáinak megfelelően alakított át. A szabad piaci populizmus a középosztályt a bevásárló utcák és átriumok zárt és védett terébe helyezi (5. kép), de semmit sem tesz a szegényekért azon kívül, hogy kilöki őket a lakástalanság új és egészen li-dércnyomásszerű posztmodern világába.

Kétségtelen azonban, hogy a gazdagok dollárjainak hajhászása azt eredményezte, hogy a városi design jóval nagyobb hangsúlyt helyez a termékek változatosságára. A differenciált ízlést és esztétikai preferenciákat kihasználva az építészek és a városi design mágusai újra felfedezik a tőkeakkumuláció egyik alapvető aspektusát — a Bourdieu-i (1977; 1984) „szimbolikus tőkét”. Ezt úgy lehet meghatározni mint „a luxusjavak olyan csoportját, melyek a tulajdonos ízlését és kiválóságát fémjelzik”. Természetesen az ilyen tőke átalakult pénztőke, „mely akkor és csakis akkor fejt ki megfelelő hatását, ha elleplezi, hogy a tőke 'anyagi' formáiból származik”. A fetisizmus (azon felszíni jelenségek megragadása, melyek elrejtik a mélyebben fekvő okokat) nyilvánvaló, itt azonban ennek szándékos alkalmazásáról van szó azért, hogy a kultúra és ízlés világával elfedjék a gazdasági különbségek tényleges alapjait. Mivel „a legsikeresebb ideológiai hatások azok, melyek szavakban nem fejeződnek ki, és nem kérnek többet, mint cinkos hallgatást”, a szimbolikus tőke termelése ideológiai funkciókat szolgál, mert a mechanizmus, amely által „a létező rendszer és dominancia fenntartásához hozzájárul, rejtett marad”.

Tanulságos Bourdieu elméletének keretében szemügyre venni Kriernek a szimbolikus gazdaság keresésére irányuló vizsgálódását. Az, hogy a társadalmi különbségek a státuszszimbólumok birtoklásán keresztül fejeződnek ki, már régóta a városi élet alapvető aspektusa. A századfordulón Simmel ragyogó elemzést adott erről a jelenségről, és kutatók egész sora (így Firey (1945) és Jager (1986)) tért vissza újra és újra ehhez a témához. Az igazság kedvéért azonban el kell mondani, hogy a modernizmus, részben gyakorlati, technikai és gazdasági, de részben ideológiai okokból is mindent megtett a szimbolikus tőke szerepének elnyomására a városi életben. Az ilyen erőltetett demokratizálás és ízlésbeli egyenlősíre való törekvés összeegyeztetlensége a végső soron továbbra is osztályhoz kötött kapitalista társadalom társadalmi különbségeivel kétségtelenül az elnyomott kereslet, sőt elnyomott vágy léggörét teremtette meg (ez részben a hatvanas évek kulturális mozgalmaiban is kifejeződött). Ez az elnyomott vágy valószínűleg fontos szerepet játszott a változatosabb városi környezet és építészeti stílusok iránti kereslet megélénkülésében. Ez az a kereslet, melyet a posztmodernisták kielégíteni, sőt orcátlanul felcsigázni igyekeznek.

5. KÉP

*A baltimore-i Gallery tipikus példája a 70-es évek óta épített fedett
utcáknak és üzleteknek*

6. KÉP

Ez az átrium a Madison Avenue IBM épületében (New York) kerti atmoszférát próbál teremteni; biztonságos és kellemes teret különít el a sűrűn beépített és szennyezett városból

A probléma az, hogy az ízlés egyáltalán nem állandó fogalom. A szimbolikus tőke csak olyan mértékben marad tőke, amennyiben megfelel a divat szeszélyeinek. Mint Zukin kitűnő munkájában, a *Loft living*-ben bemutatja, harc folyik az ízlésformálók között. A szerző New York Soho körzetében az ingatlanpiac segítségével vizsgálja a „tőke és a kultúra szerepét a városi változásokban”. Hatalmas erők létrehozták — mint bemutatja — a művészeti ízlés és a városi élet új kritériumait, s mindkettőből bőségesen profitáltak. Ha a szimbolikus tőke fogalmát és Kriernek a szimbolikus gazdaság számára piacot kereső törekvését összekapcsoljuk, akkor sokatmondó képet kapunk olyan városi jelenségekről mint a dzsentrifikáció, a közösség létrejötte, a városi táj rehabilitációja, a történelem visszaszerzése (valóságos, képzeletbeli vagy egyszerűen utánzatként való reprodukálása). Segít megérteni az elragadtatást a díszítés, az ormentáció és a társadalmi különbségek megannyi más szimbóluma iránt. Egyáltalán nem biztos, hogy Jane Jacobs erre gondolt, amikor bírálni kezdte a modern várostervezést.

„A heterogén városlakók és ízléskultúrák” igényeinek figyelembevétele azonban az építészetet eltávolítja az egységes meta-nyelv ideájától és azt igen differenciált beszéddé változtatja. „A ’nyelv’, (a kommunikációs források teljes eszköztára) annyira heterogén és sokféle, hogy minden egyes ’jelszó’ (egyéni választás) tükrözi ezt.” Bár Jenks nem használta ezt a kifejezést, minden további nélkül mondhatta volna, hogy az építészet nyelve erősen specializált nyelvi szabályokká formálódik át, s ezek mindegyike megszerzi a maga sajátos értelmező közösségét.

Az eredmény a gyakran tudatosan elfogadott széttöredezettség. A „Nagyvárosi Építészet Hivatalát” a *Postmodern visions* katalógusa (Klotz, 1985) például így jellemzi — megérti „a jelen érzékelését és tapasztalatait mint a szimbolikus és asszociális, töredékes kollázst, melyhez a Nagy Város adja a végső metafórákat”. A csoport grafikai és építészeti munkákat készít, „melyeket a történelmi utalásokkal feldúsított valóság részleteinek kollázsa és a tapasztalat szilánkjai jellemeznek”. A metropoliszt úgy fogják fel mint „anarchikus és archaikus jelek és szimbólumok rendszerét, mely magát állandóan és önállóan megújítja”. Más építészek, a belső és külső teret egybeszóve, a városi környezet labirintus jellegét pártfogolják, példák erre a Mid-Town Manhattan Ötödik, Hatodik utcája között húzódó felhőkarcolók alsó szintjei, vagy a Madison Avenuen az AT&T, illetve az IBM komplexuma, vagy egyszerűen a belső térérzékelés elkerülhetetlen összetettségének létrehozására törekszenek olyan belső labirintusok kialakítása révén, mint Párizsban a Gare d’Orsay újraformált múzeuma, Londonban a Lloyd Building vagy Los Angelesben a Bonaventure Hotel. A posztmodern művi környezet szándékosan választ ki témákat és másolja ezeket. Mindezt Raban *Soft city* című munkájában a következőképpen hangsúlyozta: a stílusok áruháza, egy enciklopédia, „mániákus beragasztott képeket gyűjtő könyv, teli színes újdonságokkal”.

Az építészet ebből adódó többértékűsége, mely viszont olyan feszültség, ami „szükségszerűen alapos tudathasadáshoz vezet”. Érdekes nyomon követni, hogy Jenks — a posztmodernizmus fő krónikása az építészetben — hogyan idézi fel a skizofréniát, melyet sokan a posztmodern általánosan jellemző gondolati paneljének tartanak. Az építészetnek szerinte kettős jelzőrendszert kell tartalmaznia: „a populáris tradicionálist, mely a beszélt nyelvhez hasonlóan lassan változik, teli van klisékkel és a családi élethez kötődik”, és a modernet, mely egy „gyorsan változó társadalomban gyökeredzik, annak új funkcionális feladataival, új anyagaival; új technológiáival és ideológiáival”, valamint szintén gyorsan változó művészetével és divatjával. Itt Baudelaire megfogalmazásával találkozunk, csak új, historizáló köntösben. A posztmoder-

7. KÉP

Az új Lloyds Building (London) jól tükrözi a posztmodernista stílust

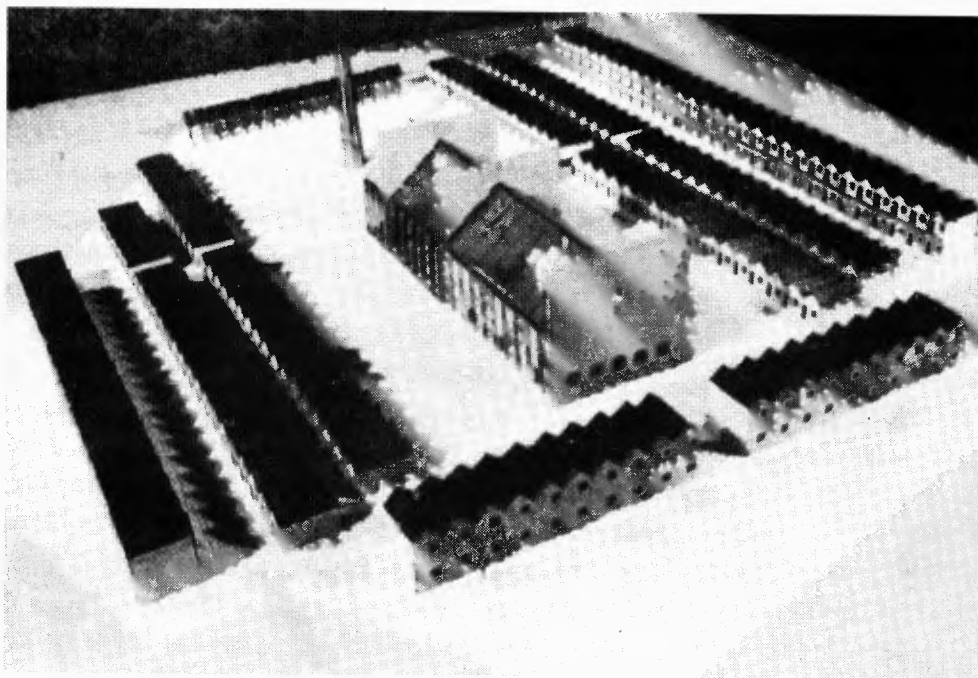
nizmus a jelenkori zűrzavarban felhagy a belső értelem keresésével. A történelmi kontinuitás és a kollektív emlékezet megteremtett víziója szélesebb bázist teremt az örök számára. Ismét fontos azonban látnunk, hogy mindez miként történik.

Krier — mint láttuk — arra törekszik, hogy közvetlenül visszaszerezze a klasszikus városi értékeket. Az olasz építész, Aldo Rossi, másfajta érvelést fogalmaz meg: „A spekuláció és elavulás miatt bekövetkező rombolás, bontás, kisajátítás és gyors változások a városi dinamizmus leginkább felismerhető jelei. Mindezeket túl azonban a városképek sugalmazzák az egyén megzavart helyzetét, gyakran szomorú és bonyolult részvételét a közösség sorsának alakulásában. Ez a vízió, úgy tűnik, a maga teljességében, a jelenlét minőségében tükröződik a városi emlékművekben. Az emlékművek mint a közösségi akarat jelei — az építészeti elveken keresztül — alapvető elemek, változatlan pontok főmájában jelennek meg a városi dinamikában” (Rossi, 1982, 22.).

Ez esetben ismét szembetalálkozunk a modernizmus tragédiájával az emlékművek rögzített színhelyei révén, melyek magukba foglalják és megőrzik a közösségi emlékezet misztikus értetét. A mítosz rituális megőrzése „kulcs az emlékművek megértéséhez, beleértve a városok alapítását és az eszmék városi keretben történő terjedését”. Rossi véleménye szerint az építész feladata, hogy „szabadon” részt vegyen a közösségi akaratot kifejező „emlékművek” létrehozásában, ugyanakkor felismeri, hogy ami az emlékművet létrehozza, önmagában olyan misztérium, amelyet „elsősorban a közösségi kifejezésformák titkában kell keresni”. Ennek megértését Rossi a *genre de vie* koncepciójával kapcsolja össze, vagyis azzal, hogy az átlagemberek a maguk viszonylag állandó életmódját meghatározott ökológiai, technikai és társadalmi feltételek között teremtik meg. Ez a koncepció, mely a francia geográfustól Vidal de la Blache-tól ered, Rossi számára biztosítja a közösségi emlékezetet. Rossi figyelmét elkerülte az a tény, hogy Vidal a *genre de vie* koncepcióját a lassan változó paraszti társadalmak értelmezésére tartotta alkalmasnak, s élete vége felé már kételkedni kezdett ezen koncepció alkalmazhatóságában a kapitalista iparosítás miatt gyorsan változó tájak esetében. A gyorsan kibontakozó ipari változások körülményei között az a probléma merül fel, hogy Vidal de la Blanche elméleti megközelítésmódja az építészet teremtette mítoszhoz, s így ugyanahhoz a csapdához vezethet, mint az 1930-as évek „hősies” modernizmusa. Nem meglepő, hogy Rossi építészetét élesen bírálják. Umberto Eco „rémisztőnek” nevezi, míg mások bizonyos, általuk fasisztának tekintett mellékzöngékre utalnak (8. kép).

Rossiban legalább megvan az a képesség, hogy a történelmi utalás problémáját komolyan vegye. Más posztmodernisták csupán gesztusokat tesznek a történelmi legitimitás érdekében úgy, hogy bőségesen és gyakran eklektikusan idézik a múlt különböző stílusait. A filmekben, a televízión, és a könyveken keresztül a történelem és a múltbeli tapasztalat látszólag óriási levéltárrá vált, „mely gombnyomásra állandóan visszajátszható, újra és újra fogyasztható”. Ha a történelmet — ahogy ezt Taylor állítja — „az egyenrangú események végtelen tárházának” tekintjük, akkor az építészek és várostervezők kedvük szerint szabadon, bármilyen sorrendben idézhetnek belőle. A mindenféle múltbeli stílusutánpótlás összekeverésére irányuló hajlam a posztmodernizmus egyik legszembetűnőbb vonása. Úgy tűnik, hogy a valóság a médiák által nyújtott képek másolata.

Az effajta gyakorlatnak a jelenlegi társadalmi és politikai körülmények közé történő bevezetése azonban igen furcsa eredményre vezet. 1972 óta például Nagy-Britanniában — mint Hewison

8. KEP

Aldo Rossi diákotthon terve (Chieti) az eklektikus posztmodernizmus stílusát tükrözi

(1987) nevezi — az „örökség-ipar” hírtelen óriási üzletté vált. A múlt formáit idéző múzeumok, vidéki házak, újjáépített és rehabilitált városi házak, valamint a múltbeli városi infrastruktúra szándékosan létrehozott másolatai oly mértékig alkotóelemei és kiváltói a brit táj óriási átalakulásának, melynek következtében — Hewison megítélése szerint — Britannia gyorsan átalakul feldolgozóipari terméket gyártó országból „örökséget” teremtő országgá. Hewison a fenti jelenség mögöttes indítékait majdnem Rossihoz hasonlóan magyarázza: „A múlt megőrzése mögött önmagunk megőrzésének szándéka húzódik. Anélkül, hogy tudnánk hol voltunk, aligha tudhatjuk, hová megyünk. A múlt az egyéni és közösségi identitás alapja. A múltból származó tárgyak jelentőségét kulturális szimbólum szerepük adja meg. A múlt és jelen közötti kontinuitás a véletlen káoszról kivezető útnak tűnik, és mivel a változás elkerülhetetlen, a rendezett tartalom stabil rendszere lehetővé teszi számunkra, hogy megbirkózzunk mind az innovációval, mind pedig a hanyatlással. A nosztalgikus impulzus fontos tényező a válsághoz való alkalmazkodásban; társadalmi fájdalomcsillapító ami megerősíti a nemzeti identitást, ha csökken a magbiztonság.”

Úgy véljük, hogy Hewison ezzel valami nagyon fontosat tárt fel, mivel a hetvenes évek eleje óta a munkaerőpiacon, a technológia terén és a hitelrendszerekben fellépő bizonytalanság miatt az identitás, az egyéni és közösségi gyökerek keresése sokkal szélesebbkörűvé vált. A „Gyökörek” című TV-sorozat — mely egy amerikai néger család történetét tárta fel afrikai múltjától

napjainkig — az egész nyugati világban a családtörténeti kutatás és érdeklődés hullámát indította el.

Sajnos lehetetlenné vált, hogy a történelem felidézésére való posztmodern hajlamot és a populizmust elvlasszuk a nosztalgikus vágyak nyílt ösztönzésétől, sőt kielégítésétől. Hewison kapcsolatot lát az „örökség ipar” és a posztmodernizmus között. „Mindkettő hozzájárul ahhoz, hogy egy kis védőfalat teremtsen jelen életünk és történelmünk között. Nem értjük a történelmet a maga mélységében, ezért a kritikai tanulmányok helyett egy jelenkori kreációt, a kosztümös dráma újraeljátszását ajánlják.”

Ugyanezt a megállapítást lehet elmondani a posztmodern építészetről és designról, mely a világ különböző részein található számtalan eltérő városi és építészeti formát idézi fel. Mi mindnyáján — mondja Jenks — más helyeken szerzett tapasztalatokból álló *képzeltbeli múzeumot* hordozunk fejünkben. Ezeket a filmekből, a televízióból, kiállításokon, utazási prospektusokból, népszerű magazinokból szedjük össze. Elkerülhetetlen — mondja —, hogy mindezek ne összegződjenek. Izgalmas és hasznos, hogy ennek így kell történnie. Ha valaki megengedheti magának, hogy különböző korokban és kultúrákban éljen, miért korlátozná magát a jelenre, a lokálisra? Az eklekticizmus a kultúra legjavának természetes fejlődésmódja. Lyotard is hasonló érzéseket idéz fel. „Az eklekticizmus a jelenlegi általános kultúra kiindulópontja: az ember reggae-t hallgat, westernt néz, McDonald's-nál eszik, Tokyóban párizsi parfümöt használ és Hongkongban „retro” ruhákat hord.”

Az elkülönült ízlések és kultúrák földrajza internacionalista egyveleggé vált, s talán éppen mert zagyvalékosabb, sokkal lenyűgözőbb, mint az internacionalizmus valaha is volt. Amikor a tőke és a munkaerő migrációs hullámaival kapcsolódik össze, megteremt a „kis” olaszországok, kubák, koreák, kingstonok és karachik, valamint kínai városok, arab negyedek, török zónák stb. özönét. Ennek hatása — még egy olyan városban is mint San Francisco, ahol a kisebbségek összességükben a többséget alkotják — mégis az, hogy a valóságos geográfia fölé fátylat von az imidzsek és rekonstrukciók teremtésével, kosztümös drámákkal, etnikai fesztiválokkal stb.

Az álcázás nemcsak a posztmodernizmus eklektikus idézési hajlamából fakad, hanem a felület iránti nyílt csodálatából is. Jameson szerint (1984/b) a Bonaventure Hotel tükröző üvegei sokkal inkább „a külső világ elutasítását” szolgálják, s nem pusztán csak a belátást akadályozzák, lehetővé téve ezáltal a hotel „sajátos, helyhez nem kötődő elkülönítését” közvetlen környezetétől. A megszerkesztett oszlopok, a díszítés, a különböző stílusok bőséges felidézése (térben és időben) a posztmodern építészet nagy részének a „kimódolt felszínesség” érzését adja — panaszkodik Jameson. Mégis, az álcázás kiemeli a helyhez kötődő hisztórizmus és a *képzelt múzeumából* kölcsönzött internacionalizmus, a funkció és fantázia konfliktusát, valamint a termelő azon szándékát, hogy jelezzen, hangsúlyozzon, s a fogyasztó azon hajlandóságát, hogy elfogadja az üzenetet.

Ezen eklekticizmus mögött (különösen a történelmi és földrajzi idézetek esetén) nagyon nehéz bármiféle sajátos, tudatos designt felfedezni. Mégis, vannak olyan hatások, amelyek önmagukban olyan kigondoltak és széleskörűek, hogy visszatekintve nehéz elhinni, hogy nem egy megkomponált, elvi keretre épülnek.

A látvány mindig is hathatós politikai fegyverként működött. Miként használták fel az utóbbi években a városi látványt? Az amerikai városok látványát a 60-as években a korszak ellenzéki

tömegmozgalmi alakították ki. Polgárjogi mozgalmak, utcai lázadások, belvárosi felkelések, óriási háború ellenes tüntetések és az ellenkultúra rendezvényei (főleg rock-koncertek) jelentették az őrlendő gabonát a forrongó városi elégedetlenség malmában, amely a modernista városfelújítás és lakásépítés körül forrongott. 1972 tájától a látványt egészen más erők szervezték meg, s egészen más célokra használták. A városi látvány fejlődése egy olyan városban mint Baltimore egyszerre tipikus és tanulságos.

Martin Luther King 1968-ban történő meggyilkolása nyomán kirobbant felkelések után befolyásos politikusok, értelmiségiek és vezető üzletemberek gyűltek össze, hogy megoldást keressenek a nagyváros problémáira. A hatvanas évek városfelújítási törekvései rendkívül funkcionális és erőteljesen modernista hivatalokból, közterekből és gyakran olyan látványos épületekből, — mint Mies van der Rohe *One Charles Centerje* — álló belvárosokat teremtettek. A felkelések azonban a belváros vitalitását és a már meglévő beruházások életképességét fenyegették. A vezetők olyan szimbólumot kerestek, amely körül felépíthető a város mint közösség eszméje, egy olyan városé, mely eléggé bízik magában ahhoz, hogy túllépjen a megosztottságon, és legyőzze azt az ostrom-mentalitást, mellyel az átlag állampolgár megközelítette a belvárost és annak közterét. „Abból a szükségszerűségből, hogy megfékezzük a 60-as évek polgári elégedetlenségéből eredő félelmet és hogy megszüntessük a belváros kihasználatlanságát — írta később a *Department of Housing and Urban Development* jelentése — a városfejlesztés ösztönzésére született meg a Baltimore-i városi vásár...” A vásár a lakóhelyi és etnikai sokszínűség ünneplésére szerveződött, sőt, a maga módján támogatta az etnikai identitást is. 1970-ben, a megnyitás évében, 340 ezren látogattak el a vásárra, de 1973-ra a látogatók száma már közel kétfélmillióra emelkedett. A vásár, növekedésével párhuzamosan, fokozatosan egyre inkább elszakadt a lakóközöségtől, s kereskedelmi jellegűvé vált. (Még az etnikai csoportok is kezdtek profitálni az etnicitás eladásából.) A vásár lehetőséget biztosított arra, hogy rendszeresen egyre nagyobb tömeget vonzzon a belvárosba a különféle látványosságok megtekintésére. Innen már igen rövid út vezetett egy többé-kevésbé állandó, kommercializált látványosság létrehozásához a *Harbor Place* (ez olyan tengerparti létesítmény, mely ma már arról híres, hogy több látogatót vonz, mint *Disneyland*), a Tudományos Központ, egy aquarium, a *Convention Center*, a tengerparti sétány, számtalan szálloda stb. megépítésével. Az eredményt sokan kiemelkedő sikernek tekintik (bár a városi szegénységre, az otthontalanokra, az egészségügyi ellátásra, az oktatási színvonalra gyakorolt hatása teljesen elhanyagolható). Ez a fajta fejlesztés teljesen más építészeti megoldásokat igényelt, mint 1960-as évek belvárosi rekonstrukcióit meghatározó szigorú modernizmus. A látványra törekvő építészet, a felszíni csillogás, a fitogtatás és múlandóság, valamint az élvezet alapvető szerepet játszottak az ilyenfajta törekvések sikerében.

Nemcsak Baltimore-ban építettek ilyen új városi tereket. Így a bostoni *Faneuil Hall*, a San Francisco-i *Fisherman's Wharf* (a Ghirardelli térrel), a New York-i *South Street Seaport*, a londoni *Covent Garden*, valamint a mesés *West Edmonton Mall* mind-mind a szervezett látványosság állandó színhelyei, melyek olyan, sokkal átmenetibb, eseményeknek adnak otthont, mint a Los-Angeles-i olimpiai játékok, a *Liverpool Garden Festival*, és minden elképzelhető történelmi esemény színpadra állítása. Most úgy tűnik, a városok sokkal nagyobb hangsúlyt helyeznek arra, hogy pozitív és magas minőséget jelző imidzs teremtsenek a helynek, és olyan építészeti és városi designformákat alakítottak ki, melyek ezekre az igényekre reagálnak. Teljesen

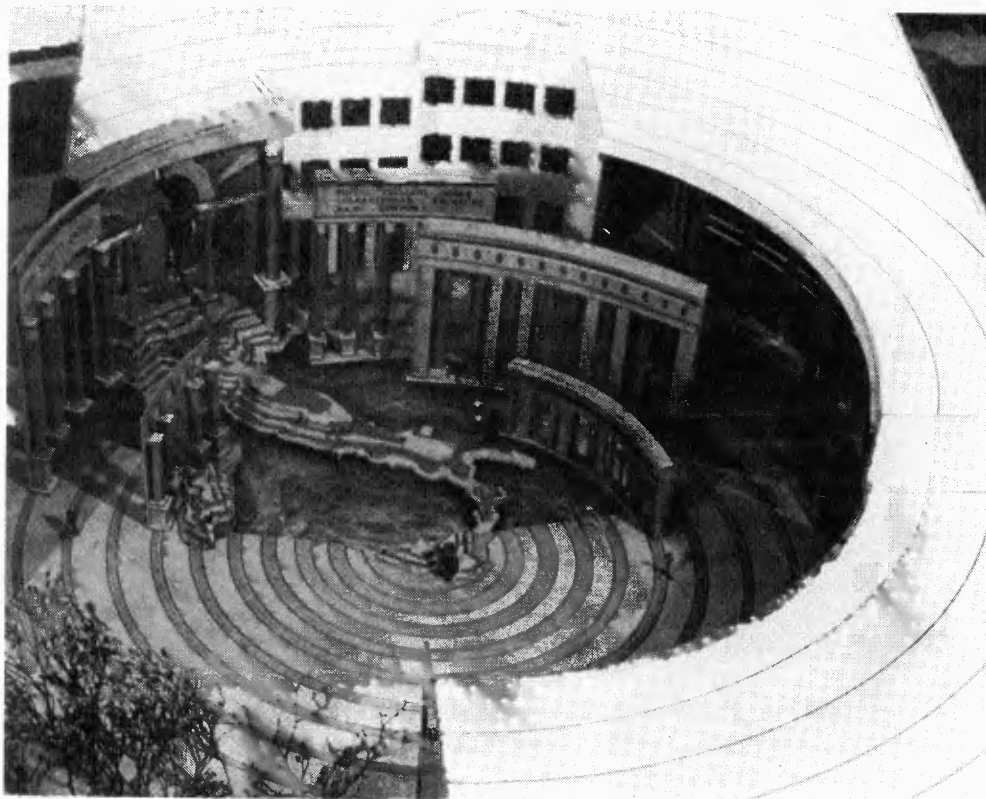
érthető, hogy sürgeti őket az idő és így az eredmény csak a sikeres modellek sorozatos ismétlése lehet; különösen ha figyelembe vesszük az állandusztializáció és az újrendeződés kegyetlen történelmét, a fejlett tőkés világ fontosabb városainak aligha maradt más választásuk, mint hogy kétségbeesetten versenyezzenek egymással, főleg mint pénzügyi, fogyasztási és szórakoztató központok. 1973 után, a városok közötti intenzív verseny és a városi vállalkozások korszakában, a látványos városi terek megszervezése, a városi imidzs létrehozása azt a célt szolgálta, hogy vonzza a tőkét és az embereket (Harvey, 1989).

Fontos feltárni, hogy az építészet és a városi design hogyan válaszolt ezekre az új szükségletekre. A hely határozott *image*-ének tervezése sajátos minőséget eredményez. A látvány és szín-padiasság szervezetét a stílusok eklektikusságával, a történelem felidézésével, a díszítéssel és a felületek változatossá tételével érik el. (Baltimore-ben, egy kicsit bizarr formában, a *Scarlett Place* példázza ezt (9. kép). Mindezek a tendenciák jól láthatók a Moore által tervezett *Piazza d'Italia* esetében, New Orleansban. Az eddig leírt elemek sokféle kombinációját láthatjuk itt, egyetlen látványos terven belül. A legjellemzőbb a *Post-modern visions* katalógusának leírása: „Charles Moore, New Orleans egyik újjáépítésre szoruló részén létrehozott egy közteret — a *Piazza d'Italiát* — a helyi olasz lakosság számára. Ennek formája és építészeti nyelve egy európai, pontosabban olasz tér társadalmi és kommunikációs funkcióit teremtette meg az USA déli részén”.

9. KÉP

*Mediterrán hegyi falut utánozó posztmodernista épület komplexum;
Scarlett PLace (Baltimore)*

10. KÉP

*A posztmodernista építészet ma már klasszikusnak tekintett példája;
Charles Moore — Piazza d'Italia*

Moore egy nagy koralakú teret helyezett egy elég nagy területű beépített terület közepére. Az épületek szokásos, dísztelen felületéhez, ablakaihoz viszonyítva a tér tagadó ívformát jelent. Ez főleg akkor szembetűnő, ha a környező, korlátot képező épületek felől lépünk be a térre. A bejáratnál egy kis templom áll, és előre jelzi a tér szabályszerű történeti nyelvét, melyet töredékes oszlopok körvonalaznak. Az elrendezés középpontját egy szökőkút, az olasz csizmába helyezett Mediterrán medence szimbóluma alkotja, mely az Alpokból ered. Szicíliaiának a tér közepén való elhelyezése arra utal, hogy a helyi olasz lakosság jórészt erről a szigetről származik.

A tér körüli épületek homorú homlokzata elé helyezett árkádok ironikusan utalnak az oszlopfők klasszikus ötös (dór, ión, corinthosi, toscan és összetett) rendjére azáltal, hogy egy kicsit a Pop Artra emlékeztető finom színezésű folyamatosságot jelző térbe helyezték őket. A megmunkált oszlopok alapjai töredékes párkánygerenda darabjainak látszanak, vagyis sokkal inkább negatív formák, mint teljesen háromdimenziós részletek. Homlokzatuk márvánnyal borított, keresztmetszetük tortaszeletre emlékeztet. Az oszlopokat neoncsövek különítik el a corinthosi oszlopfőktől, s ezek esténként színes, kivilágított neonyakláncnak látszanak. Az olasz „csizma” felső részén lévő boltozatos árkádok csúcsán is neonok vannak. Más oszlopfők precíz, szögletes formát képeznek és Art Deko stílusú melltűhöz hasonlóan állnak a párkánygerenda alatt, míg más oszlopokon az ömlő vízsugarak képeznek fodrokat.

A tér a klasszikus építészet méltóságteljes eszköztáráról kezdve a modern Pop Art technikáig, a posztmodern palettáig, a színadiasságig mindent egyesít. A történelmet az elmozdítható kellekék összefüggő sorozatának tekinti, tükrözi, hogy maguk az olaszok hogyan „ültetődtek” át az új világba. Az olasz reneszánsz, a barokk paloták és terek nosztalgikus hangulatát jeleníti meg, ugyanakkor érzünk valamiféle kizökkenést is. Végül is ez nem realizmus, hanem látszat, díszlet, egy új és modern keretbe helyezett töredék. A *Piazza d'Italia* egyszerre építészet és színház. Az olasz *res publica* hagyománynak megfelelően a közösség gyülekezési helye, ugyanakkor nem veszi magát túl komolyan; a játéknak és a szórakozásnak is teret ad. Az olasz szülőhaza elidegenített jellegzetességei nagyköveteként jelennek meg az új világban, így megerősítik a környező népesség identitását New Orleans egy olyan körzetében, melyet a slumosodás veszélye fenyeget. Ez a tér a posztmodern építészet legfontosabb és legfeltűnőbb építménye az egész világon. Gyakori, hogy a piazzát, rendkívül helytelenül, izoláltan ábrázolják, pedig ez a modell éppen e *színpadias esemény* modern épületekből álló környezetbe való integrálásának a sikeres példája.

Ha azonban az építészet a kommunikáció egyik formája, s a város beszéd, akkor mit mondhat, mit jelenthet egyáltalán egy ilyen — New Orleans városi szövetébe belehelyezett — struktúra? A posztmodernnek valószínűleg azt mondják majd, hogy a válasz attól függ, hogy a szemlélő miként vélekedik az előállító gondolatairól. Mégis van valami könnyed naivitás ebben a válaszban. A látvány, mint példa, a társadalmi tartalom meghatározott dimenzióit sugalmazza, és Moore *Piazza d'Italia*-ja aligha ártatlan abban, hogy mit emel ki „elmondásra”, és hogyan mondja azt el. Mi a töredékességre való hajlamot látjuk, a stílusok eklektikusságát, a tér és idő sajátos kezelését. (A történelem mint „egyenrangú események sajátos tárháza”.) Az elidegenedésnek a bevándorlás és slumképződés fogalmaiban való (felszínes) megértéséről van szó, azaz az építés megpróbálja visszaszerezni a Pop Art és a modern élet minden finomságát egy olyan hely megépítésével, ahol a kommercializálódás ellenére visszaszerezhető az identitás.

A színpadias hatás, a kellemesség keresése és a Jenks-i értelmében vett skizofrén hatás mind-mind tudatosan van jelen. A posztmodern építészet és városi design mindenelőtt a fantáziavilág utáni vágyat, a megtévesztő „magasságot” közvetíti, mely a jelen realitásából a pusztá fantázia világába visz át bennünket. A posztmodernizmus mondanivalója — mint ezt a *Post-modern visions* kiállítás katalógusa nyíltan deklarálja (Klotz 1985) — „nemcsak a funkció, hanem a képzelet is”.

Charles Moore azonban csak az egyik irányzatot képviseli a posztmodernizmus sokszínű eklekticizmusán belül. A *Piazza d'Italia* aligha nyerné meg Leon Krier tetszését, hiszen ő olyan erősen ragaszkodik a klasszikus megújulás elveihez, hogy időnként nem is nevezik posztmodernistának. Ráadásul a Moore által képviselt irányzat középpontjában álló eklekticizmus, és pop ábrázolás, éppen az elméleti következetesség hiánya és a populista koncepció miatt, éles kritikákat kapott. A legerőteljesebb kritika a „dekonstruktivizmus” irányzatától érkezik. Részben az ellen való tiltakozásként, ahogy a posztmodern mozgalom főiránnyá vált, és laza, popularizált építészetet hozott létre, a dekonstruktivizmus a harmincas évek orosz, modern konstruktivizmusának elemekre bontásával az elitszínvonalú és avantgarde építészeti gyakorlat visszaállítására törekszik. A mozgalom érdeklődése részben abból a kísérletből ered, hogy az irodalmi alapozású dekonstruktivista elméletet összeolvassza a posztmodern építészeti gyakorlattal, mely úgy tűnik, saját logikája szerint fejlődött. Szemlélete abban közös a posztmodernizmussal, hogy a tiszta forma és tér vizsgálatára törekszik, ezt azonban úgy teszi meg, hogy az épületet nem egységes egészként, hanem kevert témaként fogja fel. Az épület részei elkülönültek, belső rendszer nélküliek, nem teremtik meg az egység érzését, és ezért lehetséges „számos, egymással összeegyeztethetetlen” olvasatuk. A dekonstruktivizmus abban hasonlít a posztmodernizmus nagy részére, hogy megkísérli visszatükrözni a zabolátlan világot, mely hajlamos a morális, a politikai és gazdasági rendszer közötti összeütközésre”. Ezt azonban „zavarbaejtően, sőt félrevezető módon” teszi, és „így rombolja le megrögzött forma- és térérzékelésünket”. A töredékesség, a káosz, a zűrzavar, még a látszólagos renden belül is, központi témák maradnak (Goldberger 1988; Giovannini 1988).

Képzelet, töredékesség, kollázs és eklekticizmus, átítatva a múltékonyság és káosz érzésével; talán ezek azok a témák, melyek az építészet és városi design jelenlegi gyakorlatát uralják. Ebben nyilvánvalóan sok a közös vonás a művészet, irodalom, társadalomelmélet, pszichológia és filozófia gyakorlatával és gondolkodásmódjával. Miért válik ez az uralkodó hangulattá? Ahhoz, hogy e kérdésre érdemben válaszolni tudjunk, először a kapitalista modernizmus és posztmodernizmus tényleges realitásait kell számbavennünk, és fel kell tárnunk, hogy a társadalmi élet reprodukciójában az ilyen képzeteknek és töredékességnek milyen funkciói lehetnek.

Fordította: Timár Lajos

A fordítást lektorálta: Mészáros Júlia

A fordítás David Harvey: *The Condition of Postmodernity* című könyve kéziratának a *Post-modernism in the city: architecture and urban design* című fejezete alapján készült. A hazai nyomdai átfutás miatt lehetséges, hogy a Basil Blackwell kiadó megelőzi a magyar nyelvű publikációt.

Irodalom

- Aglietta, M. (1979) *A theory of capitalist regulation*, London.
- Arac, J. (szerk.) (1986) *Postmodernism and politics*, Manchester.
- Aragon, L. (1971) *Paris peasant*, London.
- Archives Nationales (1987) *Espace français*, Paris.
- Armstrong, P., Glyn, A., — Harrison, J. (1984) *Capitalism since World War II.*, London.
- Aronowitz, S. (1981) *The crisis of historical materialism*, New York.
- Bachelard, G. (1964) *The poetics of space*, Boston.
- Banham, R. (1986) *A concrete Atlantis; U. S. industrial building and European modern architecture*, Cambridge, Mass.
- Barthes, R. (1967) *Writing degree zero*, London.
- Barthes, R. (1975) *The poetics of space*, Boston.
- Baudelaire, C. (1981) *Selected writing on art and artists*, London.
- Baudrillard, J. (1981) *For a critique of the political economy of the sign*, St Louis.
- Baudrillard, J. (1986) *L'Amérique*, Paris.
- Bell, D. (1978) *The cultural contradictions of capitalism*, New York.
- Benjamin, W. (1969) *Illuminations*, New York.
- Berman, M. (1982) *All that is solid melts into air*, New York.
- Bernstein, R. (szerk.) (1985) *Habermas and modernity*, Oxford.
- Blitz, M. (1981) *Heidegger's Being and Time: and the possibility of political philosophy*, Ithaca.
- Block, F. (1977) *The origins of international economic disorder: a study of the United States international policy since World War II to the present*, Berkeley.
- Bluestone, B. — Harrison, B. (1982) *The deindustrialization of America*, New York.
- Borges, J. (1972) *The chronicles of Bustos-Domecq*, New York.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a theory of practice*, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: a social critique of the judgement of taste*, London.
- Bove, P. (1986) *The ineluctability of difference: scientific pluralism and the critical intelligence*, In: Arac (szerk.)
- Boyer, M. (1988) The return of aesthetics to city planning, *Society*, 25 (4), 49—56. o.
- Boyer, R. (1986a) *La flexibilité du travail en Europe*, Paris.
- Boyer, R. (1986b) *La théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris.
- Bradbury, M. — McFarlane, J. (1976) *Modernism, 1890—1930*, Harmondsworth.
- Braverman, H. (1974) *Labor and monopoly capital*, New York.
- Bruno, G. (1987) *Ramble city: postmodernism and Blade Runner*, October 41.
- Burawoy, M. (1979) *Manufacturing consent: changes in the labor process under monopoly capitalism*, Chicago, Ill.
- Bürger, P. (1984) *Theory of the avant-garde*, Manchester.
- Calvino, I. (1981) *If on a winter's night a traveler*, New York.
- Caro, R. (1974) *The power broker: Robert Moses and the fall of New York*, New York.
- Cassirer, E. (1951) *The philosophy of the Enlightenment*, Princeton, NJ.
- Chambers, I. (1986) *Popular culture: the metropolitan experience*, London.
- Chamber, J. (1987) Maps for the metropolis: a possible guide to the present, *Cultural Studies*, 1.
- Clark, T. J. (1985) *The painting of modern life: Paris in the art of Manet and his followers*, New York.
- Coalition for the Homeless, New York City (1987) *Forgotten voices, unforgettable dreams*, New York.
- Cohen, S. — Taylor, L. (1978) *Escape attempts: the theory and practice of resistance to everyday life*, Harmondsworth.
- Cohen-Solal, A. (1987) The lovers contract, *The Observer*, 11 October 1987.
- Collins, G. — Collins, C. (1986) *Camillo Sitta: the birth of modern city planning*, New York.
- Colquhoun, A. (1985) On modern and post-modern space, In: *Princeton Architectural Press*.
- Crimp, D. (1983) *On the museum's ruins*. In: H. Foster (szerk.).
- Crimp, D. (1987) Art in the 80s: the myth of autonomy, *PRECIS* 6.
- Dahrendorf, R. (1987) The erosion of citizenship and its consequences for us all, *New Statesman*, 12 June 1987.
- Daniels, P. (1985) *Service industries: a geographical appraisal*, London.
- Davidson, J. D. — Rees-Mogg, W. (1988) *Blood in the streets*, London.
- Davis, M. (1986) *Prisoners of the American dream*, London.
- de Certeau, M. (1984) *The practice of everyday life*, Berkeley.
- de Vroey, M. (1984) A regulation approach interpretation of the contemporary crisis, *Capital and Class*, 23.
- Debord, G. (1983) *Society of the spectacle*, Detroit.

- Deleuze, G. — Guattari, F. (1984) The fine art of gentrification, *October*, 31.
- Deyo, F. (1987) *Labor systems, segmentation and the politics of labor: the East Asian NIC's in the transnational division of labor*, Paper presented to the American Sociological Association, Chicago.
- Dicken, P. (1986) *Global shift: industrial change in a turbulent world*, London.
- Dockès, P. (1969) *L'espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris.
- Durkheim, E. (1915) *The elementary forms of the religious life*, London.
- Eagleton, T. (1987) Awakening from modernity, *Times Literary Supplement*, 20 February 1987.
- Eco, U. (1986) Function and the sign: an introduction to urban semiotics, In: Gottdiener, M. — Lagopoulos, A. (szerk.) *The city and the sign: an introduction to urban semiotics*, New York.
- Edgerton, S. (1976) *The renaissance re-discovery of linear perspective*, New York.
- Edwards, R. (1979) *Contested terrain: the transformation of the workplace in the twentieth century*, New York.
- Farias, V. (1987) *Heidegger et la nazisme*, Paris.
- Fayol, H. (1916) *Administration industrielle et générale*, Paris.
- Ferry, L. — Renault, A. (1988) *Heidegger et les modernes*, Paris.
- Feyerabend, P. (1975) *Against method*, London.
- Fish, S. (1980) *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*, Cambridge.
- Fishman, R. (1982) *Urban utopias in the twentieth century*, Cambridge.
- Flaubert, G. (1964) *Sentimental education*, Harmondsworth.
- Flaubert, G. (1979) *Letters 1830—57*, London.
- Foster, H. (1985) *Recodings: art, spectacle, cultural politics*, Port Townsend, Washington.
- Foster, H. (szerk.) (1983) *The anti-aesthetic: essays on postmodern culture*, Port Townsend, Washington.
- Foster, J. (1974) *Class struggle in the industrial revolution*, London.
- Foucault, M. (1972) *Power/knowledge*, New York.
- Foucault, M. (1984) *The Foucault reader*, (Rabinow, P. szerk.), Harmondsworth.
- Frampton, K. (1980) *Modern architecture: a critical history*, London.
- Frisby, D. (1985) *Fragments of modernity*, Cambridge.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society*, Oxford.
- Giedion, S. (1914) *Space, time and architecture*, New York.
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice: psychological theory and women's development*, Cambridge.
- Giovannini, J. (1988) Breaking all the rules, *New York Times Magazine*, 12 June 1988.
- Goldhorpe, J., et al. (1969) *The affluent worker in the class structure*, Cambridge.
- Gordon, D. (1978) Capitalist development and the history of American cities, In: Tabb, W. — Sawers, L. (szerk.) *Marxism and the metropolis*, New York.
- Gordon, D. (1988) The global economy: new edifice or crumbling foundations? *New Left Review*, 168.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the prison notebooks*, London.
- Gregory, D. — Urry, J. (szerk.) (1985) *Social relations and spatial structures*, London.
- Guilbaut, S. (1983) *How New York stole the idea of modern art*, Chicago.
- Gurvitch, G. (1964) *The spectrum of social time*, Dordrecht.
- Habermas, J. (1983) Modernity: an incomplete project, In: Foster, H. (szerk.).
- Habermas, J. (1987) *The philosophical discourse of modernity*, Oxford.
- Hägerstrand, T. (1975) Survival and arena: on the life history of individuals in relation to their geographical environment, In: Carlstein, T., Parkes, D. — Thrift, M. (szerk.) *Human activity and time geography*, Vol. 2., London.
- Halal, W. (1986) *The new capitalism*, New York.
- Hall, E. (1966) *The hidden dimension*, New York.
- Hareven, T. (1982) *Family time and industrial time*, London.
- Harries, K. (1982) Building and the terror of time, *Perspecta: the Yale Architectural Journal*, 19.
- Harrington, M. (1960) *The other America*, New York.
- Harrison, B. — Bluestone, B. (1985) *The great U-turn: capital restructuring and the polarizing of America*, New York.
- Hartsock, N. (1987) Rethinking modernism: minority versus majority theories, *Cultural Critique*, 7.
- Harvey, D. (1982) *The limits to capital*, Oxford.
- Harvey, D. (1985a) *The urbanization of capital*, Oxford.
- Harvey, D. (1985b) *Consciousness and the urban experience*, Oxford.
- Harvey, D. (1985c) The geopolitics of capitalism, In: Gregory, D. — Urry, J. (szerk.), *Social relations and spatial structures*, London.
- Harvey, D. (1989) *The urban experience*, Oxford.
- Hassan, I. (1975) *Paracriticisms: seven speculations of the times*, Urbana, Ill.

- Hassan, I. (1985) The culture of postmodernism, *Theory, Culture and Society*, 2 (3).
- Heidegger, M. (1959) *An introduction to Metaphysics*, New Haven.
- Helgerson, R. (1986) The land speaks: cartography, chorography, and subversion in Renaissance England, *Representations*, 16.
- Herf, J. (1984) *Reactionary modernism*, Cambridge.
- Hewison, R. (1987) *The heritage industry*, London.
- Horkheimer, M. — Adorno, T. (1982) *The dialectic of Enlightenment*, New York.
- Hunt Commission Report (1971) *Financial structure and regulation*, Washington, DC.
- Huyssens, A. (1984) Mapping the post-modern, *New German Critique*, 33.
- Institute of Personnel Management (1986) *Flexible patterns of work*, London.
- Jager, M. (1986) Class definition and the esthetics of gentrification, In: Smith, N. — Williams, P. (szerk.) *The gentrification of the city*, London.
- Jacobs, J. (1961) *The death and life of great American cities*, New York.
- Jameson, F. (1984a) The politics of theory: ideological positions in the post-modernism debate, *New German Critique*, 33.
- Jameson, F. (1984b) Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism, *New Left Review*, 146.
- Jameson, F. (1988) Cognitive mapping, In: Nelson — Grossberg (szerk.).
- Jencks, C. (1984) *The language of post-modern architecture*, London.
- Jessop, B. (1982) *The capitalist state*, Oxford.
- Jessop, B. (1983) Accumulation strategies, state forms, and hegemonic projects, *Kapitalistate* 10/11.
- Kern, S. (1983) *The culture of time and space 1880—1918*, London.
- Klotz, H. (ed.) (1985) *Post-modern visions*, New York.
- Kostof, S. (1985) *A history of architecture: settings and rituals*, Oxford.
- Koyré, A. (1968) *From the closed world to the infinite universe*, Baltimore.
- Krier, R. (1987) Tradition-modernity-modernism: some necessary explanations, *Architectural Design Profile*, 65.
- Kroker, A. — Cook, D. (1986) *The postmodern scene: excremental culture and hyper-aesthetics*, New York.
- Kuhn, T. (1962) *The structure of scientific revolutions*, Chicago.
- Landes, D. (1983) *Revolution in time: clocks and the making of the modern world*, Cambridge.
- Lane, B. (1985) *Architecture and politics in Germany, 1918—1945*, Cambridge.
- Lash, S. — Urry, J. (1987) *The end of organised capitalism*, Oxford.
- Le Corbusier (1929) *The city of tomorrow and its planning*, London.
- Le Goff, J. (1980) Time, work and culture in the middle ages, Chicago.
- Lee, D. (1973) Requiem for large-scale planning models, *Journal of the American Institute of Planners*, 39.
- Lees, A. (1985) *Cities perceived: urban society in European thought, 1820—1940*, New York.
- Lefáivre, M. (1986) *Representing the city: Daniel Hudson Burnham and the making of an urban strategy*, Unpublished Ph. D. dissertation, Johns, Hopking University, Baltimore.
- Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*, Paris.
- Lipietz, A. (1986) New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulations, n: A. Scott — M. Storper (szerk.), *Production, work, territory; the geographical anatomy of industrial capitalism*, London.
- Lukacs, G. (1969) *Goethe and his age*, London.
- Lunn, E. (1985) *Marxism and modernism*, London.
- Lytard, J. (1984) *The postmodern condition*, Manchester.
- Maddison, A. (1982) *Phases of capitalist development*, Oxford.
- Mandel, E. (1975) *Late capitalism*, London.
- Martin, R. — Rowthorn, B. (szerk.) (1986) *The geography of deindustrialisation*, London.
- Marx, K. (1963) *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte*, New York.
- Marx, K. (1964) *The economic and philosophic manuscripts of 1844*, New York.
- Marx, K. (1967) *Capital* (3 volumes), New York.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse*, Harmondsworth.
- Marx, K. and Engels, F. (1952) *The communist manifesto*, Moscow.
- McHale, B. (1987) *Postmodernist fiction*, London.
- McLuhan, M. (1966) *Understanding media: the extensions of man*, New York.
- Miller, J. Hillis (1988) De Man, *Times Literary Supplement*. 17 June 1988.

- Moore, B. (1986) *Space, text and gender*, Cambridge.
- Murray, R. (1987) Flexible specialization in the „Third Italy”, *Capital and Class*, 33.
- Nash, J. — Fernandez-Kelly, P. (szerk.) (1983) *Women, men and the international division of labor*, Albany.
- Nelson, C. — Grossberg, L. (szerk.) (1988) *Marxism and the interpretation of culture*, Urbana.
- Newman, C. (1984) The postmodern aura: the act of fiction in an age of inflation. *Salmagundi*, 63/4.
- Nietzsche, F. (1968) *The will to power*, New York.
- Noble, D. (1977) *America by design*, New York.
- Neyelle, T. — Stanback, T. (1984) *The economic transformation of American cities*, Totawa.
- O'Connor, J. (1973) *The fiscal crisis of the state*, New York.
- Offe, C. (1985) *Disorganized capitalism*, Oxford.
- Ollman, B. (1971) *Alienation*, Cambridge.
- Ozouf, M. (1988) *Festivals and the French Revolution*, Cambridge.
- Pfeil, F. (1988) Postmodernism as a „structure of feeling”. In: Nelson — Grossberg (szerk.).
- Piore, M. and Sabel, C. (1984) *The second industrial divide*, New York.
- Poggioli, R. (1968) *The theory of the avant-garde*, Cambridge.
- Pollert, A. (1988) Dismantling flexibility, *Capital and Class*, 34.
- PRECIS 6 (1987) *The culture of fragments*, Columbia University Graduate School of Architecture, New York.
- Princeton Architectural Press (1985) *Architecture, criticism, ideology*, Princeton.
- Raban, J. (1974) *Soft city*, London.
- Raphael, M. (1981) *Proudhon, Marx, Picasso: essays in Marxist aesthetics*, London.
- Reich, R. (1983) *The next American frontier*, Baltimore.
- Relph, E. (1987) *The modern urban landscape*, Baltimore.
- Rochberg-Halton, E. (1986) *Meaning and modernity: social theory in the pragmatic attitude*, Chicago.
- Rohatyn, F. (1983) *The twenty-year century*, New York.
- Rorty, R. (1979) *Philosophy and the mirror of nature*, Princeton.
- Rorty, R. (1985) Habermas and Lyotard on postmodernity, In: Bernstein (szerk.).
- Rossi, A. (1982) *Architecture and the city*, Cambridge.
- Rowe, C. — Koetter, F. (n. d.) *Collage city*, Cambridge.
- Sabel, C. (1982) *Work and politics; the division of labour in industry*, London.
- Sack, R. (1986) *Human territoriality: its theory and history*, Cambridge.
- Sayer, A. (1989) Post-Fordism in question, *International Journal of Urban and Regional Research*, forthcoming.
- Scardino, A. (1987) What, New York City worry? *New York Times*, 3 May 1987.
- Schorske, C. (1981) *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*, New York.
- Schumpeter, J. (1934) *The theory of economic development*, Cambridge.
- Scott, A. (1988) *New industrial spaces: flexible production, organisation and regional development in North America and Western Europe*, London.
- Shaiken, H. (1984) *Work transformed: automation and labour in the computer age*, New York.
- Simmel, G. (1971) The metropolis and mental life, In: Levine, D. (szerk.), *On individuality and social form*. Chicago.
- Simmel, G. (1978) *The philosophy of money*, London.
- Smith, N. (1984) *Uneven development*, New York.
- Soja, E. (1988) *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory*, London.
- Sorel, G. (1974) *Reflections on violence*, London.
- Speier, H. (1986) *German white collar workers and the rise of Hitler*, New Haven.
- Spufford, P. (1988) *Money and its uses in medieval Europe*, Cambridge.
- Stein, G. (1938) *Picasso*, New York.
- Swyngedouw, E. (1986) The socio-spatial implications of innovations in industrial organisation, Working Paper, No. 20, Johns Hopkins European Center For Regional Planning and Research, Lille.
- Tafuri, M. (1976) *Architecture and utopia*, Cambridge.
- Tafuri, M. (1985) USSR-Berlin 1922: from populism to constructivist international, In: *Princeton Architectural Press*.
- Tarbell, I. (1904) *The history of the Standard Oil Company*, Vol. I. New York.
- Taylor, B. (1987) *Modernism, post-modernism, realism: a critical perspective for art*, Winchester.
- Taylor, F. W. (1911) *The principles of scientific management*, New York.
- Therborn, G. (1984) *Why some people are more unemployed than others*, London.
- Thompson, E. P. (1967) Time, work discipline, and industrial capitalism, *Past and Present*, 38.
- Tichi, C. (1987) *Shifting gears: technology, literature, culture in modernist America*, Chapel Hill.
- Timms, E. — Kelley, D. (szerk.) (1985) *Unreal city; urban experience in modern European literature and art*, Manchester.

- Toffler, A. (1970) *Future shock*, New York.
- Tomlins, C. (1985) *The state and the unions: labor relations, law and the organized labor movement in America, 1880—1960*, Cambridge.
- Trilling, L. (1966) *Beyond culture: essays in literature and learning*, London.
- Tuan, Yi fu (1977) *Space and place*, Minneapolis.
- Venturi, R., Scott-Brown, D. — Izenour, S. (1972) *Learning from Las Vegas*, Cambridge.
- Virilio, P. (1980) *L'esthétique de la disparition*, Paris.
- Walker, R. A. (1985) Is there a service economy? The changing capitalist division of labor, *Science and Society*, 49.
- Walton, J. (1987) Urban protest and the global political economy: the IMF riots, In: Smith, M. P. — Feagin, J. R. (szerk.) *The capitalist city*, Oxford.
- Wilson, W. (1987) *The truly disadvantaged*, Chicago.
- Zukin, S. (1982) *Loft living*, Baltimore.

TÁRSADALMI VISZONYOK, TÉR ÉS IDŐ

JOHN URRY

Mostanában gyakorta elhangzó érvelésként hallható, hogy a jelenkori társadalomtudományok egyik fontos hiányossága az idő és a tér mellőzése. A társadalmi elemzések különös módon mellőzik a vizsgált jelenségek tér-időbeli elhelyezését és elrendelését.¹ Mindez szembetűnő ellentétben áll a természettudományok helyzetével, ahol például Whitehead megállapítása szerint: „Aligha több megbocsátható túlzásnál azt állítani, hogy a természet értelmének meghatározása alapvetően az idő és a tér jellegének megvitatására szorítkozik”.² Rengeteg probléma adódik azonban annak értelmezéséből, hogy a tér és az idő dimenzió hogyan építhető be a *társadalmi* viszonyok elemzésébe. Tisztázás céljából számos kérdést kell felvetnünk.

Először, a legtöbb hagyományos diszciplína (egyrészt a közgazdaságtan, a politológia és szociológia, másrészt a történelem és földrajz közötti) elkülönülés a társadalmi viszonyok elemzése során megnehezíti az idő és a tér összekapcsolását. A társadalmi rendszer vagy társadalmi struktúra és a társadalmi változás közötti különbségtétel, főleg a szociológián belül, úgy tűnik, hogy az időbeli elemzést csupán az utóbbira korlátozza. Hasonlóképpen a „társadalom” koncepciója az elemzést meghatározott társadalmi és térbeli paraméterek közé szorítja, és megnehezíti az olyan struktúrák és folyamatok elméleti értelmezését, melyek nem illeszkednek a sajátos „társadalom” koncepcióhoz. Azonban mindezen túl számos olyan példa hozható fel a társadalomtudományok területéről, melyek esetében nem jellemző a tér és az idő szándékos mellőzése. A szociológia területéről vett példák közül elsőként Goffmann említhető, aki megkülönbözteti az első és a hátsó színteret,³ a „kARRIER”-t szimbolikus interakcionista módon vizsgálja,⁴ és nemrégiben elvégezte a különféle társadalmi osztályok kollektív akcióinak elemzését.⁵ Figyelemre méltó, hogy ezeknek a kérdéseknek az egyik legalaposabb elemzője, Giddens főleg a kapitalizmus fejlődésével kapcsolatos időbeli átalakulásokra koncentrált, és ezen belül is elsősorban az idő-tér elkülönülés különbségeinek mértékére a kapitalista és nem-kapitalista osztálytársadalmak vonatkozásában. Viszonylag keveset foglalkozik a tér teoretizálásával, s úgy tűnik, hogy főleg a kései kapitalizmus jelenlegi térbeli átrendeződésének, okainak és következményeinek, magyarázatával marad adós.⁶ Ráadásul a hiányosságnak azért van különös fontossága, mert — mint ezt a későbbiekben megpróbálom bemutatni — inkább a tér, mint az idő az a dimenzió, melynek meghatározó jelentősége van a jelenkori kapitalizmusban, mind a legszembetűnőbb folyamatok, mind pedig az általános társadalmi tudat szempontjából. Mint a hosszú időtartamok (*longue durée*) történésze, Braudel megfogalmazta: „Minden társadalomtudománynak helyet kell adni az emberiség egyre erőteljesebb földrajzi koncepciójának”. Ez az, ami Vidal de la Blache már 1903 óta sürget.⁷

Idő, tér és elméleti realizmus

Régóta tartó filozófiai vita zajlik arról, hogy a teret és az időt saját természettel, illetve sajátossággal bíró, bizonyos értelemben abszolút entitásokként kell-e kezelni. Például, a tér olyan okságilag teremtő valami, melyet meg kell különböztetni az anyagtól, mivel saját struktúrával rendelkezik; vagy pedig pusztán „relatív” valami, ami a fizikai világ alkotó elemei közötti viszonyt jellemzi. Az utóbbi nézet legnevesebb képviselője Leibnitz volt, aki szerint: „a tér pusztán csak valami relatív” —, csak „az együttlékezés *rendje*”; mint ahogy az idő „az egymásutániság *rendje*”.⁸ Eszerint a relacionista, egymás közötti szoros kapcsolatot feltételező szemlélet szerint a világegyetem egyszerűen az anyag részeiből, vagyis különböző szubsztanciákból áll, s ezek az anyagrészecskék egymás közötti és saját alkotóelemeik közötti térbeli viszonyokat tükröznek. Általánosan fogalmazva, ezen szemlélet képviselői úgy vélik, hogy bármely, a térhez kapcsolódó tulajdonságokat meghatározó állítás logikailag csak úgy lehetséges, ha ezeket a tulajdonságokat az érintett objektumok közötti viszonyokra vezetjük vissza.⁹

Az abszolutista szemlélet legnevesebb képviselői Descartes és Newton (és más módon Kant).¹⁰ Szerintük a tér és idő partikularitásokat, vagyis sajátosságokat jelöl; a tér például megkülönböztető tulajdonságokkal rendelkezik, mivel folyamatos, mennyiségi, áthatolható és elmozdíthatatlanul rögzített. Az abszolutista szemlélet képviselői azonban nem értenek egyet a tér egyéb megnevezhető tulajdonságai tekintetében, így például abban, hogy a tér három- vagy négydimenziós-e, hogy intervallumokra bontható-e vagy végtelen kicsi pontok összefüggő sora, hogy a térbeli viszonyok az euklideszi geometria elveire épülnek-e, illetve a térnek van-e görbülete.

A következőkben azt kívánjuk igazolni, hogy sem a relacionizmus, sem pedig az abszolutizmus nem alkalmazható minden megszorítás nélkül a társadalom világára. Véleményem szerint a társadalom világa (beleértve a természet világát is) olyan négydimenziós idő-tér entitásokból áll, amelyek egymással komplex és kölcsönösen módosító tér- és időbeli kölcsönhatásban állnak. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a fenti entítások kölcsönös oksági erejének részleges és változó módon történő megvalósulása miatt a társadalmi tevékenységek térben és időben empirikusan megoszlanak. A társadalom világának ez a realista szemlélete azonban, kissé túlzón fogalmazva, „kopernikuszi” forradalmat igényel. Mégpedig azért, mert gondolkodásunkban, írásainkban és a társadalom érzékelésében általános az a hiedelem, hogy episztemológiailag jelentős az „itt és most”, s minket sajátosan azok a társadalmi viszonyok teremtenek, melyek *jelenleg* körülvesznek bennünket. Továbbá — Smart érvelése szerint — sajátos múlt-, jelen- és jövőképünket rendszerint úgy fogjuk fel, hogy azt objektíven alkalmazzuk az univerzumra is, ahelyett, hogy csak az emberi gondolkodás és kifejezés szintjén bírnának jelentőséggel.¹¹

Itt elsősorban arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy napjaink elméleti igénye, miszerint a „szubjektumnak” el kell mozdulnia a társadalomtudományokon belül, a szubjektum időbeli és térbeli elhelyezkedésének további elemzése nélkül nem kielégítő. Foucault szerint a társadalomtudományok (és a biológia), különösen az 1800 utáni időszakban, az „ember” és a „történelem” koncepcióira kezdtek koncentrálni.¹² De most, a strukturális felülemelkedése idején azt hangsúlyozzák, hogy nem szükséges, hovatovább nem szabad az „embert” a társadalomtudományok középpontjába helyezni. Különösen a „nyelvészeti irányzat” jelenti azt, hogy min-

denféle társadalmi gyakorlatot nyelviként, vagyis az értelem és jelzés rendszereiként kell értelmezni.¹³ Ezek a nyelvi rendszerek, és elsősorban szisztematikusan elrendezett különbözőségek teszik az emberi szubjektumot autonómmá, öntudatossá és önakaratúvá. Ezt a hangsúlyeltolódást azonban eddig nem vizsgálták megfelelően, és pontosabb vizsgálatot igényel az egyéni szubjektumnak az „itt és most”-ban történő létrejötte. Mely folyamatok hozzák létre az időbeli és térbeli különbségek rendszerében meghatározott, adott helyeket elfoglaló és használó egyéneket? Ez a tér és idő „itt és most” korlátaitól mentes teoretizálását jelenti, s különösen — nyelvi analógiával élve — olyan négydimenziós társadalmi entitásokat azonosítanak, amelyek kölcsönkapcsolataik révén létrehozzák az adott helyeket elfoglaló és használó egyéni szubjektumokat.

Mindez jórészt ismeretlen megközelítés, annak ellenére, hogy — s reméljük, ezt be tudjuk mutatni — sok elméleti és empirikus kutatásra hatást gyakorol, bár gyakran rendkívül közvetlen. Az egyetlen közelmúltban született mű, mely közvetlenül ezeket a kérdéseket vizsgálja, Giddens *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című munkája.¹⁴ Ebben a szerző azt hangsúlyozza, hogy „a humán társadalmi viszonyokban a jelenlét és távollét szempontjaira és körülményeire” kell koncentrálni.¹⁵ Ezek a fogalmak utalnak mind az időre mind pedig a térre. Giddens szerint minden társadalmi kölcsönhatás a jelenlétek és távollétek összekeveredésére épül. Ez az összekeveredés kifejezi azokat a különféle módokat, amelyekben a struktúrák létrejönnek, hogy az esetleges társadalmi cselekvéseken belül megtestesítsék a tartós intézményeket. Ezek a struktúrák közvetítik az időt a meghatározatlan hosszúságú tér-idő távolságokra. Így módon a társadalmakat össze lehet hasonlítani a bennük foglalt „idő-tér elkülönülés” foka szerint, vagyis aszerint, hogy az egyes társadalmak ezen elkülönülés rövidebb vagy tágabb terében „feszülnek ki”. A nem-kapitalista társadalmakban ezen elkülönülések fő hordozói a hatalmi erőforrások, míg a kapitalista társadalmakban az allokációs erőforrások. Az utóbbi esetben mind az idő mind pedig a tér áruvá válik, és elkülönül azon társadalmi tevékenységek lényegétől, melyekkel a nem-kapitalista társadalmakban alapvetően eggyé váltak. Az „idő-tér összekapcsolódás” léte, melynek segítségével a kölcsönhatás kiterjed a térben, és összezsugorodik az időben, a mai kapitalizmusban erőteljesebb „jelenlét-hozzáférhetőség”-et tesz lehetővé. Giddens megfogalmazásának azonban az a fő problémája, hogy nem vizsgálja ezeknek az érintett, erőteljes társadalmi entitásoknak a különböző tér-idő felépítését. Ha végrehajtotta volna ezt a vizsgálatot, akkor — először is — az időbeli és térbeli folyamatoknak az „idő-tér” fogalom „kiterjedése” vagy „eltávolodása” terén történő alkalmazása helyett azok változó jelentőségével foglalkozott volna. Másodsor, elemeznie kellett volna azokat a különböző szinteket, melyekben a tér/időbeli folyamatok lakoznak, vagyis azokat a kapcsolatokat, amelyek eleve kizárják, hogy az időnek és a térnek egyszerű, abszolutista vagy relacionista értelmezését adják. A következőkben megpróbálunk közvetlenül szembenézni a tér és az idő problémájával.

Először is, sem a tér sem az idő nem szubsztanciák abban az értelemben, ahogy az anyag olyan különböző szubsztanciák együttese, amelyek létezése független a többiektől. A tér és idő csak akkor létezik, ha az anyagi valóság bizonyos értelemben *térben* és *időben* létezik. Ebből adódóan nem léteznek, ha nincs legalább két dolog, amelyik tér-időbeli kapcsolatot tart fenn. Ez mellékesen azt jelenti, hogy ha létezik legalább két ilyen tárgy, akkor közöttük mindig van valami, vagyis — Kant megfogalmazásában — a tér. Így a tér az entitások közötti kapcsolatok rendszere és nem szubsztancia. Ebből adódóan valószínűleg téves kategóriahasználata a „tár-

dalom” és a „tér” kölcsönhatásáról beszélni. A „társadalom”, legalábbis bizonyos értelemben, szubsztancia (csakúgy mint a viszonyok rendszere), míg a „tér” nem az.¹⁶ Hasonlóképpen nem szabad az „idő” önmagában produktívnak, vagyis olyan valaminek tekinteni, ami egyszerűen folyásának és múlásának következményeként hatásokat teremt.¹⁷ Nem létezik az „idő nyila”, olyan értelemben, mintha létezne valami konkrét, amelyik önmagában múlik, repül, megtörténik, vagy elmúlik fölöttünk.

Mindebből azonban nem következik az, hogy a térbeli és időbeli viszonyokat problémamentesen lehet *redukálni* a társadalmi entitásokon belüli és azok közötti viszonyokra.¹⁸ Ugyanakkor azonban a létről és kölcsönhatásairól való beszéd feltételezi az ontológia és a tudomány sajátos koncepcióját. Jelen esetben az esemény-ontológia néven ismert koncepció ellen érvelnénk, mely szerint a természetet és a társadalmat egyszerűen a diszkrét, atomisztikus események (tevékenységek, kölcsönhatások, személyiségi jellemzők, társadalmi intézmények stb.) olyan sorozatának kell tekinteni, melyek történetesen térben és időben oszlanak el. Ezzel szemben inkább Harré és Madden „dolog-ontológiáját” követem, mely szerint léteznek térben-időben elhelyezkedő ismétlődő és tartós struktúrák, és nem kell speciális magyarázatot adni az ilyen dolog fennmaradására.¹⁹ Ezek a struktúrák ugyanis azért maradnak fenn, mert rendelkeznek oksági hatótényezőkkel, és ezek részben realizálódnak. Az azonban nem állítható, hogy az események egy sajátos csoportját meg lehet és meg kell magyarázni egyetlen ilyen entitás alapján, más szóval, hogy az adott entitás saját maga rendelkezik olyan oksági hatótényezővel, amely képes az empirikus események egész csoportját létrehozni. Ennek az az igény az oka, miszerint vizsgálnunk kell azokat a feltételeket, melyek között az ilyen oksági hatótényezők valójában *realizálódnak*; s amikor ez a vizsgálat megtörténik, azt állítjuk, hogy esetenként ezek a körülmények más társadalmi entitásokból és hatótényezőik legalább részleges realizálódásából állnak.²⁰ Az ilyen entitások effajta alapvető kölcsönös függősége így azt jelenti, hogy bizonyos entitások oksági hatótényezői teremtik meg azokat a feltételeket, amelyek más entitások hatótényezőinek a megvalósulásához szükségesek. Így a létrehozott empirikus események (mint például a háztartások vagy üzemek térbeli eloszlása) rendkívül összetett, *kölcsönösen* összefüggő folyamatok termékei. Erre gondolhatott Marx, amikor kijelentette: „A konkrét fogalom azért konkrét, mert sokféle definíció szintézise, s így a különböző aspektusok egységét jelenti”.²¹ Marx számára a konkrét tárgy nem azért konkrét, mert létezik vagy „empirikus”, hanem azért, mert sok, különböző erő vagy folyamatok — vagy a mi fogalmainkkal élve — sajátos hatótényezőkkel rendelkező entitások sajátos összekapcsolódásának az eredménye. A továbbiakban ezeket a folyamatokat nemcsak egyszerűen felsoroljuk, hanem inkább *szintetizáljuk*. Ezeknek a kombinációi minőségileg módosítják az egyes alkotó entitásokat. Hogyan kapcsolódik akkor ez a vita közvetlenül az idő és a tér elemzéséhez?

Először is, mint ezt korábban már láthattuk, az empirikus események az *idő-térben* oszlanak el. Ez ugyanúgy igaz a mindennapi élet viszonylag rutinszerű mozzanataira, mint ahogy igaz a viszonylag különböző és egyedi társadalmi eseményekre.²² Valójában az a gondolat, hogy az egyének „ösvényeket” foglalnak el az idő-térben, hangsúlyozza „az egyének fizikai oszthatatlanságát és véges időforrásait”. Mindez — Pred megfogalmazása szerint — rávilágít „a különböző életutak közvetlen, bonyolult összekapcsolódására, mely alapvető része a társadalom mindennapi újratermelésének”.²³

Másodszor, bármilyen adott entitás sajátos térbeli viszonyokat és az idő jellemző tagoltságát

foglalja magába. Így például a civil társadalom — amely alapvetően létrehozta a munkaerőt — részben olyan, viszonylag elkülönült háztartásokból áll, melyekre meghatározott „térbeli elkülönülés” jellemző.²⁴ Ezzel szemben a modern állam nagymértékben centralizált, és magába foglalja az ellenőrzés térbelileg-időbelileg transzformált eszközeit.²⁵ Maguk a tőkés viszonyok mind az idő mind a tér áruvá válását eredményezik, a tőke szisztematikus újraszerveződése következtében. Ma a tőkés viszonyok kevésbé függnak az ezen viszonyokat ellenőrzők közvetlen vagy potenciális jelenlététől. A térbeli közelség igénye, mely az információk vagy döntések közvetítéséhez szükséges időigényből eredt, az elektronikus úton történő információ-továbbítás hatására módosult. A hivatalok ebből adódó funkcionális és térbeli elválása a munkahelyektől, illetve a munkahelyek egymástól történő elszakadása a különböző alkalmazott munkafolyamatok és munkaerő szempontjából, átalakítja a különböző térben/időben strukturált társadalmi osztályok saját hatóerejét is.

Harmadszor, hatóerejük szempontjából figyelembe kell vennünk ezen különböző entitások *közötti* változó tér-időbeli viszonyokat is. Az időben egymástól kölcsönös függőséget mutató entitások között változó viszonyok állnak fenn. Egyik példaként az államnak mint a mindennapi élet bizonyos irányítójának a fejlődését említhetnénk, mivel ez a fejlődés (szó szerint és metaforikusan) csökkenti az állam és civil társadalom közti „teret”. A másik példa a tőkés termelési viszonyok változó profiljára vonatkozik, melyek — mint ezt máshol már kifejtettem — egyre mélyebbek, de egyre inkább egy bizonyos „első” világgazdaságban koncentrálódnak.²⁶ Így, bár a tőkés fejlődés magába foglalja a tér áruvá válását, olyan értelemben, hogy a mindennapi élet is egyre inkább áruvá válik; a kialakuló „korábbi ipari országokban”, melyre az Egyesült Királyság a legjobb példa, növekszik a távolság a tőkés termelés mint olyan és a civil társadalom között. A tőkés termelés folyamatosan szélesedik, mégis térbelileg egyre koncentráltabbá válik. Sok körzet dekapitalizálódik, ugyanakkor viszonylag elkülönül és eltávolodik a termelés mint olyan direkt kapitalista termelési viszonyaitól.

Ebből adódóan vizsgálnunk kell a meghatározott társadalmi entitások közötti változó időbeli/térbeli viszonyokat, melyek maguk is időbelileg-térbelileg strukturáltak, és hatóerejük vagy realizálódhat vagy nem. Így az empirikus eseményeket általában, és különösen az ilyen események térbeli előfordulását az ezen entitások közötti komplex, egymást átfedő, időbelileg-térbelileg strukturált viszonyok fogalmaival kell megmagyarázni. Ez magába foglalja az ilyen entitások hatóerejének realizálását, részleges realizálását vagy hatástalanítását. Így az idő és a tér komplex és változó viszonyt foglalnak el az elemzésben: jellemzik az „empirikus eseményeket”, az okságilag hatékony entitások szerkezetét és az ilyen entitások közötti kölcsönkapcsolatokat.

Ebből a szemléletből számos következmény adódik:

1. Helytelen az az Althusser és mások által kifejtett érvelés, miszerint egy adott struktúra hatásait (mint például egy sajátos térbeli eloszlás létrehozását) tekintve immanens. Althusser például ezt írja: „a hatások nem a struktúrán kívüliek, nem előzetesen létező dolgok vagy elemek vagy terek, melyekbe a struktúra *bevési a nyomát*. Éppen ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a struktúra hatásai immanensek ..., hogy a struktúra egész létezése saját hatásai-ból áll”.²⁷

Az általam körvonalazott elméleti realizmusból a fenti érvelés elvetése következik. Ez az álláspont egy kicsit eltér az Althusser által jogosan kritizált „nyílt okság” gondolatától. Az elméleti realizmus szükségszerűen magába foglalja a véleményt, hogy a struktúra, a paradigmaticusság kivételével, nem fejeződhet ki saját hatásaiban. Szükségszerű a struktúrák kölcsönös összefüggése, és az már teljesen esetleges, hogy meghatározott empirikus eseményekben kifejeződő saját oksági hatóerejük milyen mértékű.

2. Althussernek azonban igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy az egyes strukturális szintek különböző történelmi időt foglalhatnak magukba. Érvelése szerint minden egyes strukturális szinthez külön időt kell kapcsolni, mégpedig „viszonylag autonóm, és ebből adódóan más szinteknek az időtől viszonylag független” időt.²⁸ Althusser azonban két, korábban már említett dolgot hagy figyelmen kívül. Az egyik, hogy az egyes strukturális szintek nem csupán sajátos történelmi idővel rendelkeznek, hanem egy adott földrajzi térrel is, de nincs okunk feltételezni, hogy bármelyik relatív önállósága térbelileg kisebb, mint időbelileg. A másik pedig, hogy a különböző szintek vagy struktúrák közötti, s nemcsak az egyes szinteken belüli térbeli kölcsönkapcsolatot is vizsgálni kell.
3. Emlékeznünk kell azonban arra is, hogy magukban sem az időbeli sem a térbeli viszonyok nem teremtenek sajátos hatásokat. Mint ezt már megfogalmaztuk, az idő nem olyan valami, amelyik „folyik”, s így egyszerűen az idő múlása teremt hatásokat.²⁹ Hasonlóképpen el kell kerülni a térbeli fetisizmust, legyen szó akár olyan kategoriális tévedésről, mely megfogalmazás szerint egy terület (egy „tér”) kizsákmányol egy másikat, vagy akár arról, hogy adott térbeli struktúrát a térbeli viszonyok *határoznak meg*. Olyan nyilvánvalóan „térbeli” magyarázatok, mint Durkheim érvelése — miszerint a munkamegosztás erősödik „a morális sűrűség” fokozódásával — legjobb esetben is csak a tekintetben ösztönözhetnek, hogy merre keressük a helyesen felépített magyarázatot.³⁰
4. A társadalom világról jelen esetben fenntartott vélemény, miszerint az számos, egymástól kölcsönösen függő, kölcsönösen módosító négydimenziós tér-idő entitásokat tartalmaz, azt jelenti, hogy egy sajátosan komplex, Bhaskar által „nyílt rendszer”-nek nevezett valamivel állunk szemben. Megfogalmazása szerint: „A nyílt rendszerek jellemzője, hogy kettő vagy több, esetleg radikálisan különböző jellegű rendszerek kombinációja teremt hatásokat. És mivel nem tudjuk előre, hogy valójában melyik mechanizmus fog működni (és esetleg kifejezőmódjukat sem ismerjük) az események deduktív módon nem jelezhetők előre. Nyitott rendszerekben a legtöbb eseményt „a körülmények találkozásának” kell tekinteni.”³¹

Ebből két módszertani szempont következik. Először Sayer kiemelése szerint, a Hanson-féle, visszafelé haladó következtetésről van szó.³² Vagyis a tudomány magába foglalja az elméletek előfeltételezését az empirikus jelenségek megmagyarázása érdekében. Ezek az elméletek „ellentétesen” épülnek fel, vagyis visszafelé haladva, és azért fejlesztik őket tovább, hogy egy sor rejtélyes empirikus jelenséget megértsünk. Az elmélet kidolgozását azért tartjuk célszerűnek, mert ha igaznak bizonyulna, akkor megmagyarázná a kérdéses jelenségeket. Másodsor, számos független tényezőnek kell megfelelni annak érdekében, hogy viszonylag biztosak legyünk ezen elmélet legalább részleges helyességében;

- egyéb független tényezők azt a feltételezést támasztják alá, hogy az alapul vett entitás vagy entitások sajátos oksági hatótényezővel rendelkeznek;
- bizonyítékaink vannak annak feltételezésére, hogy a körülmények összejátszásából adódó ezen helyzetben a fenti hatótényezők legalábbis részben realizálódnak;
- nincs alapunk azt feltételezni, hogy ezen oksági hatótényezők többé nem realizálódnak, például abban az esetben, amikor más entitások megakadályozzák ezt; és
- valamilyen bizonyíték létezik arra nézve, hogy ez az entitás, illetve ezek az egymástól függő entitások, és nem más entitások hozzák létre a kérdéses jelenségeket.³³

Ezidáig számos általános megjegyzést tettünk — a tudomány elméleti realista koncepciója alapján — az idő, a tér és a társadalmi viszonyok közti viszonyról kapcsolatban. A következő részben még pontosabban megvizsgáljuk az idő és a tér közti változó kapcsolatot.

A tér jelentősége

John Berger portréfestésről szóló esszéjében azt írja, hogy az arcképpel való megelégedettséghez hozzátartozott az ábrázolt egyén társadalmi pozíciójának felismerése és megerősítése. A 19. század végén, s különösen a 20. században ennek a fontossága azonban drámai módon csökkent. Ez részben a fényképészet terjedéséből, részben pedig a társadalmi pozíciók értékének csökkenéséből adódott. Berger szerint a csökkenésnek van egy további oka is; a portréfestészet újjászületésére akkor sem kerülne sor, ha az emberek újra bíznának társadalmi pozíciójukban, és biztosak lennének felőle. A modern novellával párhuzamot vonva hangsúlyozza, hogy ez utóbbi esetben változás történt a történet elbeszélésének módjában. Véleménye szerint ma aligha lehetséges egy egyszerű történetet időrendi sorrendben elmesélni. Ez azért van így, mert manapság már nagyon is tudatában vagyunk annak, hogy a történet fonala a későbbiekben átformálódhat. „Ahelyett, hogy a tudatában lennénk annak, hogy egy pont egy egyenes vonal végtelenül kicsi része, inkább a végtelen számú egyenesek végtelen kicsi részének, a vonalak metszéspontjában lévő csillagnak tekintjük. Ez a fajta tudat annak következménye, hogy állandóan számításba kell vennünk az események, illetve lehetőségek egyidejűségét és kibővülését.”

Minderre a magyarázat a jelenlegi kommunikációs eszközök rendkívül széles körében, a hatalom modern rendszerének lehetőségeiben, a világ oszthatatlanságában (a világfalu), valamint a gazdasági fejlődésnek az egész világra jellemző kizsákmányolás körülményei közepette fellépő egyenlőtlenségében keresendő. Ezért Berger szerint a jelenlegi világban a személyes tapasztaltok létrejöttében inkább a tér, nem pedig az idő vagy a történelem a fő dimenzió. A jövőbe látás — mondja — most inkább földrajzi, mint történelmi dimenziót foglal magába; nekünk tehát nem a saját történelmünket, hanem inkább a saját földrajzukat létrehozó emberekről kell beszélnünk.³⁴

Berger itt azt veti fel, hogy az okságilag hatékony entitások széles körénél előforduló legfontosabb jelenkori változások alapvetően inkább térbeliek, mintsem időbeliek. Bizonyos értelem-

ben azonban ez részben önkényes különbségtétel, hiszen — Earman megfogalmazása szerint — a tér nem a földhöz hasonló entitás; az idő-tér tekinthető adottnak, s a teret a sok különféle módozat egyike szerint le kell választani az idő-térről.³⁵ Ezt figyelembe véve tisztázni fogjuk az egyik fontos különbséget a térbeli „szeletek” és időbeli „szeletek” között.

Bár már hangsúlyoztuk, hogy az idő-térnek mind időbeli mind térbeli aspektusát együvé tartozó viszonyoknak kell tekintenünk, e viszonyok asszimmetrikusak. Ugyanis míg a téren belüli viszonyoknak állandó összeget kell mutatniuk, az idő dimenziójában a viszonyok nem ilyen behatároltak; annak ellenére, hogy az idő dimenziójában két dolog elfoglalhatja ugyanazt a helyet (különböző helyeken), a térben ez a két dolog már nem foglalhatja el ugyanazt a helyet.³⁶ Ebből adódóan a tér szükségképpen behatárolt, s megszervezése és ellenőrzése szükségképpen verseny és konfliktus tárgya, illetve forrása. Ez többek között azt jelenti, hogy ha egy okságilag hatékony entitás a tér ugyanazon pontján elhelyezkedő, de több tárgyat érintő változást teremt, akkor ezeket a hatásokat a térnek egynél több pontján kell előidézní.

Nem helyes azonban az idő vagy időbeli és a tér vagy térbeli közötti egyszerű különbségtétel. Az idő szükségszerűen irányt jelent, így ha egy bizonyos idő elmúlt, akkor lehetetlen visszatérni az időbeli kezdőpontra. Lucas érvelése szerint: „Az irány nélküli idő egyáltalán nem idő... Az idő azonos iránya ... alapvető feltétele a szubjektumok közötti tapasztalatoknak”.³⁷ Ezért bármilyen meghatározott térbeli mozgás időt igényel, s így a tárgy nem térhet vissza időbeli kezdőpontjához. Bár a térbeli változás szükségszerűen időbeli változást feltételez, az időbeli változás nem jelent szükségszerűen térbeli változást. Ezért az „időbeli” és a „térbeli-időbeli”, nem pedig egyszerűen csak az időbeli és a térbeli között kell különbséget tennünk.

Ráadásul az utóbbi fajta változás véghezviteléhez erőteljesebb hatóanyagokra van szükség, mert az ilyenfajta változásoknak a tér több pontján kell érvényesülniük. Az azonos, vagy közeli térbeli pontokon végbemenő változások létrehozásához kisebb erőkre van szükség, és ezért bármely társadalmi folyamatban való elsődleges megvalósításuk valószínűsége rendkívül nagy. *Térbeli-időbeli* változások valószínűleg akkor következhetnek be, amikor az időbeli változásoknak legalább néhány feltétele már teljesült. Ez a provizórikusnak tűnő érvelés részben alátámasztható akkor, ha a tőkefelhalmozásnak a termelés szféráján belüli folyamatait vesszük figyelembe. Ennek három formáját különböztethetjük meg:

1. abszolút értéktöbblet-termelés, amely nem foglal magába térbeli átalakulást — azaz az értéktöbblet növelése a munkanap meghosszabbítása, illetve a munkaintenzitás növelése révén történik;
2. relatív értéktöbblet-termelés, amikor a forgalom szférájában térbeli átalakulás történik — azaz az *árak* mozgása lezajlik, beleértve a munkaerőt is, a termelőtőkéjé viszont nem;
3. olyan relatív értéktöbblet-termelés, amikor a térbeli átalakulás a *termelés* szférájában megy végbe — azaz új technológiák, szélesedő munkamegosztás, új gépek alkalmazása stb., a termelőtőke térbeli áthelyeződését, és a tőke rendkívül sokrétű és térbelileg elkülönült körforgását eredményezik.

Történetileg az elmozdulás iránya az egyestől a kettesig és tovább a hármassig, bár ez a változás a termelés különböző szektoraiban nem volt egyenletes és azonos mértékű. A különböző időpontokban az egyes szektorok különböző térbeli munkamegosztással jellemezhetők. Továbbá, az egyestől a kettesig és tovább a hármassig történő elmozdulás nem automatikusan történik, hanem függ az értéktöbblet-termelés létező formáinak térbeli-időbeli korlátaitól, valamint a

sajátos társadalmi küzdelmektől és az állami beavatkozás e szférán belüli és e szférára ható formáitól is. Kissé általánosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a második világháború óta a tőkefelhalmozást egyre inkább a hármas forma jellemzi, azaz a tőkés átalakulás a forgalom helyett inkább a termelés szféráját érintő térbeli-időbeli átstrukturálódásra épül. Helytelen azonban úgy érvelni, hogy a tőke egyszerűen a tőkés átstrukturálódás legmegfelelőbb formáit fogja keresni, azaz a *tőke* az egyestől a hármas irányába mozdul el. Ebben a vonatkozásban Müller és Neusäss szolgál érdekes adalékokkal az angol gyáripari törvények változásáról.³⁸ Ezek fontos szerepet játszottak a munkanap meghosszabbításán alapuló abszolút értéktöbblet-növekedés megakadályozásában. Bár ezeket a törvényeket a munkásosztály ellenállásának hatására vezették be, bizonyos ipari szektorokban szerepet játszottak az értéktöbblet-termelés meghatározó formájának az egyestől a kettesre történő átmenetében. Ehhez hasonlóan a kettes forma átalakulását a hármassá részben szintén a szociáldemokrata pártok keretén belül szerveződő küzdelmek váltották ki. Nagy-Britanniában két különösen fontos dolgot kell figyelembe venni — az államosítást és a tőkecentralizáció ösztönzését az Ipari Átszervezési Testületen keresztül az 1960-as évek végén. Mindkettő a hármasra történő váltást segítette elő.

A *térbeli-időbeli* átalakulások ezen megnövekedett fontosságának egy másik kifejezési módja a tőke bizonyos formáinak jelenlegi hipermobilitása³⁹, valamint ezen folyamat, illetve a civil társadalom jelenlegi gyakorlata közötti ellentmondások. Az utóbbi feltételezi egyéni szubjektumok létezését.⁴⁰ Az egyének különböző társadalmi tapasztalataik, továbbá különböző társaságokban elfoglalt helyzetükön keresztül jutnak el az önálló cselekvésig, illetve oda, hogy autonóm, teljes és független állampolgároknak tekintsek magukat. A témának azonban van két további, alapvetően fontos interpellációja. Nevezetesen a térbeli-időbeli elhelyezkedés és a nem. Az előző hatása abban jelentkezik, hogy olyan egyének formálódnak, akik mint szubjektumok tudatában vannak jelenlétük, tartózkodásuk sajátos térbeli meghatározottságának (utca, város vagy vidék, régió, ország) egy meghatározott időszakban (egy olyan adott generációba beleszületve, amelyet a többiekhez viszonyított helye határoz meg). Mint Webber írja: „A fizikai tér az egyén énjének meghosszabbításává válik. A szomszédsági alapú főrendi csoportok, a szomszédsági alapú család, és a közvetlen *fizikai* tér úgy válik belsővé, hogy az egyénnek önmagáról alkotott belső érzékelése szétválaszthatatlan aspektusokban belsővé válik. ... Az egyén koncepciója önmagáról és a társadalomban elfoglalt helyéről így finoman összeolvad a korlátozott társadalmi interakciók térbelileg korlátozott területéről alkotott koncepciójával.”⁴¹

Az ilyen szubjektumok térbeli megoszlása (különösen háztartásokra) és térbeli korlátozottsága szükségszerű. A háztartások nem foglalhatják el ugyanazt a pontot a térben, és a háztartások tagjainak mozgását korlátozzák a földhasználat adottságai, a tulajdon és a közlekedés, az elérhetőség.

A tőke és a civil társadalom között ez az ellentét különösen erős, mivel az utóbbi szférában megy végbe a munkaerő termelése és újratermelése. Ki kell emelnünk, hogy Marx kapitalista termelésről adott elemzése hiányos, mivel nem foglalkozik a munkaerőt *létrehozó* folyamatokkal.⁴² A Tőke abban az esetben foglalkozik a tőke termelésének elemzésével, amikor a munkaerő e folyamat pusztá előfeltételeként jelenik meg. Marx sohasem fejezte be azt a kötetet, amely a munkaerő *termelésével* foglalkozik. Ez a folyamat nem csupán a tőkés termelés folyamatában

létrehozott áruk fogyasztását jelenti, hanem a fogyasztási cikkeknek felfrissült és energikus munkaerővé történő átalakításába fektetett emberi munkaerőt is. A munkaerőnek ez az újratermelése szükségszerűen térbelileg elhelyezett és korlátozott, és a „helyhez” való kötődésnek különös jelentősége van. Ezeknek fő komponensei a térbeli-időbeli közelség, az egyediség és a kényszer. Ezzel szemben a tőkét egyre inkább a hipermobilitás jellemzi, valamint a világszerte szétszórt különböző körforgások olyan, elsősorban funkcionális, s csak másodsorban térbeli szerveződése, amely kihasználja a munkaerő újratermelési feltételeinek különbségeit. A hipermobil tőkének nincs szüksége térbeli közelségre, s valójában sajátos térbeli elhelyezkedésre sem. A „térbeli közömbösség” elvével jellemezhető. Ezért ellentmondás van a tőke termelése (mely nyilvánvalóan társadalmi, de valójában a magánelsajátítás alapján struktúrálódik) és a munkaerő „termelése” között (azaz az egyéni szubjektumok viszonylag szabad feltételek között társadalmi, de nem társadalmiasított munkaerőt termelnek újra). Néhány szerző azt feltételezte, hogy az állam képes a tőke és bér munka közti ezen ellentmondást oly módon feloldani, hogy az utóbbit az előzőnek megfelelő formákban hozza létre és termeli újra (létszámban, szakképzettségben stb.). Úgy vélem azonban, hogy ez nagyon kétséges.⁴³

A tőke és a munkaerő termelése közötti ellentét következményeinek egyik elemzési módja a regionális elemzés. Lipietz például azt hangsúlyozza, hogy a régió a társadalmi viszonyok különböző mozzanataihoz tartozó térbeliségek konkrét kifejezési módja.⁴⁴ Az *alávetett* régiót különösen akkor tudjuk felismerni, ha az domináns módon, vagy a domináns mód archaikus szakaszai által szervezett ágazatokra specializálódik. Egy régió akkor *alávetett külsőleg*, ha a független kistermelők, vagy a helyi kis- és középtőke egyenlőtlen cserét folytat a domináns régió tőkéjével. Ez az egyenlőtlen csere akadályozza az autonóm regionális fejlődést és csökkenti a munkaerő újratermelési költségeit. Valójában ez készíti elő az integrációs *dominancia* alapjait, mivel a külső tőke megszerzi a helyi termelés feletti ellenőrzést és a történelmileg alacsony munkaerő újratermelési költségek miatt módja van a magasabb kizsákmányolási rátára. Ezekkel az *alávetett* régiókkal szemben áll az önálló akkumulációra képes egy vagy több központi régió. Ezekben a létrehozott termelői és fogyasztói javaknak többé-kevésbé önellátó regionális piaca jön létre.

Lipietz azonban egyáltalán nem igazolja „régio” fogalmának alkalmazhatóságát, s más alkalmakkal már mi is megfogalmaztuk ellenvetéseinket e fogalom jelenkori alkalmazásával szemben.⁴⁵ Ennek oka, hogy *térbeli*-időbeli átalakulásán keresztül a munkaidő-gazdálkodás drámai módon fejlődött, s ez aláássa a létező *regionális* gazdaságok összefüggését és megnöveli a *lokális* fontosságát. Ezt a fejtegetést Lipietz érvei nem kérdőjelezik meg, mivel amit ő mond, azt ugyanúgy lehet alkalmazni a lokalitásokkal szemben a régiókra is. Valójában sehol sem bizonyítja az összetartozó regionális gazdaságok létét, és az általa bemutatott „ágazati körök” igen tanulságos elemzése is mutatja azoknak a lokalitásoknak a sokféleségét, ahová a hipermobil tőke mozoghat.⁴⁶ Ez azonban a városi területek bizonyos elemzését igényli, mivel túlnyomórészt *ezekben* történik a munkaerő újratermelése.

Ezúttal eltekintünk a gazdaság és városforma közötti kapcsolatot magyarázó legelegánsabb megközelítés, nevezetesen a központi hely-elmélet bemutatásától,⁴⁷ mivel még ha volt is bizonyos összefüggés a szolgáltató funkciók különböző szintjei és a városméret között, az általunk elemzett térbeli változások mára aláásták az ilyen kapcsolatokat. A magán és állami szektorban egyaránt létrejövő nagy, több telephelyes vállalkozások fejlődésével egy helyi üzem (legyen az

vegyüzem, egyetem, számítógépgyártó cég) esetleg nem egy régiót szolgál, hanem az egész nemzeti vagy nemzetközi piacot. Sőt, ezzel egyidőben a kutatás és az irányítási funkciók egyre nagyobb mértékben koncentrálnak a központi városokban, pl. Nagy-Britannián belül Londonban. Így a városhierarchia létezése helyett, legalábbis részben kapcsolódva a funkciók *hierarchiájához*, egy *duális (kettős)* gazdaság fejlődését figyelhetjük meg. Van egy nagy központi tömeg (Nagy-Britanniában London), ahol (értékben) a hivatali épületek 80—90%-a összpontosul, amelyet körülvesz egy periférikus régió — Nagy-Britannia többi része a fennmaradó 10—20%-nak nyújt otthont.⁴⁸ Broadbent összegzése szerint: „Az egyes város kevésbé tűnik fontosnak, mivel sok olyan folyamat, amely régebben a területen *belül* ment végbe, így például egy vállalatban belül a termelés különböző szakaszai, vagy a tőke körforgása az eladástól a profitorok beruházásokba való visszatérítéséig, új épületek építése vagy új eszközök formájában, az ipari, pénzügyi és állami hatalom Londonban történő koncentrálódásával, a területen kívül zajlik le.”⁴⁹

A *térbeli*-időbeli változások így megváltoztatták a városi területek eloszlását. Mivel a gazdasági folyamatok (vállalatméret, több telephelyű magán és állami cégek növekedése stb.) térbelileg túlléptek az egyes városokon, az egyes területek státusza egyre inkább a *munkaerőforrás* biztosítására korlátozódik. A városon belüli kapcsolatokban nem a területen belüli magán és állami cégek közöttiek a fontosak, hanem a háztartás, a civil társadalom kapcsolatai. A többi kapcsolat — beleértve az áruk adásvételét a vállalatok között — átlépi a város határát. Így a városok egyre inkább a munkaerő (újra)termelésének alapvető helyszínévé válnak, olyan helyekké, melyeken belül a munkaerőforrások rendszeresen termelődnek és újratermelődnek. A városi terület — mint ezt Broadbent hangsúlyozza — a *termelés* rendszere, egy olyan, viszonylag zárt rendszer, mely nagyszámú, egymástól kölcsönösen függő, viszonylag elkülönült háztartást foglal magába, s a munkaerő ezeken belül termelődik újra. A város tehát nem annyira a termelő és fogyasztó vállalkozások kölcsönösen összekapcsolódó gazdasága, hanem olyan *egyének közössége*, akik termelnek és fogyasztanak, hogy termelhessenek. Ráadásul ez a termelés szükségképpen helyi jellegű, elsősorban a *helyi* piacra termel, s alá van vetve a háztartások és munkahelyek közötti sajátos kapcsolatok időbeli korlátainak. Vagyis a városokat „viszonylag független munkaerőforrásoknak” kell tekintenünk, melyek mindegyike sok, önállóan termelő háztartásból áll, s ezek a háztartások egymáshoz kapcsolódnak és versenyeznek a városi térért.⁵⁰

Így minden egyes városi helyszín szerkezetében lényeges változás figyelhető meg. Korábban ezek a lokalitások a tőke termelésében és újratermelésében vettek részt. Mivel azonban ezen városi lokalitások státusza a munkaerőforrás biztosításának szintjére redukálódott, most már nem a tőke, hanem a munkaerő termelésének folyamatába integrálódtak, s elsősorban a civil társadalom szférájába, s nem a tőkés termelés mint olyan folyamatába. Ennek négy fontos következménye van. Először: fokozza a kettőséget és megosztottságot a helyi szinten működő, és a helyi munkaerő újratermeléséhez bizonyos értelemben hozzájáruló tőke és a nemzeti/nemzetközi tőke között, mely utóbbi körforgása és kölcsönkapcsolatai meghaladják egy adott lokalitás kereteit. Másodsor: megnöveli a szövetség lehetőségét az adott lokalitáson belül lakók között, függetlenül attól, hogy azok a tőkésosztályhoz, a munkássághoz vagy a közbülső osztályhoz tartoznak. Harmadszor: helyi szinten erősíti a munkásosztályt és a közbülső osztályt

potenciális befolyását, míg regionálisan és országos szinten csökkenti befolyásukat.⁵¹ Negyedszer: kísérletet tesz az egyes lokalitások megkülönböztető jellegének fokozására, és különösen annak hangsúlyozására, hogy a „helyi civil társadalom” adott sajátos rétegződésén belül a bér-munka forrásaiként mily nagyok az érdemeik. Az ilyen viszonylag képzetlen munkaerővel rendelkező lokalitások nagy száma indította Walkert arra, hogy a tőke „lumpengeográfijáról” beszéljen.⁵² Ezek az átalakulások — helyi szinten a termelési viszonyok és a civil társadalom közötti kapcsolatban — azt eredményezik, hogy a lokalitások az előbbi szempontjából viszonylag kevésbé strukturáltak, és sokkal inkább az utóbbi határozza meg és befolyásolja őket.

A tér elemzése

Ezidáig általában beszéltünk az idő, tér és társadalom világa közötti összefüggésekről. A tartós entitások és az empirikus események közötti különbségtétel fontosságának tudomásul vételén túl viszonylag kevés utalás történt arra, hogy hogyan elemezhetők az ilyen összefüggések. Sayer nemrégiben az ipari elhelyezkedésről készített esettanulmányaiban kísérletet tett ezen kérdések némelyikének az elemzésére, s ennek során egyrészt a külső, véletlen viszonyokat, másrészt a belső, szükségszerű viszonyokat különböztette meg.⁵³ Az előbbieket azokból a viszonyokból állnak, ahol a szóbanforgó dolgok egymással nem állnak semmilyen szükségszerű összefüggésben; egymástól függetlenül, egymás közötti kapcsolat nélkül létezhetnek. Ezzel szemben az utóbbiak maguknak a dolgoknak a létezéséhez szükséges viszonyokat foglalják magukba, tehát a dolgok nem létezhetnek ezen összefüggések nélkül. Az előzőre példaként felhozható egy adott vállalat arra irányuló döntése, hogy az egyik vagy inkább a másik városból alkalmazzon munkásokat. Az utóbbira a tőke és bér-munka, vagy a földtulajdonos és a bérlő közötti viszony a példa. Sayer szerint a legtöbb kapcsolat valójában a két féle összefüggés valamilyen kombinációja. Így tehát az egyes empirikus eseményeket nem szabad úgy tekintenünk, hogy azok vagy a külső véletlen vagy a belső szükségszerű viszonyok eredményei. Például ezt írja Sayer: „Ha van egy fő, az empirikus kutatásokból levonható tanulsága a gazdaságföldrajznak, akkor az az, hogy az egyes térségeket különböző kiterjedésű tevékenységek teremtik, amelyek közül néhány belsőleg, míg mások külsőleg kapcsolódnak a térséghez: ezek a „körülmenyek összetalálkozásából adódó helyzetek”, s tartalmuk nem ismerhető meg „előre”, kizárólag a szükségszerű viszonyok elméleti bázisán.”⁵⁴

Sayer erősen kritizálja a viszonylag specifikus és lokalizált empirikus fejlődés nagy, általános fejlődéstörvényekként való általánosítását. Az ilyen elemzések nem az adott entitások elméleti tulajdonságainak megfelelő absztrakcióra épülnek, hanem számos kölcsönhatásban levő entitás egybeeső hatásainak valamiféle feltételezett általános trendjére. Sayer követi Masseyt, aki szerint „minden helyi térség társadalmi és gazdasági struktúrája az adott területnek a szélesebb nemzeti és nemzetközi térbeli munkamegosztásban játszott, egymást követő szerepeinek az összetett eredménye.”⁵⁵

Két probléma van azonban Sayer érvelésében. Az egyik, hogy csak a térbeli munkamegosztás különböző formáit tárgyalja, és nem veszi figyelembe azokat a „belső viszonyokat”, amelyek

az „államot”, „a civil társadalmat”, a társadalmi osztályokat” stb. jellemzik. Csak azt jegyzi meg, hogy a „munkaerő” termelése számos formát ölthet.⁵⁶ Másodsorú; nem veszi számításba a legsúlyosabb problémát, vagyis az ezen önálló entitások közötti térbeli/időbeli viszonyokat, melyek maguk is térbelileg/időbelileg strukturáltak. Ezek a viszonyok sem nem külsők és véletlenek, sem nem belsők és szükségszerűek. Ezek korlátozók, időnként funkcionálisak és mint komplex folyamatok az érintett entitások szükségszerű oksági hatóerejének kölcsönös módosulását foglalják magukba.

A fenti két kérdés illusztrációjaként visszautalunk a tőkés termelés és civil társadalom közötti kapcsolatra.⁵⁷ Ezt a következő fogalmak alapján összegezzük: (1) léteznek a tőkés termelési viszonyok, melyeket *szükségszerűnek* vagy *belsőnek* kell tekinteni; (2) léteznek olyan sajátos egyének, akik *történetesen* egyik vagy másik funkció hordozói; (3) mivel ezek az egyének ilyen funkciók hordozói, *szükségszerűen* bizonyos korlátozó hatású törvényeknek vannak alávetve; (4) szintén *szükségszerű*, hogy a személyek mint ilyen törvények hordozói, szubjektumokként, tudattal és akarral rendelkezzenek; (5) a civil társadalom sajátos gyakorlata — melyen belül az ilyen szubjektumok teremtődnek — egy bizonyos mértékig *esetleges*, s részben függ a társadalmi szervezettől és a gyakorlat kiterjesztéséért vagy megőrzéséért folytatott küzdelemtől.

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy az említett viszonylaton belül lényeges változások mehetnek végbe. Például azokban az ipari szektorokban, ahol „új nemzetközi munkamegosztás” fejlődése figyelhető meg, a tőkés termelési viszonyok lényeges megerősödésének lehetünk tanúi, s ezek egyszerre *szükségszerűek* és *véletlenek*.⁵⁸ Ez azért van így, mert a nemzetközi munkaerőpiac kialakulása nagymértékben kiszélesíti azoknak az alternatív lokalitásoknak a körét, melyeken belül létre lehet hozni és reprodukálni lehet ugyanazokat a *szükségszerű kapitalista viszonyokat*; így tehát esetleges dologgá válik, hogy valójában pontosan hol található ez a viszonyok.

Eddigi elemzésünk meglehetősen általános volt. Most megpróbálunk specifikusabbak lenni a következők figyelembevételével: (1) a munkaerő térbeli megosztásának azon formái esetében, melyek a kapitalista újrendeződés sajátos jellegéből vezethetők le, a térbeli elhelyezést érintő döntések alárendeltnek tűnnek az akkumulációból adódó kényszerűségekhez képest,⁵⁹ és (2) a civil társadalom struktúrállódásának különféle módjai nem tekinthetők a termelési mód egyszerű származékának — mint azt Aglietta állítja a „fogyasztási módról”.⁶⁰

A térbeli munkamegosztás

A térbeli munkamegosztásnak hat olyan formája különíthető el, mely bármely sajátos ipari szektort jellemez:

1. *Regionális specializáció* — a két világháború közötti időszakig egyes régiókban sok ipari szektort jellemez a magasfokú specializáció (például a gyapotra épülő textilipar és textilgépgyártás Lancashire-ban; bányászat és hajógyártás észak-keleten; gyapjúipar West Yorksire-ban stb.).
2. *Regionális szétszórtság* — más szektorokat a magasfokú szétszórtság, a meghatározott régiókba való koncentrálódás alacsony foka jellemez. A „fogyasztói szolgáltatások” többsé-

gét, valamint néhány „termelői szolgáltatást” és feldolgozóipari ágazatot — mint például élelmiszer-feldolgozás, cipőipar stb. — ez jellemzett. Ez esetben a munkaerő csökkentése az „intenzifikáció” formáját ölti, vagyis a létszámcsökkentés a különböző régiókban viszonylag hasonló volt.

3. Az irányítás/kutatás és fejlesztés *funkcionális elkülönülése* a „centrumban”, szakképzett munkaerő koncentrációja a régi feldolgozóipari központokban, és képzetlen munkaerő a „periférián”.
4. Az irányítás/kutatás és fejlesztés *funkcionális elkülönülése* a centrumban és a betanított és segéd munkások összpontosulása a „periférián” (ez jellemző Nagy-Britannia elektrotechnikai és elektronikai iparára).⁶¹
5. Az irányítás/kutatás és fejlesztés, valamint a szakképzett munkaerő *funkcionális elkülönülése* a „központi gazdaságban”, s a képzetlen munkaerő a „periférikus” gazdaságban.⁶²
6. A beruházással, technikai változással és fejlődéssel jellemezhető régiók, valamint azon régiók *szétválása*, ahol a változatlan, és egyre kevésbé versenyképes termelés csökkenő munkalehetőségeket eredményez. Az előbbi új termékek termelését és a meglévők új termelési eszközeinek kifejlesztését foglalhatja magába.⁶³

Mint már megjegyeztük, egy adott területet nem szabad a térbeli munkamegosztás viszonylag egyszerű formája eredményének tekinteni. Ugyanis így, Sayer megfogalmazása szerint, „a térbeli munkamegosztás számos kölcsönhatásban levő formájának történelmi eredményét egy félrevezető fogalomba sűrítetjük, s ez valamiféle egyszerű, egységes empirikus trendet sugalmaz”.⁶⁴ Ehelyett az ilyen területek „gazdaságilag” a munkaerő ezen térbeli megosztási formáinak, valamint az azokat kísérő ipari átszerveződésnek az egymást átfedő és kölcsönösen összefüggő termékei.

A civil társadalom térbeli felépítése

A civil társadalmakat számos olyan dimenzióval jellemezhetjük, melyek mindegyike magába foglalja a térbeli strukturálódás következményeit. A következő dimenziók a fontosak:

1. Annak mértéke, ahogyan a létező *művi környezet* átalakítható. Az adott környezet a múlt szó szerinti befagyasztása, amely múlt a kapitalizmus „mindent betetőző dicsősége” és „börtöne” egyaránt.⁶⁵ Új „művi környezet” építése (mint például a 19. századi városok, új városok, szuburbanizációk stb.) lehetővé teszi a civil társadalom újraszerveződését. Az új „teremtett terek” létrehozása lehetővé teszi olyan újszerű civil társadalmak létrejöttét, melyek megszabadulnak a sajátos „lokálisokhoz” való kapcsolódástól. Ennek nagyon jó példája a szuburbia fejlődése az USA-ban 1890 után, mivel ezek a szuburbia, elmozdulva a „termelés tényeitől”, a városzéλι rurális életmód árkádiánus ideálját közelítették meg.⁶⁶ A burzsoázia részéről a gyengeség jele, mivel képtelen volt egy alternatív rendszert kialakítani az ipar és a munkásosztály ellenőrzésére, eltekintve a befagyasztott múlt határán létrehozott új „teremtett tértől”. Ugyanakkor azonban a szuburbia, kis méretük, társadalmi és politikai függetlenségük és azon képességük miatt, hogy a megnövekedett társadalmi státuszt közvetíteni tudták, erőteljesen fejlődtek.⁶⁷

2. Annak mértéke, ahogyan a civil társadalom viszonyai *integrálódnak* a szélesebb kapitalista gazdaságba, mely integráció nagymértékben függ az egyes osztályokra, nemzetekre vagy más társadalmi csoportokra jellemző speciális fogyasztási módtól. Egy példát idézve; jellegzetes különbségek vannak a hazai ingatlanpiac „kapitalista” jellegének mértékében. Agnew szerint Nagy-Britanniában a „lakást” elsősorban használati értéknek, nem pedig potenciális csereértékkel rendelkező beruházásnak tekintik.⁶⁸ Ezzel szemben az Egyesült Államokban a földrajzi mobilitás magas szintje, a népi kultúrán belüli hangsúlyok és a regionális földhasználati tervek hiánya azt erősítik, hogy az otthon — a civil társadalom sejtje — olyan kapitalista áru, melyet bármely más áruhoz hasonlóan lehet megszerezni és elidegeníteni. Agnew összegzése szerint: „A jelenkori Egyesült Államokban a történelmi körülmények a népességet szoros kapcsolatban tartják a klasszikus kapitalizmus rendszerével. Más társadalmakban — melyeket gyakran konvencionálisan „kapitalistának” nevezünk — kevesebb összefüggés van a kapitalista modell és azon realitás között, ahogyan az emberek mindennapi életüket megélik.”⁶⁹
3. A civil társadalmon belüli általánosabb társadalmi viszonyok milyen mértékben épülnek a „helyi közösségre” az áruviszonyok és az állam helyett. Ahol ez jellemző, ott sokrétű társadalmi viszonyokat jelent (a szomszédok egyúttal munkatársak és együtt töltik szabadidejüket stb.), ahol „mindenki ismer mindenkit” és ahol ezek a keretek helyileg strukturált, elhatárolt rendszerbe szerveződnek.⁷⁰ A helyi civil társadalom ilyen közösségi szerkezete létrehozta a *közösséget*; így a szomszédsági környezetnek érzelmi töltést adnak az ott élő emberek, és az adott helyi társadalmon belüli bizalom, barátság és kölcsönös segítőkészség egymást erősítő hálójá, még akkor is, ha ez „az elnyomottak kölcsönössége”.⁷¹ Az ilyen, helyhez kötődő közösségekben a hosszabb távú kölcsönösség és közösség szempontjai a piaci ügyleteket elkerülhetetlenül befolyásolják. A kölcsönhatások meghatározott fizikai környezetben történnek, és az egyén élettere szükségszerűen személyes, elkülönült és nem tehető közvetlenül áruvá. Az ilyen, közösségi bázisú civil társadalom, melyet ideáltipikus formában írtunk le, a kölcsönösségen és viszonyosságon, a hatalom és státusz (például a patriarchia) helyileg meghatározott kritériumain és nem a maximalizáló gazdasági viselkedésen alapul. Mindez a tőkés gazdaság áruviszonyaitól és „a fogyasztás tőkés termelési módjától” való nagymértékű elszigetelődést biztosítja.⁷²
4. A sajátos közösségek, a munkahelyek és rokonsági kapcsolatok meghatározott jellemzőire épülő osztályok tapasztalataiban mutatkozó *heterogenitás* mértéke. Cox szerint azonban az oktatás tömegessé válása és a tömegtájékoztató alásták az effajta osztályheterogenitást. Seabrook hangsúlyozza az osztályok közötti homogenizáció erősödését. „Sok fiatal tudatát nem a munka, nem a helyszín, nem a rokonság formálja, hanem az üzletek, imidzsek és népszerűségahajza homogén kultúrája. Szabadon választott egyformaság?”⁷³
5. A különböző osztályok és más társadalmi erők *térbeli koncentrálódásának mértéke*. Olaszországban például, mint Paci megfogalmazta, a munkásosztály koncentrációja északon magasabb, mint Európa bármely más régiójában, s ez némi magyarázatot ad arra, hogy Nyugaton miért az olasz a legerősebb kommunista párt.⁷⁴ Ugyanakkor elsősorban Nagy-Britanniára jellemző fejlemény az elmúlt évtizedben a foglalkoztatásbeli és népességi el-

mozdulás a korábbi erősen iparosodott városi konurbációkból.⁷⁵ A népességmozgást a magánközlekedés széleskörű terjedése, és a városoknak mint munkaerőforrásoknak, különösen mint lokalizált civil társadalmaknak a fejlődése tette lehetővé. Ennek következtében az egyes háztartások, legalábbis a munkásosztály „központi része”, szabadon megválaszthatja munkaereje újratermelésének helyét. A civil társadalmakra jellemző fontos dimenzió még a „természethez” való visszatérés, ami a rurális térségek urbanizációjában is tükröződik.⁷⁶

6. A helyi vagy nemzeti civil társadalmak *vertikális* szerveződésének mértéke. A vertikális szerveződés alatt azt értjük, amikor a különböző társadalmi csoportosulások és az informális térségek meghatározott társadalmi osztályhoz kötődnek, és viszonylag kevés független szervezet létezik.⁷⁷ Ezzel ellentétben a civil társadalom horizontális szerveződésének mondható, amikor nagyszámú nem osztályspecifikus társadalmi csoportosulás és társadalmi tevékenység létezik, s ezek a szervezetek és érdekképviseltek viszonylag autonóm formáit teremtik meg.
7. A helyi társadalmakra milyen mértékben jellemzőek az élet és a kultúra *tradicionális*, a generációk során újratermelődő megkövesedett formái. Ezt nyilvánvalóan egy sor dolog fogja aláadni, ideértve a gazdasági átrendeződés bizonyos, korábban már említett formáit és a civil társadalom gyors el- és bevándorlás révén bekövetkező átalakulását.⁷⁸

Felvetődik két további fontos szempont, melyet eddig mellőztünk: (1) más társadalmi entitások, különösen az állam térbeli átrendeződése;⁷⁹ (2) annak az elemzése, hogy az ilyen változó hatóerővel bíró különböző entitások közötti komplex tér- és időbeli kölcsönös függőség valójában az empirikus események sajátos kereteit teremti meg...⁸⁰ Ezek közül csak egy kérdéssel kívánunk foglalkozni; nevezetesen azokkal a feltételekkel, amelyek között a társadalmi osztályok vagy más társadalmi csoportosulások „kollektív szervezeteket” hozhatnak létre. Nyilvánvaló, hogy az ilyen szervezetek formálódása rendkívül fontos ezen osztályok és csoportok hatóerejének realizálása szempontjából. De ez olyan kérdés is, amely közvetlenül kapcsolódik a tőkés termelési viszonyok és civil társadalom közötti sokrétű viszonyhoz.

Az utóbbi megállapítás a fenti kérdéseknek Olson immáron klasszikusnak számító elemzéseiből következik.⁸¹ Olson fenntartja azt a véleményét, hogy a Marx által várt osztálykonfliktusok hiánya ellenére nem helyes azt állítani, hogy Marx túlbecsülte a munkások racionális döntéseinek a súlyát. Éppen ellenkezőleg, pontosan az magyarázza az osztályfrakciók és szervezeteik viszonylagos észrevehetetlenségét, hogy a munkások saját érdekeik racionális mérlegelésével döntenek. Ez abból adódik, hogy a „szocializmus” (a jóléti államról van szó! *a — fordító*) vívmányai mindenki számára elérhetőek, s ennek előnyei minden munkás számára egyre nagyobbak, függetlenül attól, hogy részt vesznek-e azokban az osztályküzdelmekben, melyek létrehozták e vívmányokat. Az osztályok ténykedése így a kollektív cselekvés általános logikájának sajátos megnyilvánulási formája. Az ilyen akciókat nagyon nehéz létrehozni s főleg fenntartani, mivel a belőlük nyerhető előnyök, jellegük szerint, inkább társadalmiak, mint egyéniak. Hogyan kapcsolódnak az osztályok kollektív cselekvésének ezen korlátai a már korábban tárgyalt kérdésekhez?

Úgy tűnik, Marx hitt abban, hogy a kapitalista termelés által teremtett egyéni önzés és számítás alapvető emberi jellemzők, és a tőkés termelés egyre szélesebb körűvé válásával a józan önérdék és a haszonelvű számítás is egyre általánosabbá válik. Arról azonban, hogy ezáltal

az osztályoknak a tőkés termelési viszonyok megdöntésére való szervezése is egyre nehezebbé válik, Marx rendszerint elfeledkezett. Ugyanakkor magának Marxnak és Olsonnak az elemzése is a tőkés termelési viszonyokra, mint lényeges entitásra koncentrálnak. Vizsgálni kell azonban a civil társadalom strukturáját és a kettő közötti kapcsolatokat is. Maga Marx viszonylag kevés figyelmet fordított ezekre a kérdésekre, azt hangsúlyozva, hogy a munkások hosszabb távú érdeke, hogy egy osztálybázist szervezzenek a tőkés termelési viszonyok megdöntésére, s ez az, amit végül is tenni fognak. Tudjuk azonban, hogy ez egyszerűen nem igaz. A következő lényeges probléma annak vizsgálata, hogy az adott civil társadalom létrehozta-e már, vagy vannak-e potenciális alapjai olyan kollektív akció létrehozására, amely bizonyos értelemben háttérbe szorítja a tőkés gazdaság által teremtett önérdéket. Az ilyen kollektív bázis különösen fontos, mivel — mint Offe és Wiesenthal megfogalmazta — a munkásszervezetek tartós fennmaradásának egyetlen módja valamifajta „kollektív identitás”, mert ezáltal a tagság költségeit kevésbé mérlegelik és a közvetlen siker hiányának kisebb jelentőséget tulajdonítanak.⁸² Az effajta identitás létrehozása és fenntartása a civil társadalom sajátos időbeli és térbeli felépítésétől, elrendeződésétől függ. Ezen elrendeződések fontosak a kollektív szervezettől nyerhető bizonyos nem közös előnyök megszervezésében, mert általuk azok esetleg bizonyítalanul fenntarthatók.

A következőkben egy kicsit formális jelleggel vázolunk néhány olyan feltételt, amelyek között az *osztály*, szemben a másfajta alapon való szerveződéssel, kollektív akció alapja lehet.⁸³ Eszerint az egyes személyek annál inkább osztálykaraktert vesznek fel,

1. minél inkább lehetséges egyes személyek csoportjának térbelileg elkülönült tapasztalatait az egész osztály tapasztalataiként értelmezni. Ez az egyes „helyi civil társadalmaktól” függ, mely osztályokra bomlik és amelyet sokkal inkább osztályok szerint rétegzettnak érzékelnek, mint bármely más jelentős társadalmi entitást;
2. minél magasabb a részvételi arány és a szervezett akciók száma a térbelileg specifikus, de egymást átfedő közösségekben.⁸⁴ Így a potenciálisan közösségi személyek a sűrű és sokrétű viszonyok között olyan szemtől-szembeni kontaktusba kerülnek, ahol a többiek részvételének nagy a valószínűsége;⁸⁵
3. a civil társadalmon belül a többi közösség inkább az osztályhoz kapcsolódó formák szerint szerveződik, semmint hogy konfliktusban állna vele, s ez helyileg illetve nemzeti szinten a népi demokratikus politikai szervezetektől függ;⁸⁶
4. minél inkább elérhetetlennek tekintik a nem osztályjellegű akciók révén szerezhető előnyöket (így például magasabb bérek, alacsonyabb árak, jobb munkafeltételek stb.). Ez a helyzet legnagyobb valószínűséggel ott jön létre, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek antagonisztikus jellegű *nemzeti osztályok* szerint keletkeznek — s ezt így is hiszik;
5. a térbelileg különböző helyeken létező egyes személyek minél nagyobb számban jutnak arra a következtetésre, hogy az osztályjellegű akciók sikeresek lehetnek.

Következtetések

Néhány javaslatot tettünk arra vonatkozóan, elméletileg hogyan kell megragadni a társadalmi viszonyokat, annak tudatában, hogy ezek a viszonyok mind időbelileg mind térbelileg sokféle módon rendeződnek el. Hangsúlyoztuk, hogy a társadalom világa tér-idő entitásokat foglal magába, s ezek oksági hatóerejének realizálódása vagy megghiúsulása ezen entitások kölcsönhatásainak térbeli és időbeli formáitól függ. Főleg azt emeltük ki, hogy a „tőkés termelési viszonyokat” és a „civil társadalmat” milyen térszerkezet jellemzi. Más társadalmi entitások, s főleg az állam térbeli jellegzetességeinek elemzésétől eltekintettünk. A kollektív akciók feltételeinek szemszögéből a különböző entitások közötti térbeli és időbeli kölcsönhatások jelentőségét is csak felszínesen érintettük. Mégis úgy véljük, ahogy az itt vizsgált kérdések fontos előrelépést jelentenek az episztemológiai tanulmányok tipikus antropocentrizmusa és a még fel nem tárt „itt és most” szemszögéből.

Fordította: Timár Lajos

A fordítást lektorálta: Mészáros Júlia

Jegyzetek

A szerző ezúton köszöni meg a cikk korábbi változatára vonatkozó hasznos megjegyzéseket Derek Gregory-nak, Mike Savage-nak, Don Shapiro-nak és Warde-nak.

- ¹ A brit szociológián belül Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Vol. 1, Power, Property and the State (London, Berkeley) és Urry, J. (1981) Localities, Regions and Social Class, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5. 455—474. o. Továbbá a British Sociological Association konferenciáján a „Centrum és periféria” témakörben elhangzottak és Sanders P. Space, the City and Urban Sociology, illetve Sayer, A. The Difference that Space Makes című tanulmánya. Mindkettő Gregory, D. és Urry, J. szerkesztésében megjelent *Social Relations and Spatial Structures* című kötetben (Macmillan, London 1985).
- ² Whitehead, A. N. (1930) *The Concept of Nature*, Cambridge.
- ³ Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, London and Berkeley. A problémát röviden tárgyalja Goffman, E. (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York.
- ⁴ Layder, D. (1981) *Structure, Interaction and Social Theory*.
- ⁵ Cronin, J. — Schueer, J. (szerk.) (1982) *Social Conflict and the Political Order in Modern Britain*, és Calhoun, C. (1982) *The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, Oxford.
- ⁶ A nem kapitalista (kapitalista társadalmakról) Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Vol. 1. Power, Property and the State, London and Berkeley, főleg a 4. és 5. fejezet, továbbá Gross, D. (1982) Time-Space Relations in Giddens' a Social Theory, *Theory, Culture and Society*, Vol. 2. 83—88. o. Harvey, D. The Geopolitics of Capitalism, In: Gregory, D. — Urry, J. (szerk.) (1985) *Social Relations and Spatial Structure*, Macmillan London, 128—164. o. A térbeli újrendeződés vizsgálata csak Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című művében található meg (198—202. o.) Azt a tényt, hogy Giddens inkább az időre, mint a térre koncentrált, jól jelzi, hogy a legfontosabb szerző, akit a The Time-Space Constitution of Social System című fejezetben elemez — Heidegger. Az ő *Being and Time* című műve (1962) a transzcendentális fenomenológiai leírást nyújtja. Az emberi létezés értelme nála az ember időbeliségére, s főleg jövőorientáltságára épül.
- ⁷ Braudel, F. (1980) *On History*.
- ⁸ Idézi Körner, S. (1955) *Kant*, Harmondsworth.
- ⁹ Leibnitz, G. V. (1898) *The Monology and other Philosophical Writings*, Oxford, és Heinkfuss, I. (1975) *The Existence of Space and Time*, Oxford.

- ¹⁰ Az abszolutista álláspont nagyon világos védelmét nyújtja Neholich, G. (1976) *The Shape of Space*, című műve. Kantról lásd Gasnett (1939) *The Kantian Philosophy of Space*, Port Washington és Kösner korábban idézett könyve.
- ¹¹ Smart, J. J. C. (1963) *Philosophy and Scientific Realism*.
- ¹² Foucault, M. (1970) *The Order of Things*.
- ¹³ Ezt legvilágosabban Coward, R. és Ellis, J. (1977) *Language and Materialism* című könyve tárgyalja.
- ¹⁴ Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique ...* és Gross, D. (1982) Time-Space Relations in Giddens's *Social Theory, Culture and Society*, Vol. 2. 83—88. o.
- ¹⁵ Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique ...* 38. o.
- ¹⁶ A „térbeli elkülönülés” tézisént a tudomány pozitivistá koncepciója szempontjából tárgyalja Sach (1974) *The Spatial Separatist Theme in Geography, Economic Geography*, Vol. 50. 1—19. o., továbbá Williams, S. (1981) *Realism, Marxism and Human Geography, Antipode*, 13/2. 31—38. o.
- ¹⁷ Jacques, E. (1982) *The Form of Time*, 33. o. Itt történetesen nem tárgyaljuk sem magát az idő és a tér közötti viszonyt, sem a mérésüket. Mivel például Hinkfuss bemutatta, hogy lehet hinni az abszolút távolságokban anélkül, hogy az abszolutista szemlélet elkötelezett hívévé válnánk. A két dolog közötti kapcsolat nem szükségszerűen erős. Hinkfuss (1975) *The Existence of Space and Time*, Oxford.
- ¹⁸ A redukcionizmusról lásd Hinkfuss (1975).
- ¹⁹ Lásd Harvé, R. és Medden, E. H. (1975) *Casual Powers*, Oxford, Bhaskar, K. (1979) *The Possibility of Naturalism: a Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*, Brighton, illetve Harvé, R. (1970) *The Principle of Scientific Thinking*. Lásd továbbá Braudel, F. (1980) kifogásait az eseményontológiáról, *On History*.
- ²⁰ Ennek a gondolatnak a továbbfejlesztését lásd Kant, R. — Urry, J. (1982) *Social Theory as Science* (második kiadás) utóiratát és Urry, J. (1983) *Realism and the Analysis of Space, International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 7. 122—127. o.
- ²¹ Marx, K. (1973) *Grundrisse ...* Harmondsworth, 101. o. Néhányat ezek közül a módszertani kérdések közül tárgyal Sayer, A. (1979) *Epistemology and Conceptions of People and Nature in Geography, Geoforum*, Vol. 10. 19—44. o.
- ²² Pred, A. (1977) *The Choreography of Existence: Comments on Hägerstrand's Time-geography and its Usefulness, Economic Geography*, Vol. 53. 208. o.
- ²³ Pred, A. (1981) *Social Reproduction and the Time-geography of Everyday Life, Geographica Annales B*, Vol. 63. 10. o.
- ²⁴ Továbbá Urry, J. (1982) *Some Themes in the Analysis of the Anatomy of Contemporary Capitalist Societies, Acta Sociologica*, Vol. 25. 405—418. o.
- ²⁵ Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique ...* hetedik fejezet.
- ²⁶ Az érvelés részletesebb kifejezése Urry, J. (1981) *Localities, Regions and Social Class, International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5. 455—474. o.
- ²⁷ Althusser, L. — Balibar, E. (1970) *Reading Capital*, 188—189. o.
- ²⁸ U. o. 99. o.
- ²⁹ Smart, J. J. C. (1963) *Philosophy and Scientific Realism*, hetedik fejezet.
- ³⁰ Durkheim, E. (1964) *The Division of Labour in Society*, London and New York.
- ³¹ Bhaskar (1975) *A Realist Theory of Sciences*, Leeds, 119. o.
- ³² Sayer, A. (1979) *Theory and Empirical Research in Urban and Regional Political Economy: A Sympathic Critique, Urban and Regional Studies Working papers*. No. 14. 115—117. o.
- ³³ Bhaskar (1975) *A Realist Theory of Science*, Leeds, 182. o., továbbá Keat-Urry (1982) *Social Theory as Science* utóirata.
- ³⁴ Berger, J. (1971) *The Look of Things*, New York. Néhányat ezek közül a kérdések közül Mokral, J. (1975) tárgyalta európai ingázó munkásokról írt *The seventh man* munkájában. Lásd még Soja, E. — Hadjimichalis (1979) *Between Geographical Materialism and Spatial Fetishism: Some Observations on the Development of Marxist Spatial Analysis, Antipode*, Vol. 11/2. 3—11. o.
- ³⁵ Earmen, J. (1980) *Who's Afraid of Absolute Space? Australian Journal of Philosophy*.
- ³⁶ Harvé, R. (1970) *The Principles of Scientific Thinking*, 241. o. és Hinkfuss, I. (1975) *The Existence of Space and Time*, Oxford, 68—69. o.
- ³⁷ Lucas, J. R. (1973) *A Treatise on Time and Space*, 40., 42. o. és Jacques, E. (1982) *The Form of Time*, London, 28. o.
- ³⁸ Müller, W. — Nausüss, C. (1970) *The Illusion of State Socialism and the Contradictions Between Wage-labourer and Capital, Telos*. Vol. 25., 29., 90. o., és Urry, J. (1981) *De-industrialisation, Households, and Forms of Social Conflict*, Lancaster Regionalism Group, Working Paper, No. 3. hatodik fejezet.
- ³⁹ Corney, J., Hudson, R. and Lewis, J. (szerk.) (1980) *Region in Crises*, 29. skk.
- ⁴⁰ Urry, J. (1981) *De-industrialisation, Households and Forms of Social Conflict*, Lancaster Regionalism Group, Working Paper, No. 3. 72. skk.

- ⁴¹ Webber, M. M. (1964) Culture, Territoriality and the Elastic Mile, *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, Vol. 13. 64. o. és Cox, K. (1981) Capitalism and Conflicts around the Communal Living Space. In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanisation and Urban Planning in Capitalist Society*, Joyce, P. (1980) *Work, Society and Policies: The Culture of Factory in Victorian England*, Brighton, 94. o., aki „a belenyugvás közösségi vonásairól és a területi, a helyi, a közvetlen kétségtelen jelentőségéről” beszél. Felveti, hogy a gyárváros szociológiája és az alkalmazó paternalizmusa „erőteljesen lefékezte az elszemélytelenedést, a kalkulációt és az osztályszegregációt. A 19. század végén az ipari társadalom fejlődése inkább erősítette a lokalitást és területiséget, mintsem gyengítette”.
- ⁴² Lebowitz, M. (1980) *Capital as Finite*, Marx Conference, University of Victoria, Canada, és Urry, J. (1982) Some Themes in the Analysis of the Anatomy of Contemporary Capitalist Societies, *Acta Sociologica*, Vol. 25. 405–418. o.
- ⁴³ Aumoerudy, A. T. — Lautier, B. — Tortajada, R. (1978) Labour Power and the State, *Capital and Class*, Vol. 6. 52–66., és Urry, J. (1982) *Some Themes ...* című fentebb idézett művének nyolcadik fejezete.
- ⁴⁴ Lipietz, A. (1980) The Structuration of Space, the Problem of Land and Spatial Policy, In: Carney, J. — Hudson, R. — Lewis, J. (szerk.) (1980) *Regions in Crisis*.
- ⁴⁵ Urry, J. (1981) *De-industrialization, Households ...*, 466. o. ssk, továbbá Massey, D. (1978) Regionalism: Some Current Issues, *Capital and Class*, Vol. 6. 106–125. o.
- ⁴⁶ Lipietz, A. (1980) *The Structuration of Space ...* 67–71. o.
- ⁴⁷ Jó bevezetést nyújt Carter, H. (1981) *The Study of Urban Geography*, London.
- ⁴⁸ Broadben, T. A. (1977) *Planning and Profit in the Urban Economy*, London, 108. o.
- ⁴⁹ Broadben fentebb idézett könyve 110. o., Walker, R. (1978) Thus sources of Uneven Development ..., *Review of Radical Political Economies*, Vol. 10. 90. o. kijelenti, hogy az USA-ban nincsenek egyértelműen „autonóm” városok vagy régiók — így minden város ilyen módon funkcionál.
- ⁵⁰ Broadben, T. A. (1977) *Planning and Profit ...* 115. o.
- ⁵¹ Lásd Cawson, A. — Saunders, P. (1983) Corporatism, Competitive Policies and Class Struggle. In: King, R.: *Capital and Class* részben hasonló érvelést alkalmaz.
- ⁵² Walker, R. (1978) Two Sources of Uneven Development ..., *Review of Radical Policies*, Vol. 10. 32. o., továbbá Urry, J. (1981) Localities, Regions and Social Class, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5. 455–477. o. rövid fejtegetése, továbbá hosszabb fejtegetés és indoklás található Cooke, P. (1983) Labour Market Discontinuity and Spatial Development, *Progress in Human Geography*, Vol. 7. 543–565. o.
- ⁵³ Sayer, A. (1982) Explanation in Economic Geography: Abstraction versus Generalization, *Progress in Human Geography*, Vol. 6. 68–88. o. Általánosabb képet nyújt a realizmusról és a térről Williams, S. (1981) Realism, Marxism and Human Geography, *Antipode* 13/2 31–38. o.
- ⁵⁴ Sayer, A. (1982) *Explanation in Economic Geography ...* 79. o.
- ⁵⁵ Massey, D. (1978) Regionalism: Some Current Issues, *Capital and Class*, Vol. 6. 116. o. és Sayer, A. (1982) Explanation in Economic Geography, *Progress in Human Geography*, Vol. 6. 80. o.
- ⁵⁶ Lásd Sayer előbb idézett cikkét, 80. o.
- ⁵⁷ Ezt tárgyalja Urry, J. (1981) *The Anatomy of Capitalist Societies: The Economy, Civil Society and State*, London, és Urry, J. (1982) Some Themes ... *Acta Sociologica*, Vol. 25. 405–418. o.
- ⁵⁸ Fröbel, F. — Heinrich, J. — Kreye, O. (1980) *The New International Division of Labour*, Cambridge.
- ⁵⁹ Massey, D. (1978) Regionalism: Some Current Issues, *Capital and Class*, Vol. 106–125. o., és Massey, D. (1981) The UK Electrical Engineering and Electronics Industries: The Implications of the Crisis for the Restructuring of Capital and Locational Change, In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London.
- ⁶⁰ Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, London, 3. fejezet.
- ⁶¹ Massey, D. (1981) *The UK Electrical Engineering ...*
- ⁶² Az új nemzetközi munkamegosztásról — különösen a német textil- és ruhaiparban — lásd Fröbel — Heinrich — Kreye (1980) fentebb idézett könyvét. Metsző kritikát nyújt erről Jacobson, D. — Wickham, A. — Wickham, J. (1979) Review of the New International Division of Labour, *Capital and Class*, Vol. 7. 125–130. o.
- ⁶³ Az új termékek — mint pl. az új olcsó szőnyegek és műanyag padlók — fejlesztésének hatásáról a fennálló linóleumiparra Angliában lásd Murgatroyd, L. — Urry, J. (1983) The Restructuring of a Local Economy. The Case of Lancaster. In: Anderson — Duncan — Hudson (szerk.) (1983).
- ⁶⁴ Sayer, A. (1982) Explanation in Economic Geography ... *Progress in Human Geography*, Vol. 6. 80. o.
- ⁶⁵ Harvey, D. (1975) The Geography of Capitalist Accumulation. A Reconstruction of the Marxism Theory, *Antipode*, Vol. 7/2. 13. o., és Walker, R. (1981) A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban

- Space in the United States. In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanisation and Urban Planning in Capitalist Society*, London. 405—406. o. Általánosabban tárgyalja a témát Harvey, D. (1973) *Social Justice and the City*. Szerinte, ha termelőtökében túl-akkumuláció alakul ki, akkor a tőke az ingatlanszféra felé áramlik.
- ⁶⁶ Walker, R. (1981) *A Theory of Suburbanization ...* főleg 396. o. skk.
- ⁶⁷ Ashton, P. (1978) The Political Economy of Suburban Development, In: Fabb, W. K. — Sayers, L. (szerk.) *Marxism and the Metropolis. New Perspectives in Urban Political Economy*, New York, 75—79. o.
- ⁶⁸ Agnew, J. A. (1981) Homeownership and Capitalist Social Order, In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London, 472—475. o. Általánosabb megközelítést ad Blackburn — Green — Liff (1982) *Science and Technology in Restructuring. Capital and Class and the Labour Market*, Cambridge.
- ⁶⁹ Agnew, J. A. (1981) *Homeownership and the Capitalist Social Order ...* 475. o.
- ⁷⁰ Bell, C. — Newby, H. (1976) Community, Communication, Class and Community Action: the Social Sources of the New Urban Politics, In: Herbert — Johnston (szerk.) *Social Areas in Cities*, Vol. 2. Spatial perspectives on problems and policies, London, és Cox, K. (1981) Capitalism and Conflict around the Communal Living Space, In: Dear, M. — Scott, A. J. (szerk.) *Urbanization and Urban Planning ...* 435. o. skk.
- ⁷¹ Williams, R. (1973) *The Country and the City*, London, 104. o.
- ⁷² Seabrook, J. (1978) *What Went Wrong?*, London, 80—95. oldalakon érdekesen mutatja be a munkásosztályi „közösség” összeomlását az áruviszonyok hatására. A 19. századra vonatkozóan Joyce, P. (1980) *Work, Society and Policies. The Culture of the Factory in Later Victorian England*, Brighton.
- ⁷³ Seabrook (1978) előbb idézett könyve 174—175. o.
- ⁷⁴ Paci, M. (1981) Class Structure in Italian Society. In: Pinto, D. (szerk.) *Contemporary Italian Sociology*, Cambridge.
- ⁷⁵ A foglalkoztatásról Fothergill, S. — Gudkin, G. (1982) *Unequal Growth: Urban and Regional Employment Change in the U. K.*, London, a népességről pedig OPCS Monitor (1982).
- ⁷⁶ Newby, H. (1979) *Green and Pleasant Land? Social Change in Rural England*, London, hatodik fejezet.
- ⁷⁷ Abercrombie, N. — Urry, J. (1983) *Capital, Labour and the Middle Classes*, London, nyolcadik fejezet.
- ⁷⁸ A létező észak-itáliai munkaerő átrendeződését az 1960-as években — a „szükségtelenül magas” bevándorlás révén — elemzi Paci, M. (1981) *Class structure ...* című műve.
- ⁷⁹ Hasznos értékelést ad Duncan, S. — Goodwin, M. (1982) The Local State and Restructuring Social Relations, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 6. 157—186. o.
- ⁸⁰ Megfelelő példákat találhatunk Anderson, J., Duncan, S. and Hudson, R. (szerk.) (1983) *Redundant Space in Cities and Regions?* London, című kötet esszéi között.
- ⁸¹ Olson (1980) *Birds in Egg (Eggs in Bird)*, London, 105—110. o.
- ⁸² Offe, C. — Wiesenthal, H. (1979) Two Logics of Collective Action ... In: Zeitlin (szerk.) *Political Power and Social Theory*, Greenwich.
- ⁸³ Calhoun, C. (1982) *The Question of Class Struggle: Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*, Oxford. Elster szerint a kollektív akciók sikere annál valószínűbb,
1. minél inkább érzik a szereplők, hogy a társadalmat, amelyben élnek, valamilyen ellentmondás jellemzi;
2. minél kisebb a „kommunikációs távolság” (a földrajzi távolság és a szállítási technológia) a tagok között;
3. minél stabilabb a tagság;
4. minél nagyobb mértékű az ellentmondások irreverzibilitása.
- Elster, J. (1978) *Logic and Society*, Chicester, 134—150. o.
- ⁸⁴ Stark, D. (1980) Class Struggle and the Transformation of the Labour Process, *Theory and Society*, Vol. 9. 83—130. o.
- ⁸⁵ Lásd Calhoun (1982) előbb idézett könyvét, 231. o.
- ⁸⁶ Hall, S. (1980) Popular Democratic versus Authoritarian Populism: Two Ways of “Taking Democracy Seriously”, In: Hunt, A. (szerk.) *Marxism and Democracy*, London.

A PIACGAZDASÁG ÉS A CIVIL TÁRSADALOM TÉRBELI DIMENZIÓI

TIMÁR LAJOS

A tőkés gazdaságnak és a társadalomnak, világgazdasági és nemzeti szinten is, történetileg változó sajátos hierarchikus térbeli tagoltsága figyelhető meg. A területi és társadalmi munkamegosztás folyamatának történetileg meghatározott kölcsönhatása állandóan új kapcsolatokat és formákat teremt, megszüntet vagy megőriz a gazdaság és társadalom szférájában. A területi és társadalmi munkamegosztás, vagy tágabban az adott társadalmi-gazdasági formációk újratermelése, több alrendszer, a természeti, a gazdasági, a társadalmi és politikai szféra állandó kölcsönhatását feltételezi. A tőkés társadalmi-gazdasági formáció reprodukciójának térbeli törvényszerűségeiről ismereteink szerint eddig még nem sikerült kialakítani konzisztensnek tekinthető fogalmi rendszert és elméletet. Az utóbbi években a társadalmi tér vizsgálata kezd előtérbe kerülni a különböző társadalomtudományi diszciplínákban. Mint Giddens megfogalmazta: „A társadalomelméletnek el kell ismernie — annál is inkább, mivel ezt korábban nem tette —, hogy az idő-tér kölcsönhatások meghatározó módon beépülnek minden társadalmi létezésbe.”¹

Épp ezért — mivel a társadalom településhálózathoz kapcsolódó sajátosságait kívánjuk feltárni — megpróbáljuk a társadalmi-gazdasági tér vizsgálatának fogalmi kereteit ebből a szemszögből felvázolni. Kiinduló pontként a témához kapcsolódó szakirodalomban tájékozódunk. A szociológusok közül szinte egyedül Giddens ismerte fel a geográfia ezirányú eredményeit. „Az elmúlt néhány évben figyelemreméltó közeledés zajlik — írja 1984-ben — a geográfia és a többi társadalomtudomány között, ennek következtében a geográfusok különféle társadalomelméleti tradícióikra építve jelentősen hozzájárultak annak fejlődéséhez. A legtöbb ilyen jellegű írás, őszintén meg kell mondanunk, ismeretlen maradt a többi társadalomtudományi diszciplínákban kutatók számára, annak ellenére, hogy ezek igazán általánosan alkalmazható gondolatokat tartalmaznak.”²

Giddens azonban a geográfia ezirányú eredményeit áttekintve jórészt csak a Hägerstrend nevével fémjelzett *time-geography* fogalmi apparátusát és elméletét vizsgálja. A történeti földrajz ilyen jellegű eredményeit egyáltalán nem vizsgálja. Ezen irányzat két legjelentősebb teoretikusának David Harvey-nek és Edward Soja-nak a munkáit egyáltalán nem, vagy alig idézi. Számunkra az egyik fontos tájékozási pontot viszont éppen az angolszász, a nyugatnémet és a francia történeti földrajz azon irányzatai jelentik, melyek a francia *Annales* történetírói iskolát tekintik példaképnek.

A társadalmi tér különféle értelmezései

Az előzőekben felsorolt tudományos irányzatok különböző szemszögből, az absztrakció eltérő szintjén — s meglepő módon egymásról nemigen tudva — alakították ki a gazdaság és társadalom térbeli törvényszerűségeit elemző fogalmi és módszertani apparátusukat. Épp ezért ezeket az eredményeket egymással összevetve olyan mozaikokat kapunk, amelyből természetesen nem lehet konzisztens elméleti rendszert kialakítani. Ez nem is célunk, inkább azt tekintjük feladatunknak, hogy az egymáshoz kapcsolódó eredményeket saját vizsgálatunk szempontjából összegezzük, ugyanakkor az egyes gondolatmenetek hiányzó láncszemei helyére megpróbáljuk mások gondolatait, módszereit beilleszteni. Így persze esetenként olyan mértékű fogalmi, tartalmi átértelmezést végzünk, mely részben a szerzők eredeti gondolataitól való eltávolodást jelent. (Természetesen ezt mindig jelezzük, s ezért is gyakran idézzük szó szerint.) Végül: elkerülhetetlen, hogy a mi saját „tégláinkkal” is megpróbáljuk a hiányokat kitölteni. Így az idegen és saját „anyagból” építkező gondolatmenet végső formája is alapvetően a saját koncepciónkat tükrözi. Kiindulópontként a cambridge-i történeti földrajzi iskola egyik kiemelkedő teoretikusának, Derek Gregory-nak a gondolatait idézzük fel: „A térbeli struktúra elemzése nem lehet másodlagos és következmény jellegű a társadalmi struktúrához viszonyítva ... inkább kölcsönösen feltételezik egymást. Ebből adódóan a térbeli struktúra nem csupán olyan küzdőtér, ahol az osztálykonfliktusok megjelennek, hanem olyan térség, amelyben — s részben általa — az osztályviszonyok kiformalódnak.”³

Az egyértelmű, hogy a termelés társadalmi viszonyai egyszerre térformálóak és térben létezőek. A kulcskérdés — a társadalmilag szervezett tér és az adott termelési módon belüli egyéb struktúrák közötti kapcsolatok jellege. Bourdieu szerint: „... a társadalmi tér egy olyan többdimenziós tér, amelyben az összekapcsolódó nyitott mezők viszonylagos autonómiával rendelkeznek, mivel működésük és átalakulásuk többé-kevésbé erősen, de közvetlenül alárendelt a gazdasági termelés mezőjének”⁴

Bourdieu társadalmi térfogalma szorosan kapcsolódik az általa már korábban kimunkált, tág értelemben vett tőkefogalomhoz. A tőke létezhet objektivizálódott formában (anyagi javak formájában), vagy kulturális, szimbolikus tőke formában, amely önállóként jelenik meg, és sajátos társadalmi közvetítésekkel kapcsolódik az ökonomiai értelemben vett tőkéhez. „A „szimbolikus” tőke, mint a „gazdasági és fizikai” tőke átalakított, és ezáltal álcázott formája olyan mértékben és csak abban a mértékben fejti ki sajátos hatását, amennyiben álcázni képes, hogy alapjául — végső elemzésben hatásainak alapjául is — a tőke anyagi fajtái szolgáljanak.”⁵

„A tőke fajtái, mint az ászok a kártyajátékban, olyan hatalmat jelentenek, amelyek meghatározzák a profitszerzés esélyeit az adott mezőben ...”⁶

Bourdieu utal arra is, hogy minden egyes mezőnek megvan a maga öntörvényűsége és hierarchiája.

„Ami valójában létezik, az a viszonyok tere, amely ugyanúgy létező, mint a földrajzi tér.”⁷

Bár Bourdieu a sokdimenziós társadalmi térről beszél, valójában mégsem a társadalmi tér közvetlen elemzését végzi el, hanem a vertikálisan tagolt társadalmi struktúrárt értelmezi többdimenziós térként. Ugyanis már egy korábbi munkájában utalt arra: „A társadalmi struktúra felfogható, mint különböző tőkefajták eloszlása a csoportok és osztályok között, melyek számos jellemzője (jövedelem, iskolázottsági szint stb.) anélkül is módosulhat, hogy megváltoznának azon uralkodó vagy alávetett pozícióik, amelyeket a többi csoporthoz képest elfoglalnak.”⁸

Az így sokdimenziós tekintett társadalmi viszonyok mindenkor fizikai-földrajzi térben léteznek. A társadalmi-gazdasági formáció újratermeléséhez az is hozzátartozik, mint azt Peet amerikai történeti-földrajzos megfogalmazta, hogy „a termelési mód tipikus viszonyok egész sorozatát hozza létre a fizikai környezettel és egy területi struktúrárt teremt, amely tükrözi a termelési viszonyokat ... és a termelőerők fejlettségi szintjét.”⁹

A fentebb idézett gondolatsor azonban túl általános ahhoz, hogy konkrét elemzéshez módszertani alapot adjon. Ugyanakkor pontatlan is a meghatározás annyiban, hogy egy adott területi egységben — legyen az több nemzetállamot átfogó makrorégió, vagy államokon belüli régió, illetve a településhierarchia különböző szintje — többnyire a termelési módok sajátos kölcsönhatását figyelhetjük meg. Castells-t idézve: „A társadalom és tér közötti viszony ... történetileg együttélő termelési módok sajátos szervezetének működése (melyben egyik termelési mód a meghatározó a másikkal, vagy a többihez képest) egy konkrét társadalmi formációban.”¹⁰

Pred szerint: „A társadalmi struktúrárt azok a normatív szabályok és hatalmi viszonyok alkotják (ideértve az anyagi források, szimbolikus viszonyok, vagy hatalmi eszközök fölötti ellenőrzést), amelyek viszont már egy sajátos történeti és társadalomföldrajzi szituációba épülnek be ...”¹¹

Nyilvánvaló, hogy egy adott társadalmi formáció történetileg és földrajzilag is specifikus. Pred azonban a „sajátos történeti és társadalomföldrajzi szituációt” nem értelmezi konkrétan és nem definiálja pontosan.

A „művi” környezet és a társadalom

Részletesebb vizsgálatot igényel annak a mechanizmusnak a feltárása, hogy a területi struktúra, ezen belül a településhálózat hogyan befolyásolja a gazdaság, a társadalom és a felépítményi elemek konkrét kölcsönhatását. Leng általánosan fogalmazva ugyan, de utal egy fontos összefüggésre. „A nagy struktúraképző lokalizációk (ipari-lakókomplexumok, közlekedési rendszerek) egy terület lakosságát belekényszerítik egy térbeli rendszerbe, amelyhez azoknak illeszkedniük kell.”¹²

Ez a megfogalmazás lényegében a „művi környezetnek” a társadalmi folyamatokat is befolyásoló szerepére utal. Poulantzas szemléletesen megfogalmazza a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok jellege és sajátos térbeli szerveződése közötti kölcsönhatást. „Valójában a tér-idő mátrixok átalakulása a társadalmi munkamegosztás anyagi valóságára, az állam struktúrájára és a tőkés gazdasági, politikai, illetve ideológiai hatalom gyakorlatára és technikájára utal.”¹³

Viszont nem említi meg azt az összefüggést, amit John Urry a társadalom térbeli strukturáltsága egyik alapvető jellemzőjének tekint, azaz „a megépített környezet átalakíthatóságának mértéke”.¹⁴ Véleményünk szerint az infrastruktúra nemcsak átalakíthatóságának mértéke, és ennek szűkebb gazdasági költségei révén gyakorol hatást a társadalomra. *A „művi” környezet sajátos földrajzi elhelyezkedése, a településhierarchia egyes szintjeinek eltérő színvonala és belső szerkezete az egyes társadalmi csoportok számára különböző mozgásteret biztosít, s ezáltal társadalmi mozgáspályájukat és mobilitási lehetőségeiket is befolyásolja. A megépített környezet megőrzésének, illetve megváltoztatásának konkrét módja mindig az egymást követő történelmi periódusok társadalmi és politikai küzdelmeinek egymásra rakódó „maraaványaira” épül. Az infrastruktúra korábbi történelmi időszakokból megőrzött elemei a „jelen társadalma” számára is befolyásolják a „művi” környezet új elemeinek kiépítését és földrajzi elhelyezkedését.*

A társadalom térbeliségét vizsgálva felvetődik az a kérdés is, hogy „a társadalmi struktúra milyen konkrét mozzanatai manifesztálódnak a térben, s milyen térbeli egységben”?¹⁵ Proctor frappáns kérdéseire Castells a következő választ adja: „A társadalmi struktúra manifesztálódásának térbeli egységeit úgy lehet meghatározni, hogy a társadalmi struktúra egyes elemeinek keressük meg a térbeli egységeit. Szerinte a városi rendszer pedig „a társadalmi struktúra elemeinek sajátos kifejeződése egy térbeli egységen belül, ahol a munkaerő újratermelése történik”.¹⁶

A munkaerő újratermelésének fogalma azonban önmagában még Castells-nál is inkább ökonomiai fogalom, és a szerző a kollektív fogyasztás hangsúlyozásán túl nem próbálja ezt a fogalmat társadalmi tartalommal kibővíteni. Véleményünk szerint *a városrendszer, s tágabban a településrendszer olyan hierarchikus rendszert alkot, amelynek egyes elemei a gazdasági, a kulturális és szimbolikus tőke újratermelésének teljesen különböző szintjét és összetételét biztosítják. A településrendszer egyes láncszemeit nem lehet önmagukban elemezni, hiszen minél magasabb szintű és komplexebb a gazdasági, a kulturális és a szimbolikus tőke újratermelése egy adott településen, annál összetettebb kapcsolatok fűzik a településhierarchia többi láncszeméhez.*

A gazdasági, a kulturális és a szimbolikus tőke újratermelésének az adott település környezetéhez viszonyított szintje és belső szerkezete lényegében meghatározza azt is, hogy milyen szerkezetű és kiterjedésű vonzáskörzetek alakulnak ki. Ezek főként a gazdasági szférában lehatárolhatóak, térképeken szemléletesen ábrázolhatóak — ebben a gazdaságföldrajznak széleskörű vizsgálati eredményei vannak.

Számunkra azonban azoknak a viszonylagosan lehatárolható térbeli egységeknek a feltárása a cél, melyeket hasonló társadalmi mobilitás jellemez. S ez a „helyi társadalom” egy sajátos belső öntörvényűség alapján működik. Ezek a térbeli egységek többnyire eltérnek az egyes települések közigazgatási határaitól, sőt a nagyobb városokon belül több ilyen „tér” lehatárolható be. Ezeknek a „tereknek” a körülhatárolásakor figyelembe kell venni, hogy a településhierarchia felsőbb szintjén a „helyi társadalom” sokkal összetettebb mint az alsó szinteken. Pierre George a történelmi társadalomföldrajz szemszögéből rendkívül plasztikusan fogalmazza meg — a felsőbb szint — a nagyváros sajátosságait. „A városi tér — írja — egy komplex tér: közös vonásai vannak, de ugyanakkor funkcionális terekre tagolódik, melyek mindegyikének sajátos jelentése van a társadalmi struktúra szempontjából.”¹⁷

Külön kérdés az, hogy a társadalmi makrostruktúra hogyan és milyen mértékben tükröződik az egyes települések „helyi társadalmában”. Itt abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a *társadalom makrostruktúrája olyan mértékben tükröződik a helyi társadalmakban, amilyen mértékben itt a gazdasági, a kulturális és a szimbolikus tőke újratermelésének szintje és szerkezete, továbbá felhalmozódásuk „életörténete” hasonló a makroszint jellegét és dinamikáját meghatározó folyamatokhoz.*

Egy adott területi struktúra, az elemzés szempontjából fontosabb gazdasági és társadalmi jellemzők alapján térbelileg lehatárolható — azonban az adott területi egység gazdasági-társadalmi struktúrája mindig szélesebb keretekben határozódik meg. A történetileg változó nemzetközi és nemzeti munkamegosztásban betölthető szerep az adott helyi társadalom válasza-ától is függően realizálódik. Természetesen a nemzetközi, illetve nemzeti munkamegosztás kihívásai egymástól eltérő intenzitással és közvetítéseken keresztül hatnak az adott helyi társadal-akra. „Az imperializmus globális viszonyai — mint egy láncnak a szemei — fokozódó közvetlenséggel teremtődnek újra a világvárostól a távoli kis falucskáig.”¹⁸

Mellor fentebb idézett gondolatmenete — mivel nem tesz különbséget a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás között — bármilyen szemléletes is helytelen, hiszen a globális viszonyok „láncszemei” alapvetően különböznek aszerint, hogy a centrum, a félperiféria vagy a periféria közötti kapcsolatokról van szó. Megint mások ezek a láncszemek a nemzeti szinten belül a településhierarchia egyes szintjei között attól függően, hogy az adott állam a világgazdaság centru-mához vagy perifériájához tartozik. A területi struktúrából a települések, illetve ezek egymás-sal hierarchikus kapcsolatban álló hálózata az a terrénum, ahol a produktív és improduktív munkaerő újratermelése zajlik. Főleg a területi munkamegosztás gócpontjait képező városálózat felsőbb szintje az, ahol az árutermelés a legkiterjedtebb. Ugyanakkor itt a gazdasági tőke funkcionális alakjai a tőkés termelési mód történelmi szakaszaitól, illetve a nemzetgazdaságnak a világgazdaságban elfoglalt helyétől függően — centrum, félperiféria vagy periféria helyzet — eltérő összetételben és szervezeti formában jelennek meg. Konkrétabban a tőke funkcionális alakjainak településspecifikus összetétele, s ezzel összefüggésben a tőkefelhalmozódás eltérő lehetőségei és formái a települések helyi társadalmának dinamikáját és szerkezetét jelentős mértékben befolyásolják. Ezzel kapcsolatban David Harvey utal arra a mozzanatra, amit a kizá-rólag a régiókra korlátozódó elemzés nem képes feltárni. „Az a meghatározott szerep, amit a tér játszik mind a termelés szervezetében, mind a társadalmi viszonyok kitagozódásában, eb-ből következően kifejeződik a városálózatban... és a városálózat miután létrejön, befolyásol-ja a társadalmi viszonyok és a termelés szervezetének jövőbeni fejlődését.”¹⁹

Szűcs Jenő elemzése a középkor végi Nyugat-Európára vonatkozóan igazolja Harvey megál-lapításának történeti érvényességét. „A Nyugat — írja Szűcs — létrehozta viszont a városáló-zat olyan sűrűségét, az árucserének az egész gazdaság és társadalomszerkezet oly dominánsan meghatározó intenzitását.”²⁰

Az egyes települések településföldrajzi funkcióinak megvan a maguk társadalmi „dimenzió-ja”. Úgy is fogalmazhatunk, hogy azok a tényezők, amelyeket a településföldrajz lokális, köz-ponti, illetve speciális településfunkciókként elemez, s ezek közül különösen a központi vagy városi alapfunkciók — a magasabb szintű szolgáltató funkciók színvonalát és összetétele, nem-csak a gazdasági, hanem a kulturális és a szimbolikus tőke — újratermelésének esélyeit, össze-tételét és színvonalát is befolyásolják. Bourdieu tőkefogalmát a településhálózat szintjére

vetítve azt mondhatjuk, nemcsak az egyes társadalmi csoportok, osztályok között oszlik el egyenlőtlenül a gazdasági, kulturális és a szimbolikus tőke, hanem az egyes települések között is. Milton Santosnak a tőke helyhez kötött értékesülési folyamatára utaló megjegyzése: „A „tőke értéke” attól a helytől is függ, hogy hol fektették be, bár fordítva megváltoztatja a hely értékét is.”²¹ — csak a gazdasági tőkére utal.

Külön elemzést igényel az, hogy a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke kölcsönhatásának milyen településspecifikus vonásai alakulnak ki a településhierarchia különböző szintjein.

Az nyilvánvaló, hogy a három „tőkefajta” újratermelésének „történeti ritmusa” nemzeti szinten különböző, s ugyanígy eltérő az az intenzitás is, amellyel az egyes tőkefajták a nemzetközi folyamatokba bekapcsolódnak. A kapitalizmus mint világrendszer nemcsak a gazdasági, hanem a kulturális és szimbolikus tőkék asszimmetrikus újratermelésével is jellemezhető. Az asszimmetrikus jelleg megjelenik nemzeti szinten is — kisebb országok esetében úgy véljük nem annyira a régiók, mint inkább a településrendszer szintjein. S mivel a „kulturális különbözőség ... kummulatív differenciák történelmi dialektikájának a terméke”, ezért a gazdasági tőke újratermelésének ritmusa az egyes településeken teljesen eltérő lehet a kulturális tőkéjétől.²² Vagyis Bourdieu — a térbeli-települési dimenziótól elvonatkoztató — tétele: „a kulturális kompetencia különböző formái is csak akkor alakulhatnak át kulturális tőkévé, ha beékelődnek a gazdasági termelés rendszerét, a termelőket a termelő rendszerrel összefűző objektív viszonyokba”²³ konkrét értelmezést kíván a településrendszeren belül is. A szimbolikus és társadalmi tőke alapvető sajátosságát viszont éppen az adja, hogy a gazdasági tőkéhez még áttételesebben kapcsolódik, mint a kulturális tőke. Például Közép-Kelet-Európában az előkelő származás csekély gazdasági tőke birtoklása esetén is szimbolikus tőkét jelentett.

A városhálózat és a társadalom

A településhálózaton belül elsősorban a városhierarchia felső szintje az, ahol az innovációs folyamatok révén a „gazdasági tőke” tárgyiasulása, a kulturális és szimbolikus tőke intézményesíthetősége az infrastruktúra magasabb szintjét, modernebb formáit igényli és teremti meg. A megépített környezet alkotóelemei szorosabban kapcsolódnak bizonyos társadalmi rétegekhez, ugyanakkor bizonyos részei az intézményesült társadalmi felépítmény számára teremtik meg működésük tárgyi kereteit. Részben ezzel is összefügg, hogy ugyanúgy, ahogy a területi és társadalmi munkamegosztás gócpontjai sajátos történetileg változó térbeli elrendeződést alkotnak — felépítmény elemei is térbelileg strukturáltak. A társadalmi infrastruktúra történetisége egyúttal azt is jelenti, hogy „a politikai hatalmi központok és létező térbeli elrendezésük semmiképpen sem a tőkés társadalmi viszonyok közvetlen kifejeződése”.²⁴

Az urbanizációs folyamat elsőként a brit regionális fejlődés sajátosságait formálta át. 1801–11 között a városlakók aránya Angliában és Wales-ben még 33,8%, 1910–11-re viszont már 78%-ra nőtt.²⁵ A 19. század második felében a nagyobb városok maguk körül valóságos „városrégiókat” hoztak létre. 1871 és 1911 között az Egyesült Királyságban százezernél népesebb városokban, konurbációkban, élők aránya 37,5%-ról 50,4%-ra nőtt.²⁶

Michael Hechter a brit fejlődésre vonatkozóan a területi egyenlőtleniséget sajátos belső centrum-periféria viszonyként értelmezte. Az iparosodási folyamat az angol területek többségét

érintette, ezzel szemben a *Celtic periphery* kisebb térségeit alakította csak át az iparosodás.²⁷ Miközben az angol gazdaság nagymértékben differenciálttá vált, a periférikus gazdaságok a monokulturális jelleghez hasonlítottak, erőteljesen függve a régió kívüli árváltozásoktól.²⁸ „A periféria gazdasága olyan fejlődésre kényszerített, amely kiegészítő jellegű a centrumhoz viszonyítva ...”²⁹

Az összefoglaló foglalkozási adatok Angliától mint centrumtól, a másik szélső pólusig, Írorszáig, a periférikus helyzet fokozatos erősödését jelzik. A belső területi egyenlőtlenségek elemzésénél alapvető módszertani probléma — a vizsgált területi egységek kiválasztása.

A nem mezőgazdasági foglalkozásúak variációs koefficiense
(Michael Hechter)³⁰

	Anglia	Wales	Skócia	Észak-Írország	Írország
1891	0,22	0,35	0,43	0,46	0,50
1911	0,20	0,27	0,34	0,51	0,52
1931	0,18	0,39	0,53	0,40	0,65

A fentebbi táblázat adatai jelzik azt, hogy a periférikus helyzet erősödésével — túl azon, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csökken — a periférikus térségek iparosodási folyamata nem csupán lassúbb, hanem területileg is sokkal kiegyensúlyozatlanabb. Mint Urwin, D. W, megjegyzi: „a 19. századi gazdasági változások olyan egyenlőtlenségeket teremtettek Skócián, Anglián és Walesen belül, amelyek nagyobbak voltak mint a közöttük levő általános egyenlőtlenségek.”³¹

Ennek oka olyan folyamatokkal magyarázható, melyek először éppen az Egyesült Királyságban jelentek meg, s jelentősebb időbeli késéssel és módosult formában Közép-Kelet-Európában is megjelentek. A kiépülő vasúthálózat az eltérő termelési profilú, különféle termelvényekre specializálódott termőfaják összekapcsolásával, a városok és vidékük közötti intenzívebb termékcserre megteremtésével, a város intézményei által vonzott területek bővülésével — a területi munkamegosztási kapcsolatok új típusú formáit teremtette meg. A vasúthálózat területi sajátosságai, az urbanizáció szigetszerű jellege a mezőgazdasági termelés feltételeit is alapvetően befolyásolták. A nagy fogyasztópiacok „költség-távolságának” megváltozása a helyzeti járadékviszonyokat is átrendezte az egyes tájakon. A gyáripar a maga sajátos technológiai-forgalmi kapcsolataival, a felvevő piacok iránti „agresszív” igényeivel fokozatosan behatolt a korábban zárt, tradicionális termelési körzetekbe. Ez a folyamat persze területileg rendkívül egyenlőtlenül zajlott le.

Raymond Williams, a *The Country and the City* szerzője, szemléletesen illusztrálja ezt a területi differenciáltságot szülőfaluja környékén, Anglia és Wales határán: „Húsz mérföldön belül ... egyik irányban egy régi katedrális város, a másik irányban egy régi mezőváros, de alig néhány mérfölddel távolabb már Dél-Wales nagy szén- acélötvözetének első ipari városait és falvait láthatjuk.”³²

Egy-egy periférikus „régio” nagyobb városa, pl. Glasgow Skóciában, összehasonlíthatatlanul polgárosultabb társadalmi szerkezetet és nagyobb társadalmi mobilitást biztosít, mint a „centrum” régio Anglia városoktól távolabb fekvő falvai.

A kialakuló nagyobb városok a centrum és periféria régióban is — mint a gyáripár, a közigazgatás és a magasabb szintű szolgáltatások központjai — gazdasági-társadalmi jellemzőikben egyre élesebben határolódtak el vidéküktől. Maga Hechter is megjegyzi: „viszonylag magas variációs koefficiensek jelzik a régiókon belüli jelenségek vizsgálatának a szükségességét.”³³

A régió belüli elemzés azonban nem fejeződhet be az alrégiók feltárással — mint ezt Hechter sugalmazza, hiszen az általa számított adatok alapján arra következtethetünk, hogy *a periféria jelleg erősödésével a településhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltsága erősödik.*

Az előbb már említett Skóciának mint „periférikus régióknak” a belső térbeli hierarchikus tagoltsága az összevont adatok alapján egyáltalán nem ragadható meg. Hiszen Glasgow hajóiparának kapacitása az első világháború előtt megközelítette a német hajógyártását. A város dokkjaiban bocsátották vízre a világ hajótermelésének 18%-át. Glasgow egyike volt azon kevés városoknak, ahol a szakképzetlen munkások aránya kevesebb volt 30%-nál. Hunt vizsgálatai szerint; a századfordulón Glasgow London mellett a legmagasabb ipari bérű városötvözetek közé tartozott.³⁴ Vagyis itt lényegesen más foglalkozási szerkezet volt jellemző mint a Hobsbawn vagy Crossick által elemzett London, vagy a Gray által ábrázolt Edinburgh esetében, ahol a szakképzett mesteremberek és a munkásarisztokrácia sokkal kisebb töredékét alkották a munkaerő-állománynak mint Glasgow esetében.³⁵

Tehát mint a fenti példa is mutatja, a belső centrum és periféria viszonyokat csak régiók szintjén elképzelni tudó szemlélet világviszonylatban is jelentős iparvárosokat „tüntethet el” a periférikus régió címszava alatt. A Hechter által centrum régióknak tekintett Anglián belül is olyan nagyok voltak a területi különbségek, hogy ezek tudomásul nem vétele a brit gazdaság térszerkezete fő jellemzőinek mellőzését jelenti. Olyan területi különbségekről van szó, melyek elemzésére a csak a régió fogalommal operáló elemzés nem alkalmas. „A 'hasadás' — írja Ingham — a brit gazdaságon belül eredetileg háromszintű volt; a City és az ipar, a City és a vidéki pénzügyi rendszer, valamint kisebb mértékben a vidéki ipar és bankok között.”³⁶

Az iparosodás és a modernizáció — még Anglián belül is — térbelileg rendkívül egyenlőtlenül haladt előre. „Legtöbb nagyvárosunkban — írja Ditchfield 1889-ben — a régi sajátosságok gyorsan eltűnnek ... és minden modernizálódik; de a vidéken minden maradt a régióban ...”³⁷ Főleg azokban a falvakban, „melyek távolabb fekszenek a vasútállomástól, még nem érintették őket a korszak alapvető változásai”.³⁸

„A modern találmányok: a gőzmozdony, a távíró és még a sajtó is csak felszínesen érintették a régi falusi életet”.³⁹

Sőt a dinamikusabban fejlődő városoktól kicsit távolabb is „megállt az idő”. Pl. a Southampton közelében fekvő Winchestert 1890-ben így látta a kortárs szemlélő: „Miközben más központok lázas sietséggel haladtak előre, s közben eltiporták régi méltóságuk minden emlékét, Winchester kívül maradván az angol ipar és élet fő áramlatain, majdnem mozdulatlanul megállt.”⁴⁰

Az angol gazdaság 19. századi szerkezeti átalakulása szorosan összefüggött a világgazdaságban betöltött központi szereppel. A nemzetközi munkamegosztás „brit pólusú” rendszere az angol gazdaság térszerkezetére is alapvető hatást gyakorolt. A szolgáltatások szerepének növekedése egyúttal sajátos térbeli koncentrációt alakított ki Délkelet-Angliában, elsőként London és Middlesex környékén. 1841-ben London és Middlesex esetében a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya 21,7% volt az országos 13,1%-kal szemben. 1911-re ez az arány 27,9%-ra nőtt,

míg az országos átlag 20,7%-ra. A századfordulóra azonban Délkelet-Anglia többi részén is az országos átlag fölé emelkedett a szolgáltatások területén dolgozók aránya. Ezt jól mutatja, hogy 1841-ben a tíz legmagasabb szolgáltatási aránnyal rendelkező *county* közül hat Délkelet-Angliában összpontosult, 1911-ben viszont már tizből nyolc.⁴¹

Vagyis kétségtelen, hogy Délkelet-Anglia szolgáltató régióvá vált, s mint ilyen egységnek a gazdaságtörténeti elemzése teljesen indokolt. Azonban az ipart elemző gazdaságtörténész számára Délkelet-Anglia aligha megfelelő regionális keret. A társadalomtörténész számára pedig e térség településeinek (London, Winchester) élesen eltérő társadalmi szerkezete eleve kizárja, hogy kizárólag régió fogalomra építve végezze a vizsgálatait.

A brit gazdaság és társadalom térszerkezeti sajátosságainak vázolása után joggai gondol a T. Olvasó arra, hogy egy példa — ráadásul éppen egy olyan, amelynek egyediségéről (mellőzve ugyan a térszerkezeti vonásokat) könyvtárnyi irodalmat írtak már — nem bizonyító erejű.

Több országot átfogó regionális elemzésre nem sok példát találunk a szakirodalomban. Ilyenfajta elemzésre a közelmúltban Söderberg vállalkozott. Tanulmányában Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország és Svédország regionális gazdasági egyenlőtlenségeinek elemzését végzi el az 1840—1914 közötti időszakra vonatkozóan.⁴² (Az angol és svéd adatok területi alap-egysége a *county*. A francia *département*, a porosz adatok pedig a *Bezirke* beosztás alapján tagolják az elemzést területileg.)

A területi egyenlőtlenséget a férfi mezőgazdasági munkások bérének közigazgatási egységekre számított adataival fejezi ki Söderberg. Az országok közötti összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy ezeket az adatokat az országos átlaghoz viszonyított százalékban fejezi ki. Az adott időszakban a brit bérkülönbségek voltak a legkisebbek. Franciaországban már nagyobb bérkülönbségek alakultak ki, s jellemző módon a nagyvárosok — Párizs és Marseille — övezetében jóval az országos átlag feletti bérszintek alakultak ki. Poroszország nyugati és keleti része között sajátos dualizmus figyelhető meg, „West-Ost-Gefälle”. „A porosz magas, illetve alacsony bérszínvonalú régiók térbelileg sokkal határozottabban elkülönültek mint bármely más vizsgált országban”.⁴³ Svédország esetében 1858-ban — ekkor még Európa periferiájához sorolható az ország — éles különbségek figyelhetők meg az északi és déli területek között. 1910-re a fejlett ipari országok sorába zárkozott fel az ország — a területi különbségek valamelyes mérséklődtek, azonban a délkeleti területeken továbbra is a legalacsonyabb volt a bérszínvonal. A fentebbi összehasonlítások alapján valószínűsíthetjük, hogy a centrum helyzetű országoktól a perifériakusabb helyzetű országok felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak.⁴⁴

A 18. század végétől — elsőként Angliában, majd bizonyos időbeli késéssel a többi centrum országban, illetve félperiféria és periféria országaiban is — a városhálózat országonként jellegzetes hierarchikus rendszere, főként társadalmi vonatkozásban, egyre élesebben kiemelkedik a regionális keretektől. A modernizáció mindegyik országban sajátos folyamat volt térbeli-földrajzi értelemben is. A modernizáció mértékét és jellegét jól tükrözi, hogy a településhierarchia mely szintjén ragadható meg ez a folyamat. Pl. a 19. század közepi Oroszországban egyetlen város, Pétervár nyújtotta csak igazán „a modern világ elkápráztató ígéreteit”.⁴⁵ Sőt, magán a városon belül egyetlen sugárút szimbolizálta a modern életformát. „Semmi sem hasonlítható a Nyevszkij sugárúthoz, legalábbis Pétervárott semmi sem — írja Gogol 1835-ben —, hisz ez az utca maga a város! Van-e oly csoda, melyet ez az utca nem ismer? Meggyőződésem, hogy a város egyetlen sápadt hivatalnok lakója sem cserélné fel a Nyevszkij sugárutat bármely más

földi jóra ... És a nők! ... A mindentudó Nyevszkij sugárút! Mennyi sok látomás bukkan fel egyetlen nap alatt! Hány metamorfózis történik 24 óra leforgása alatt!”⁴⁶

Ugyanakkor a centrum országaiban már a városok olyan összefüggő rendszere kezd kifermődni, ahol a gazdasági és kulturális tőke bővített újratermelése biztosított, illetve a szimbolikus tőkének a modernizációhoz is illeszkedő formái is kitermelődnek. *A városhierarchián belüli funkcionális specializálódás, a fejlettebb infrastruktúra hozzájárul az innovációs folyamatok terjedéséhez. Ennek következményeként a megjelenő új foglalkozási és társadalmi csoportok biztosítják a társadalmi hátterét az öngerjesztő gazdasági és társadalmi modernizációnak.*

A második világháború után az ipar leépülésének hulláma és a szolgáltatások ennél nagyobb arányú növekedésének időszakában hagyományos bölcsességgé vált, hogy a városok ipari központokból szolgáltató központokká alakulnak át. Ez igaz, de túl általános megállapítás ahhoz, hogy az összetett városhierarchiát és városfunkciók fejlődését megértsük. Az utóbbi években számos szerző felvetette, hogy a világgazdaságban először a történelem során az igazán globális városok és a városi területek szorosan összefüggő hierarchiája létrejöttének vagyunk szemtanúi. Cohen felvetette, hogy az elmúlt néhány évtizedben tanúi lehettünk a „metropolisz és régió struktúra” hanyatlásának, mely a 20. század első felében domináns szerepet játszott az USA-ban és a többi fejlett tőkés országban. Ahogy a nemzeti gazdaságok egyre inkább betagozódtak a világgazdaságba, a városi övezetek, melyek nemzeti szintű központokként funkcionáltak, fokozatosan kettéváltak nemzetközi és nemzeti központokra. A regionális központok egy további csoportja szintén kiterjedt. Cohen szerint New York, London és Tokyo abban az értelemben már globális várossá vált, hogy itt a legnagyobb pénzügyi és részvénytársasági vállalkozások sokkal inkább a nemzetközi mint a hazai ügyletekkel foglalkoznak.⁴⁷

Ennek az új városhierarchiának a fejlődése egyidejűleg a városfunkciók új hierarchiáját teremti meg. Ha a késő feudális várost a kereskedelmi tőke koncentrációja határozta meg, a korai kapitalista város az iparban koncentráló termelő tőkével jellemezhető, míg a késő kapitalista várost megint csak más tényezők határozzák meg. „A nemzetközi és nemzeti városok többségében a pénztőke és pénzügyi funkciók széles skálája összpontosul, a közigazgatás és magasszintű szolgáltatások, melyek megolajozzák a pénz áramlását; ez az a funkció, amely meghatározza a késő kapitalista várost az új városhierarchia csúcán.”⁴⁸

A helyzet a regionális centrumok és kisebb városok szintjén már nem egyértelmű. Bár ezek gazdasági életében is elmozdulás van a szolgáltatások bizonyos típusai irányába, sok közülük valószínűleg megmarad helyi ipari központnak, olyan javakat termelve, melyek számára nincs hatékony nemzetközi vagy hazai piac.

Az iparosodási folyamat és az urbanizáció Közép-Kelet-Európában térbelileg leszűkülten néhány növekedési pólusra koncentrálódott. Az egyébként is megkésített, torzult iparosodással nem kapcsolódott össze — „az európai város kitarulása vidéket fölemésztő óriás szervezetté” — ahogyan ezt Nyugat-Európára vonatkozóan Hajnal István oly szemléletesen megfogalmazta.⁴⁹ Éppen ellenkezőleg, itt a vidék jórészt felszínes urbanizációja csak a nagyobb városok vonzáskörzetében haladt lassan előre, s gyakran a vidék „urbanizációja” — a város „ruralizálódását” is jelentette. Mindehhez az is kapcsolódott, hogy Közép-Kelet-Európában a kapitalizmus térhódítása szorosan összefonódott az állam és ehhez kapcsolódó egyéb felépítményelemek sajátos, kiemelt szerepével. Ennek azonban természetesen korábbi történelmi gyökerei vannak. Szűcs Jenő — a középkori Európa társadalomfejlődését elemezve — utal arra, hogy „a Nyugat az állam alárendeltje, a Kelet mintegy „államosította” az egész társadalmat”.⁵⁰

A megépített környezet, az erre épülő gazdasági viszonyok, illetve a gazdasági bázissal összefüggő, de nem determinált társadalmi viszonyok és felépítményi elemek sajátos kombinációja határozza meg az egyes térségek, illetve települések társadalmi minőségét. Ezzel kapcsolatban Pierre George jogosan emeli ki a folyamatok eltérő történeti ritmusát, s a *longue durée* szerepét: „Minden teret az definiál, hogy mi a helye az erőviszonyok játékában, ugyanakkor meghatározák elvitathatatlan tulajdonságai is, azaz egyszerre határozható meg a konjunkturális jelenségek által és a hosszú időtartam adatai által. A tények materialitásában éppúgy, mint az emberek emlékezetében megvan a vagyoniörökség összetétele, kialakulása és időnként hivatkozás az átmenetileg elfelejtett értékek visszatérésére, amelyek azonban állandóan jelen vannak a tér archeológiájában.”⁵¹

A társadalmi tér különböző egységeiben az adott időszakban a releváns tényezők nem csupán a társadalmi-gazdasági formáció jellegétől függenek, hanem a konjunkturális jelenségek és a hosszabb távon ható folyamatok eltérő intenzitással és más-más formákban jelentkeznek. Vagyis jogosnak érezzük Pred kritikáját Bourdieu „nehéz prózájáról” — „nagyon szuggesztív, de hiányzik annak időbeli és térbeli részletezése, hogy az egyéni életrajzok (életpályák) naponta hogyan kapcsolódnak a jellemző intézményi tevékenységekhez.”⁵²

Pred válasza erre a problémára a következő: „a társadalmi újratermelés részletei, az egyéni szocializáció, a társadalmi rétegződés — az egyéni életpályáknak a sajátos intézményi cél-tételező tevékenység-sorozatokhoz való állandó kapcsolódásában jelennek meg, jellemző időbeli és térbeli elhelyezkedésben.”⁵³

„Más szavakkal, amikor az egyén mozgáspályája (*path*) a családtól eltérő szervezet vagy bizonyos intézmény által meghatározott célorientált feladatsor tevékenység-halmazával kapcsolódik össze, az egyén külső cselekvései elválaszthatatlanná válnak a társadalom észlelhető működésétől.”⁵⁴

Pred időföldrajzi megközelítése lényeges kiegészítés, azonban további elemzést igényel, hogy az egyén szocializációját milyen mértékben és konkrétan hogyan befolyásolja az általa általánosságban megfogalmazott „térbeli elhelyezkedés”.

A városhierarchia társadalmi-térbeli aspektusai

Eddigi fejtegetéseink alapján nyilvánvalóvá vált az a T. Olvasó számára, hogy mi a társadalom térbeli sajátosságai közül alapvető fontosságot tulajdonítunk a városhálózat térbeli rendszerének és hierarchikus tagolódásának. Vizsgálatunk térbeli kereteinek vázolása után, azaz a „hol” kérdése után a konkrétan „mit” vizsgáljunk kérdése következik. Épp ezért a következőkben a városrendszer összehasonlító vizsgálatának legfontosabb szempontjait vázoljuk.

1. Milyen a gazdasági tőke funkcionális alakjaihoz kapcsolódó rétegek belső szerkezete, illetve az általuk működtetett tőke térbeli keretei (helyi piac, nemzeti vagy nemzetközi)? A gazdasági tőke milyen hatalmi munkamegosztást alakít ki a földbirtokos osztállyal? A gazdasági monopolszervezetek a városhierarchia mely szintjeit választják központjukként? A „középosztályok” közötti erőviszonyokat a piaci viszonyok mellett mennyiben befolyásolják az állami beavatkozás különböző formái, illetve a „helyi” társadalom saját normái?

2. A kulturális tőke újratermelését biztosító réteg mennyiben kapcsolódik be a tőkés termelés szervezetébe, illetve hogyan tagozódik be a polgári társadalom szervezetébe? E társadalmi réteg a munkamegosztási viszonyok mellett milyen más dimenziók mentén tagolódik? Milyen mértékű a belső tagoltság, és vannak-e településspecifikus vonásai ennek a tagoltságnak? A piacgazdaság szervezetébe való bekapcsolódás jellege és mértéke, illetve tevékenységük jellege alapján a következő csoportok elkülönítését tartjuk szükségesnek a városhierarchia egyes szintjein.

a) A termelés technikai eszközeinek átalakítását és fejlesztését végző csoport.

b) A munkafolyamatok felügyeletét és szervezését ellátó csoport.

c) Az érték nyilvántartását és realizálását biztosító szakértelmiség.

d) Az információ, az innováció és tudomány termelését és közvetítését végző csoportok. Lényeges kérdés, hogy az információáramlás és az innováció terjedés belső rendszerét mennyiben határozzák meg a gazdasági tőke, az állam vagy a helyi közösségek igényei?

e) A tőkés társadalmi viszonyok újratermeléséhez, a felépítményhez és ezen belül az államhoz kapcsolódó csoportok.

f) A hagyományos értelmiség — a tudás közvetítői és átadói. Az oktatási rendszer alsó és középső szintjén tevékenykedők csoportja.

Az értelmiség ezen csoportjai között nem húzható merev határvonal, csak hozzávetőleges statisztikai elkülönítés lehetséges. Ettől függetlenül e csoportok a kulturális tőke újratermelésében funkcionálisan olyan eltérő szerepet játszanak, amely indokoltá teszi ilyenfajta csoportosításukat.

3. A „történelem járadékosai” (föld- és házbirtokosok) milyen mértékben kapcsolódnak be a gazdasági, társadalmi és politikai életbe? Milyen mértékben sikerül a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőkéjüket megőrizni, esetleg bővíteni?

4. A városhierarchia különböző szintjein, a települések központi funkciói milyen mozgásteret biztosítanak a kisipar, a kiskereskedelem és a szolgáltatások számára? A gyáripar, a nagykereskedelem milyen munkamegosztást alakít ki a kisiparral, a kiskereskedelemmel és a szolgáltatások kisvállalkozóival? Milyen eltérések vannak ebben a vonatkozásban a városhierarchia különböző szintjein? A kispolgári rétegeknél a gazdasági tőke megőrzése milyen színvonalú és szerkezetű kulturális tőkét igényel? A kispolgári rétegek attitűdjei mennyiben épülnek a felülről „leszivárgó” mintákra, és mennyiben saját „értékteremtésük” eredményei?

5. A munkásság — ezen belül a nagyipari munkások — aránya és belső tagoltsága hogyan változik a városhierarchia különböző szintjein? A munkásság gazdasági, érdekvédelmi, politikai és kulturális szervezeteit mennyire tudja befolyásolni az állam és a tőkés osztály?

6. S végül, de nem utolsósorban: az egyes társadalmi rétegek és csoportok között országos szinten milyen mértékű a társadalmi mobilitás, s milyen településspecifikus vonásai vannak ennek a folyamatnak? A társadalmi helyzet változtatásában milyen szerepe van a gazdasági, társadalmi és kulturális tőkének?

A nemzetgazdaságon belül — még a centrum-országokban is — létezhetnek olyan területek, „zárványok”, melyek kevésbé kapcsolódnak be az áru- és pénzviszonyokba. Vagyis a településhierarchia egyes láncszemeit, vagy a különböző térségeket, eltérő mértékben érinti az áruk

és szolgáltatások, a pénz és hitel térbeli körforgása. A településrendszer alsóbb szintjén, s különösen a városok vonzáskörzetétől távoli településeken — a helyi viszonyok és külső hatások sajátos kettőssége — a helyi létfeltételekhez kötődő „hagyományörző” viszonyok béklyózó túlsúlyát jelenti a külső, „idegen” hatásokkal szemben. Az egyes térségek és települések társadalmi szerkezete már ebből következően is eltérő mértékben tükrözi a társadalmi makrostruktúrát, pontosabban annak sajátos többrétegűségéből esetleg csak néhány „réteget” tartalmaz. Sőt, véleményünk szerint a társadalmi makrostruktúra alapvető sajátosságai abban is kifejeződnek, hogy az egyes térségekben — vagy méginkább egy kis ország esetében — a településhierarchia egyes szintjein mennyire eltérő jellegű gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok zajlanak és milyen konkrét kölcsönhatásokat teremt ezek számára a településrendszer. Más szempontból tekintve: az egyes településeken a társadalom felső rétegeinek újratermelési stratégiájában természetesen kap eltérő hangsúlyt és nyer más-más tartalmat a gazdasági, a kulturális és szimbolikus tőke. Konkrét elemzést igényel, hogy a településhierarchia különböző szintjein a gazdasági tőkét mennyiben befolyásolják konjunkturális jelenségek, illetve a megépített környezet mely elemei válnak árukká, az externáliáknak és monopoljárdékoknak milyen társadalmi rétegek válnak haszonélvezőivé. A gazdasági tőke színvonalának és szerkezetének differenciáltsága, településspecifikus kölcsönhatása a kulturális és szimbolikus tőkével, továbbá a társadalmi rétegződés és mobilitási esélyek és különbségei társadalmi rétegspecifikus habitust, azaz a tartós és áttételezhető beállítottságok rendszerét hozzák létre. A habitusba beépülő, tapasztalt és átélt múltbeli összefüggéseket az egyén — társadalmi rétegenként eltérő belső szerkezetben és intenzitással — mindig a hely „szellemeként” is érzékeli. A magatartási szabályokat, az „értelmes” és „lehetséges” gondolati határait nem csupán a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzet, hanem az egyéni életpályáknak konkrét kereteket nyújtó település is meghatározza.

Jegyzetek

- ¹ Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, Macmillan, London, 54. o.
- ² Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge, 110–111. o.
- ³ Gregory, D. (1978) *Ideology, Science and Human Geography*, Hutchison, London, 120. o.
- ⁴ Bourdieu, P. (1985) The social space and the genesis of groups, *Social Science Information*, Vol. 24. No. 2. June. 211. o.
- ⁵ Bourdieu, P. (1972) *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Genf, 242–243. o.
Idézi Ferge Zs. (1978) Utószó In: Bourdieu, P. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*, Budapest, Gondolat, 423. o.
- ⁶ Bourdieu, P. *The social space ...*, 196. o.
- ⁷ Uo. 198. o.
- ⁸ Bourdieu, P. (1978) Rekonverziós stratégiák, In: *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*, Budapest, Gondolat, 375–376. o.
- ⁹ Peet, R. (1979) Societal Contradiction and Marxist Geography, *Annales of Association of American Geographers*, March 166. o.
- ¹⁰ Castells, M. (1977) *The Urban Question: A Marxist Approach*, Edward Arnold, London, 64. o.
- ¹¹ Pred, A. (1986) *Place, Practice and Structure*, Polity Press, Cambridge, 9. o.
- ¹² Leng, G. (1973) Zur „Münchner” Konzeption der Sozialgeographie, *Geographische Zeitschrift*, 2., 131. o.
- ¹³ Poulantzas, W. (1978) *State, Power, Socialism*, 98. o. Poulantzasnak a társadalmi, politikai folyamatok térbeliségéről vallott nézeteire jelentős hatást gyakoroltak Lefebvre, H. (1974) munkái, elsősorban *La Production de l'Espace*, Paris.
- ¹⁴ Urry, J. (1985) Social Relations, Space and Time, In: Gregory, D. — Urry, J. (szerk.) *Social Relations and Spatial Structure*, Macmillan, London, 39. o.

- ¹⁵ Proctor, I. (1983) Urbanization in the Spatial Structuring of Social Institution, In: Pons, V. — Francis, R. (szerk.) *Urban Social Research Problems and Prospects*, London-Boston Routledge-Kegan Paul, 92. o.
- ¹⁶ Castells, M. *The Urban Question ...* 237. o.
- ¹⁷ George, P. (1969) *Sociologia y geografía*, Ed. Peninsula, Barcelona, 39. o., idézi Kéri András.: *Szociálgeográfia francia alapokon* (kézirat).
- ¹⁸ Mellor, J. R. (1983) Urban Sociology in an Urbanized Society, In: *Urban Social Research Problems and Prospects*, Pons, V. — Francis R. (szerk.), London-Boston, 10. o.
- ¹⁹ Harvey, D. (1982) *Social Justice and the City*, London, Basil Blackwell, 304. o.
- ²⁰ Szűcs J. (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 21. o.
- ²¹ Santos, M. (1975) Space and Domination: a Marxist Approach, *International Social Science Journal*, 2., 356. o.
- ²² Bourdieu, P. (1985) Az identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai értelmezéséhez, *Szociológiai Figyelő*, 1. 12. o. 10. lábjegyzet.
- ²³ Bourdieu, P. *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 186. o.
- ²⁴ Harvey, D. (1982) *Limits to Capital*, London, Basil Blackwell, 399. o.
- ²⁵ Lee, C. H. (1971) *Regional Economic Growth in the United Kingdom Since 1880s*, McGraw—Hill, 24. o.
- ²⁶ Hechter, M. (1972) Industrialisation and National Development in the British Isles, *The Journal of Development Studies*, Vol. 9., April, 167. o.
- ²⁷ Hechter, M. (1975) *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536—1966*, Routledge-Kegan Paul, (A belső centrum és periféria fogalmának definiálása, 9. o.)
- ²⁸ Hechter, M. (1980) Industrialisation and National Development, *International Journal of Urban Regional Research* 4 (3), 164. o.
- ²⁹ Hechter, M. (1971) Regional Inequality and National Integration, *Journal of Social History*, Vol. 5., No. 1., 99. o.
- ³⁰ Hechter, M. (1980) Industrialisation and National Development, *International Journal of Urban Regional Research* 4 (3), 164. o.
- ³¹ Urwin, D. W. (1982) Territorial Structures and Political Development in the United Kingdom, In: Rokkan, S. — Urwin, D. W. (szerk.) *The Politics of Territorial Identity, Studies in European Regionalization*, SAGE Publications, London, 35. o.
- ³² Williams, R. (1973) *The Country and the City*, London, Chatto and Windus, 2. o.
- ³³ Hechter, M. (1972) Industrialisation and National Development in the British Isles, *The Journal of Development Studies*, Vol. 9., April, 167. o.
- ³⁴ Glasgow hajóiparáról, illetve a munkásság belső szerkezetéről; Smith, J. (1986) Class, Skill and Sectarianism in Glasgow and Liverpool, 1880—1914, In: Morris, H. J. (szerk.) *Class, Power and Social Structure in British Nineteenth Century Town*, Leicester University Press, 184. o.
A skót gazdaság és társadalom térszerkezetéről átfogó képet nyújt Turnock, D. (1982) *The Historical Geography of Scotland Since 1707: Geographical Aspects of Modernisation. Cambridge Studies in Historical Geography*, Cambridge University Press, Cambridge. Hung, E. H. (1986) Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain 1760—1914, *Journal of Economic History*, December, 946. o.
- ³⁵ Hobsbawm, E. J. (1964) The Labour Aristocracy in Nineteenth Century Britain, In: *In Labouring Man*, 272—315. o.
Stedman, J. G. (1971) *Outcast London*, Oxford. Crossick, G. (1978) *An Artisan Elite in Victorian Society*.
Gray, R. Q. (1971) *The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh*, Oxford.
- ³⁶ Ingham, G. (1984) *Capitalism Divided? The City and Industry in the British Social Development*, Macmillan, London, 49. o.
- ³⁷ Idézi Wiener, M. J. (1981) *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850—1980*, Cambridge University Press, Cambridge, 57. o.
- ³⁸ Gissing, G. (1903) *The Private Papers of Henry Regecroft*, Idézi Wiener, M. J. fentebb említett könyvében, 98. o.
- ³⁹ Jefferies, R. (1890) *Hodge and His Masters*, London, 276. o.
- ⁴⁰ Kitchin, G. W. (1890) *Winchester, London*, 217—218. o.
- ⁴¹ Lee, C. H. (1980) Regional Structural Change in the Long Run: Great Britain 1841—1971, In: Pollard, S. (szerk.) *Region und Industrialisierung*, Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 276. o.
- ⁴² Söderberg, J. (1985) Regional Economic Disparity and Dynamics, 1840—1914: a Comparison between France, Great Britain, Prussia, *Journal of Economic History*, Vol. 14., No. 2., Fall May-August, 273—296. o.
- ⁴³ Uo. 280. o.
- ⁴⁴ Bairoch, P., Lévy-Leboyer, M. (1981) *Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution*, Macmillan, London.
- ⁴⁵ Berman, M. (1985) *All That is Solid Melts Into Air, The Experience of Modernity*, Verso, London, 195. o.
- ⁴⁶ Idézi Berman, M. 195. o.

- ⁴⁷ Cohen, R. B. (1981) The New International Division of Labor, Multinational Corporations and Urban Hierarchy, In: *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, Dear, M. and Scott, A. (szerk.), 308. o.
- ⁴⁸ Williams, P. — Smith, W. (1986) From „Renaissance” to Restructuring the Dynamics of Contemporary Urban Development, In: *Gentrification of the City*, Smith, N. — Williams, P. (szerk.), 211. o.
- ⁴⁹ Idézi Erdei F. (1984) Történelem és szociológia, In: *Történelem és társadalomkutatás*, Erdei Ferenc összegyűjtött művei, Budapest, Akadémiai Kiadó, 43. o.
- ⁵⁰ Szűcs J. (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 86. o.
- ⁵¹ George, P. (1981) La géographie, histoire profonde. A la recherche d'une notion globale de l'espace, *Annales de Géographie*, March-Avril, 204. o.
- ⁵² Pred, A. (1981) Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life, *Geographische Annalen* 63(B) 1., 8. o.
- ⁵³ Uo. 10. o.
- ⁵⁴ Pred, A. (1981) Production, Family and Free-Time Projects; a Time-Geographic Perspective..., *Journal of Historical Geography*, 1., 5. o.

SPATIAL DIMENSIONS OF MARKET ECONOMY AND CIVIL SOCIETY

LAJOS TIMÁR

Settlement geographical functions of certain settlements have their social “dimensions”. We can also put it this way: factors analyzed by settlement geography as local, central or specific settlement functions, and of these especially the central or urban basic functions, the level and composition of higher service functions influence the chances of reproduction of not only the economic, but also the cultural and symbolic capital. If we reflect Bourdieu's capital concept to the level of settlement network we can say that economic, cultural and symbolic capitals are distributed unevenly not only among different social groups and strata, but also among different settlements.

The settlement-specific characteristics of the interrelationship among economic, cultural and symbolic capitals at different levels of settlement hierarchy should be analyzed separately.

It is also evident that the “historic rhythm” of the reproduction of the three different kinds of capital is different at national level, and the intensity the different types of capital join the international division of labour is also different. Capitalism as an international, world system can be characterized by the asymmetric reproduction of not only the economic, but also the cultural and symbolic capitals as well. Asymmetric character appears at national level as well: we think, that in the case of smaller countries not so much at regional, but rather at settlement levels. As “historical differences ... are the products of the historical dialectics of cumulative differences”, the rhythm of reproduction of economic capital in certain settlements might be completely different from that of the cultural capital.

Transl. J. Mészáros

KITEKINTŐ

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK, ELŐREJELZÉSEK ÉS RENDSZERRUGALMASSÁG

MICHAEL CHISHOLM

A jövő előrejelzése minden társadalomtudományt érdekel. Jelentős erőfeszítések történtek és történnek az előrejelzések minőségének javítására, a nagyobb pontosságra, részletességre, tágabb időtávlatra és nagyobb földrajzi részletességre törekedve. Ezek az előrejelzési törekvések; a nemzeti és regionális népességszámra- és összetételre vonatkozó számításoktól a makrogazdasági politikához szükséges előrejelzésekig, olyan kérdésekig terjednek, mint hogy pl. a különböző korcsoportokból milyen arányban szereznek egyetemi diplomát; miként lehet egyensúlyba hozni az orvosok és fogorvosok iránti keresletet a képző intézmények kapacitásával. Mindezen kérdésekben és sok más hasonló esetben egyértelmű az igény a megbízható előrejelzésekre.

Az ilyen igény összefüggésben áll a háború utáni korszakban széles körben elterjedt véleménnyel — miszerint a társadalomtudományok pontosságban és szigorúságban követhetik, és követniük is kell a természettudományokat. E tradíció szerint a tudományos tevékenység célja, hogy mindenféle jelenségre magyarázatot adjon, azaz, hogy megtalálja az eseményeket összekapcsoló oksági törvényeket. Ha az ilyen oksági törvények azonosíthatók, akkor érthetjük meg a jelen helyzetet és jelezhetjük előre a rendszer meghatározott feltételek között várható jövőbeli reagálását. Vagyis a jó magyarázat az előrejelzés lehetőségét jelenti. Ebből következően a jobb előrejelzési technikák keresése elválaszthatatlan azon szélesebb tudományos törekvéstől, hogy mindenfajta természeti, társadalmi probléma magyarázatát tökéletesítsék.

E törekvésnek nyilvánvalóan óriási jelentősége van. Azonban a fentebb vázolt álláspont, mely a tudomány minden területén az előrejelzések tökéletesítésére helyezi a hangsúlyt, elvonja a figyelmet arról a kérdésről, hogy vajon csökkenthetők-e az előrejelzések iránti igények. A társadalomtudományokban ezen igények jó része abból ered, hogy az általunk vizsgált gazdasági, társadalmi és politikai rendszerek csak lassan válaszolnak a fontos kihívásokra. Ha a válasz lassú, lényeges, hogy legalább az alapvető változásokat előre jelezzük, így elvárható a rendszer egyéb elemeinek megfelelő illeszkedése.

Előrejelző képességünk javítása helyett bizonyára sokkal hasznosabb, ha a fontos rendszerek változását fékező akadályokat mérsékeljük, így ezek sokkal gyorsabban és könnyebben tudnak alkalmazkodni. Minél könnyebben alkalmazkodnak a rendszerek, annál kisebb az igény a jövő előrejelzésére, s valójában minél rugalmasabb rendszerekről van szó, annál nehezebb lehet az előrejelzés.

Az előrejelzés és rendszerrugalmasság közötti ilyenféle kölcsönhatások állnak vizsgálatunk középpontjában. Érvelésünk szerint Nagy-Britanniában, és máshol is a „nyugati” világban a második világháború utáni időszak jó részében az előrejelzések tökéletesítése iránti igény háttérbe szorította a rendszerrugalmasság erősítését. Bár el kell ismernünk, hogy ebben a vonatkozásban az utóbbi években változott a helyzet.

Magyarázatkérés

A társadalomtudományok (szociológia, pszichológia, humán geográfia stb.) általában követik a közgazdaságtudományt, mely a „kemény” tudományokat, nevezetesen a matematikát és fizikát tekintette mintának. Épp ezért hasznos, ha áttekintjük a közgazdaságtan fejlődését a második világháború előtt és után. Azt az alapvető problémát, amivel szembe kell néznünk, Frank Knight már 1921-ben igen frappánsan összefoglalta: „Ellentmondásos és paradox világban élünk. Ennek talán a legalapvetőbb példája az, hogy egy probléma létezésének ismerete a múlttól eltérő jövőtől függ, míg a probléma megoldásának lehetősége a múlttá váló jövőtől függ ...így a változást nem közvetlenül magyarázzuk” (Knight 1921, 313.).

Knight a következő problémára hívja fel a figyelmet; ha a jövő azonos volna a múlttal, akkor nem volna szükség sem magyarázatra, sem oksági modellekre. A múltbeli tapasztalatok teljes iránymutatást adnának a jövőre, és minden „ismert” volna. A valóságban a jövő persze nem azonos a múlttal. Mégis, ha helyes megállapítást akarunk tenni a jövőről, feltételeznünk kell, hogy a múltat és jövőt összeköti a fontos elemek változatlansága. Ezen elemek állandósága két dolgot foglal magába: egyrészt az oksági viszonyok változatlanságát, másrészt azt a gondolatot, hogy a kérdéses rendszer elemei az időbeli változás során nem változnak. Ha ezektől a feltételezésektől eltekintenénk, véletlen és váratlan folyamatokhoz vonulnánk vissza, megfosztanánk magunkat a magyarázat, a jövőre vonatkozó előrejelzések lehetőségétől. Ebből ered a Knight által felvetett ellentmondás. Mivel tudni akarunk valamit a jövőről, arra kényszerülünk, hogy a változatlan viszonyokat és a változás állandó ütemét feltételezzük. Így a vizsgálat ezeknek az állandó elemeknek az azonosítását jelenti. Ebben a törekvésben a társadalomtudományok számára a matematika és a fizika jelentette az iránytűt. „A közgazdaságtan, pontosabban az elméleti közgazdaságtan az egyetlen a társadalomtudományok közül, amelynek az a törekvése, hogy egzakt tudománnyá váljon ..., így a fizikához és matematikához hasonlóan meglehetősen absztrakt és irreális” (Knight 1921, 3.).

Amiben a közgazdaságtan a 20. század elején követni kívánta a természettudományokat, ahhoz, főleg a második világháború után a többi társadalomtudomány is csatlakozott. Knight gondolkodásmódját alapvetően befolyásolta a 19. századi ismeretelmélet. Eszerint létezik az emberiségtől független objektív valóság — amely, a magyarázó törvények fogalmaira építve, elvileg megérthető és elemezhető. Más szóval — a metafizikai dolgok kivételével, melyek kívül esnek a tudomány illetékességén — megfelelő ismeret alapján, tudományos fogalmakkal minden

megmagyarázható. Ennek az álláspontnak a legkifinomultabb megfogalmazásával Karl Popper (1959) írásaiban találkozhatunk. Ő a tudomány céljának a törvények feltárását tekintette, de elismerte, hogy a törvényeket még a természettudományokban sem lehet abszolút bizonyossággal ellenőrizni. Ezért hangsúlyozta a cáfolat fontosságát. Minden ismeret — állította — feltételezés abban az értelemben, hogy minden általunk elfogadott törvény és magyarázat csak addig érvényes, amíg be nem bizonyosodik téves volta. Popper azonban nem nézett szembe azzal a problémával, hogy melyek a kritériumai az elfogadott ismeret megerősítésének vagy elvetésének. A kritérium kiválasztása közvetlenül függ az adott vizsgálat céljától. Ha pl. a szabadesés törvényét kívánjuk vizsgálni a Föld légkörében, akkor jól alkalmazható a newtoni fizika. Viszont ha a fény világűrbeli terjedése érdekel bennünket, akkor az einsteini gondolatokra építhetünk. A logikai pozitívizmusnak nevezett deduktív gondolkodásmód — annak ellenére, hogy ismert volt a cáfolat induktív problémája — jelentős hatást gyakorolt a társadalomtudományokra. Bár az elmélet alapjait már a második világháború előtt lerakták, ezek a gondolatok csak a háború után terjedtek el szélesebb körben. [A földrajzi irodalomban lásd Harvey könyvét (Harvey 1969)].

A „tudományos paradigma” tehát azt feltételezi, hogy ha a kiinduló feltételek és a kapcsolódó jelenségekre vonatkozó törvények ismertek — akkor teljes magyarázat adható. Másképpen fogalmazva, ha a rendszer kezdeti állapotát meg lehet határozni, és ha ismertek a meghatározó törvények, akkor a rendszer jövőbeli állapota előre látható. Így a magyarázat hatalma előrejelzést is jelent. Az előrejelzés pontossága viszont a rendszer megértésének alaposságát jelzi.

A keynesi forradalom a közgazdaságtanban

E század első negyedében a nyugati országokban meghatározó szerepet játszott a neoklasszikus közgazdasági doktrína. Ez a mikroökonómiai fogalmakban megfogalmazott elmélet — a cégek és fogyasztók viselkedésének mechanizmusán keresztül — a feltételezett tökéletes verseny világára vonatkozik. Ezt az igen stilizált gondolatmenetet két irányból támadták. A harmincas években publikálta Chamberlin (1933) és Robinson (1933) a monopolista, vagy tökéletlen versenyre vonatkozó elméletét. Az ő elképzeléseik mikroökonómiai jellegűek voltak, s arra törekedtek, hogy magyarázatot adjanak a valóságban majdnem mindig létező bizonyos mértékű monopolhelyzetre. Bármilyen fontos volt is kritikájuk, elméletüket háttérbe szorította Keynes 1936-ban publikált könyve, a *General Theory*.

Ezt a munkát 1948-ban tette klasszikussá Samuelson, megteremtve a keynesi gazdasági doktrínát, mely az ötvenes és a hatvanas években a közgazdasági gondolkodás meghatározó iskolája maradt (Chisholm 1990). A neoklasszikus elmélet azt feltételezte, hogy az egyensúly létrejöhet teljes foglalkoztatás mellett. Ezzel szemben a keynesi gondolkodásmód arra a következtetésre jutott, hogy kormányzati beavatkozás nélkül az egyensúly csak magas munkanélküliség mellett jöhet létre. A keynesi elmélet makroökonómiai jellegű, és közvetlen kapcsolatot feltételez a gazdasági növekedés és a teljes foglalkoztatás között. A központi probléma az, hogy úgy befolyásolja a teljes kibocsátást (*output*-ot), hogy teljes foglalkoztatást érjenek el — ami az alkalmi munkanélküliség alacsony szintjét jelenti. A keynesi elmélet a zárt nemzetgazdaságok implicit feltételezésével — azaz eltekint a külkereskedelemtől és egyértelműen feltételezi, hogy a gazda-

sági változók és a közöttük meglévő viszonyok időbelileg nem változnak —, a kereslet befolyásolására koncentrálnak. A kereslet egészen a teljes foglalkoztatás szintjéig összeegyeztethető az *output*-tal. A makroökonómiai irányítás tudománya és művészete így, a kormányzat költségvetésén, az adózáson és hitelszabályozáson keresztül, korlátozottabb szerepkörre lett lefokozva — a kereslet megfelelő szabályozására. Ebben a gazdasági rendszerben az árváltozásoknak, mint a gazdasági alkalmazkodás mechanizmusának nem sok szerepet tulajdonítottak.

Úgy tűnt, a keynesi rendszer tökéletes tudományos magyarázatot ad az azonosítható okokból eredő, mérhető és kvantifikálható hatásokra. Politikusok, állami tisztviselők, gazdasági tanácsadók — felvértezve a keynesi elmélettel — szilárdan hittek abban, hogy új nemzeti és nemzetközi rend építhető fel, melyben a harmincas évek tömeges munkanélkülisége soha többé nem fog megismétlődni (Barnett 1986). Valóban sokan hitték — főleg Nagy-Britanniában — hogy egy új „paradicsom” építhető fel és tartható fenn.

A keynesi koncepció szempontjából alapvető jelentősége volt az előrejelzés lehetőségének. Ha a Kormánynak az a feladata, hogy megteremtse azt a keresleti szintet, amely biztosítja a teljes foglalkoztatást, akkor ehhez kétféle információ nélkülözhetetlen. Először: mi történik a következő időszakban, mondjuk egy évben, ha a gazdaságpolitika nem változik? Másodszor: mi lesz a hatása az adózási, hitelszabályozási feltételek, vagy a kormány által kiválasztott bármilyen más tényező megváltoztatásának? Csak ha mindkét kérdésre megvan a válasz, akkor lehet véleményt mondani a kormány által végrehajtandó intézkedések irányáról. E kérdésekre keresvén a választ, a második világháború után egy egészen új „iparág” jött létre — az előrejelzés szándékával, nemzeti gazdasági modellek termelése. Nagy-Britanniában a *Treasury modell* és a *National Institute of Social and Economic Research* és a *London Business School* mellett még számos más példát említhetnénk.

A széleskörű erőfeszítések ellenére a gazdasági előrejelzések rendszeresen eltértek a bekövetkező valóságtól, még akkor is, ha az előrejelzések meglehetősen általános szinten mozogtak. Így pl. az OECD országokban 1966—88 között az egyéves előrejelzések tévedései a GNP-t illetően a következőképpen alakultak; a GNP tényleges évi növekedése 3,4%, az előző évi előrejelzések átlagos tévedése 1% volt. Ha a tévedést a teljes GNP %-ában fejezzük ki, egész kicsi, +1%-os eltérésről van szó. Viszont ha a tévedést a tényleges GNP növekedés százalékában fejezzük ki, akkor az előrejelzési hiba már 29% (Llewellyn 1985, 99.).

Az egyes országokra vonatkozó előrejelzések pontatlansága általában nagyobb. Hasonlóképpen, a foglalkoztatásra, munkanélküliségre, inflációra vonatkozó előrejelzések kevésbé megbízhatóak, mint a GNP-re vonatkozók. Nem vitás, hogy az előrejelzések pontossága az utóbbi években nőtt. A háború utáni időszakban még feltételezhető volt, hogy a számítógépek széleskörű alkalmazásával csökkenthető az előrejelzések pontatlansága. A hatvanas években általánosan elfogadott nézet szerint a gazdasági előrejelzés tökéletesíthető, s olyan eszköz, mely gyakorlati célokra máris tökéletesen használható. A széleskörű bizalom abban, hogy a keynesi gazdasági szabályozás képes megakadályozni a nemzeti gazdaságok fluktuációját, ahhoz vezetett, hogy az *Economist* 1969-ben leköszölte az alábbi sorokat: „A hatvanas évek nagy eredménye ..., hogy az ország a félautomata expansziós pályára lépett ... Az amerikai gazdaságpolitikának majdnem teljesen holtbiztos az eredménye” (Perkins 1976, 15.).

Más szóval úgy gondolták, tökéletesen megértik a gazdasági rendszereket, és hogy az előrejelzések megfelelnek az igényeknek.

A közgazdaságtant követő többi társadalomtudomány

A közgazdaságtan szemmel látható sikerei követendő modellt jelentettek a többi társadalomtudomány számára is. Ahogy az egyik korabeli megfigyelő a hetvenes évek elején megfogalmazta: „A csillagászaton kívül a kutatók csak mostanában kezdenek időbelileg előretekinteni... Terjed a vélemény; ahhoz, hogy az emberiségnek legyen valamiféle jövője, nemcsak a bekövetkező események előrejelzésére kell képesnek lennünk, hanem magának a jövőnek a tudatos és átgondolt megalkotására is (Hägerstrand 1971, 1.).

Angliában a jövő iránti érdeklődés a *Social Science Research Council* esetében a legszembetűnőbb. Ez a szervezet 1965-ben alakult Michael Young elnöklétével (ő később lordi rangot nyert). 1966 elején a Council egyik kezdeti lépése az volt, hogy megalakította „A Következő Harminc Év Bizottságát” azzal a céllal, hogy a jövőt kémlelje, és a Council-nak tanácsokat adjon a kutatásokat illetően. Rövid időn belül a bizottság különböző tanulmányokat gyűjtött össze, és ezeket *Forecasting and the Social Sciences* címen publikálta (Young 1968). Young a bevezető fejezetet a következő megjegyzéssel kezdi: „A nehézségek mindenképpen olyan nagyok, hogy értelmes döntéshozó, ha csak nem muszáj, nem csinálna (vagy nem csináltatna magának) előrejelzéseket. Az ő objektivitása rugalmasságra épül, s minél inkább megőrzi azt, annál inkább megtartja kezdeményezőkézségét, s képes alkalmazkodni a változó feltételekhez. A gyakorlatban azonban nem lehet mellőzni az előrejelzéseket” (Young 1968, 2—3.). A továbbiakban azonban Young nem veszi figyelembe az ilyen vállalkozások problémáit, s lényegében az előrejelzés mellett teszi le voksát, s tanulmányát a következőképpen fejezi be: „Nem állíthatjuk, hogy az előrejelzés feladatát el kell szakítanunk a társadalomtudománytól. Ha igaz, amit korábban mondtunk, akkor a társadalomtudományokat megalapozó elméletek és a felhalmozott tapasztalatok alapján ezek a tudományágak előrejelzéseket adhatnak, és ezek tesztelhetők. Az előrejelzés összekapcsolódik a tudomány általános fejlődésével — így az egyes diszciplínákon belüli és a diszciplínák közötti alapvető ismeretek bővülésének lehet a mellékterméke” (Young 1967, 27.).

A fentebbi gondolatmenetben az óvatos megfogalmazás ellenére sem lehet nem észrevenni a háttérben húzódó bizalmat abban, hogy a társadalomtudományok „tudományosabbá” válásával az előrejelzések tökéletesíthetők. A bizottság később új elnevezést kapott, *Social Forecasting Committee* néven, ennek tagja a jelen cikk szerzője is. 1972-ben, az első közlejtés után az első előrelépés lehetőségében és szükségességében. Az egyetlen kétkedő a következő kérdéseket tette fel: „Szükségszerű megkérdezni, hogy miért akarunk előrejelzéseket csinálni. A lényegi kérdés erre a válasza az, hogy gyakorlatilag minden rendszernek — legyen az gazdasági, ökológiai, politikai vagy pszichológiai — van egy bizonyos fokú inertíája... Az előrejelzések iránti igény fordított arányban áll a rendszer alkalmazkodási sebességével. Így, ha az előrejelzés problémáit vizsgáljuk, két alapvető stratégiai irány adódik számunkra; Az első — hagyományos — irány az előrejelzések tökéletesítése, a második — mely ebben a kontextusban nem keltett nagyobb érdeklődést —, a rendszer rugalmasságának növelése, és így az igényelt előrejelzések időhorizontjának szűkítése lehet” (Chisholm 1976, 49.).

Ezt a megközelítést azonban a kötet szerkesztői elvetették. A rugalmasságot a jelen és jövőbeli generációk viszonya felől vizsgálva a kötet szerkesztői hangsúlyozták: „A jövőbeni generációk számára az új célok, új alternatívák és technológiák által biztosított választásokat a lehető legkisebb mértékben szabad jelenlegi döntésekkel korlátozni. Miközben ez a stratégia ideálisnak tűnik, ez a fajta rugalmasság a gyakorlatban úgy politikai, mint társadalmi szempontból elfogadhatatlan. Gyakran lesz szükség szellemesen összeállított tervekre, határozott jövőképre, vagy az erőforrások rövid távon hatékony hasznosítására” (Freeman és tsai. 1976, 8.).

A szerkesztői cáfolat stílusa világosan jelzi, milyen mélyen beivódott az a hiedelem, hogy a jó tudomány magában rejti az előrejelzés lehetőségét. Teljesen nyilvánvaló az is, hogy az előrejelzések iránti igények csökkentésére irányuló törekvéseket a társadalomtudományok tudományos státusza elleni támadásnak tekintették.

Az előrejelzés korlátai?

Már az 1972. évi SSRC szemináriumok előtt számos olyan bizonyíték állt rendelkezésre, mely jelezte előjelzéseink tökéletesítésének korlátait. A hatvanas évek elején a Nagy-Britannia jövőbeli népességére vonatkozó hivatalos előrejelzések olyan mértékű népességnövekedéssel számoltak, amely egy nagy városépítési programot tesz szükségessé. Emiatt komolyan fontolgatták számos új, 500.000 — 1.000.000 lakosú város építését, még a helyüket is meghatározták a Severn és Humber folyók torkolatánál. Később azonban kiderült, hogy a tényleges népességyarapodás kisebb az előrejelzettnél. A korábban megfigyelt magasabb születési arányszám a házasságkötési életkor és így szüléskori életkor csökkenésével volt összefüggésben, a szülőképes korban született gyermekek száma viszont nem emelkedett.

Az Economist 1969-es optimista megfogalmazása ellenére a nemzetgazdaságok irányítása nem volt tökéletes. A kereslet befolyásolása sokkal komplikáltabb volt, mint gondolták, így a remélt teljes foglalkoztatás melletti stabil növekedés helyett a gazdaságokban a növekedés és az erőteljes hanyatlás ciklusai váltogatták egymást. Ez különösen Nagy-Britanniában vált nyilvánvalóvá, ahol a jelenség „fék-gáz” (*stop-go*)-ként lett közismert (Pollard 1982, 1983). Kétséges, vajon a kormány közvetlen beavatkozásai erősítették vagy gyengítették-e ezeket a ciklikus hullámzásokat (Chisholm 1990). Az viszont nyilvánvaló, hogy a hetvenes évek közepén felhagytak a gazdaság részletekbe menő szabályozásával. „Megkérdőjelezték azt a feltételezést, hogy az alapvető gazdasági változók megfelelően ismertek. A 1973-74-es olajsokk, a magas és emelkedő infláció, a szintén magas és növekvő munkanélküliséggel párosulva, mind hozzájárultak annak belátásához, hogy a keynesi szemlélet legalábbis nem teljes. A hetvenes évek eseményei együttesen nagyon jól dokumentálták, hogy a jövő egyáltalán nem hasonlít a múltra, s megkérdőjelezték azt az öntelt hiedelmet, hogy a társadalomtudományok képesek előrejelzésre.

„Monetarista” kihívás a keynesi közgazdaságtan ellen

A hetvenes években az egyszerre előforduló magas és emelkedő infláció és munkanélküliség, azaz „stagfláció” ellentmondott mind a keynesi, mind a neoklasszikus közgazdaságtan feltéte-

lezéseinek. A keynesi rendszer közismert kritikáját a Friedman munkáihoz kapcsolódó „monetarizmus” nyújtotta (Friedman 1956, 1985). Ez valójában nem igazán szerencsés fogalom, mivel csak egyetlen dologra koncentrál, pedig két másik tényező legalább ennyire fontos. Friedmannak és társainak fő érve az, hogy a nemzetgazdaság ellenőrzése során az árak változását a forgalomban lévő pénz mennyiségével lehet befolyásolni. Azaz, míg a keynesiánusok a pénzkibocsátást általában nem tartották fontosnak, addig a „monetaristák” azt tekintik a makrogazdasági szabályozás központi elemének. Ezért az infláció letörésében a pénzkibocsátás szigorú szabályozását tekintik alapvetőnek, mivel az ő felfogásuk szerint az árak akkor emelkednek, ha a rendelkezésre álló árukhoz és szolgáltatásokhoz képest néha túlkínálat van. Kétségtelen, hogy ezt a tényt a kormányok gyakran figyelmen kívül hagyták, és a monetáris politikának fontos szerepet kell játszania a gazdasági szabályozásban.

Nem kevésbé fontos azonban egy másik mozzanat sem. A keynesi rendszer nem sok jelentőséget tulajdonított az árak változásának a kereslet és kínálat felborult egyensúlyának helyreállításában. A bérekről azt feltételezték, hogy magas munkanélküliség esetén sem csökkennek — a béreket „rögzítettnek” tekintették, s más áralkalmazkodási lehetőségeket is figyelmen kívül hagytak. Még fontosabb az, hogy mivel a keynesi rendszer a gazdaság keresleti oldalát hangsúlyozza, a bérek csökkenése a kereslet és a termelés csökkenéséhez vezet, ezáltal növeli a munkanélküliek számát. Más szóval, a magas munkanélküliség esetében a bérek csökkenése még tovább rontja a helyzetet. Ez az érvelés logikájában a zárt nemzetgazdaság feltételezéséhez kötődik, mellőzve a más nemzetekkel folytatott külkereskedelmet és pénzügyi kapcsolatokat. A nyitott gazdaságban a bérek csökkenése az adott ország versenyképességének növekedéséhez vezethet, piacokat hódíthat el versenytársaitól, s így a termelés és a foglalkoztatás is emelkedhet. A „monetaristák” az árváltozások (lefelé és felfelé mozgás) fontosságát hangsúlyozzák a szabályozásban. Ennek egyik megjelenési formája a pénzellátás kamatlábak segítségével történő szabályozása; a magas kamatlábak minden vonatkozásban csökkentik a pénz iránti keresletet, s így ellenőrzik az inflációs nyomást. A monetaristák szerint az árak alkalmazkodásának minden akadályát — így a garantált minimumbéreket, a hatósági árszabályozást stb. — fel kell számolni.

A keynesi gazdasági szabályozás bírálatában az árak szerepe csak egy aspektus. A keynesi gondolkodásmód azt feltételezi, hogy a kereslet beszabályozható, s az árak és szolgáltatások kínálata mintegy automatikusan megfelelő módon alkalmazkodik. Így a magas munkanélküliség állapotából kiindulva, a kereslet növelésével a termelés növekedni fog és felszívja a munkanélkülieket. A „tisztá” keynesi modell azt feltételezi, hogy ez a folyamat problémamentesen halad előre a teljes foglalkoztatásig, az árak érdemi emelkedése nélkül. Ezt a modellt 1958-ban módosította Phillips. Az ő bizonyítékai szerint az infláció rátája fordítottan arányos a munkanélküliek arányával, s ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az infláció és a munkanélküliség között kölcsönkapcsolat létezik. Az 1950-es évektől a 70-es évekig tartó „fék-gáz” ciklusok azonban azt sugalmazták, hogy nem beszélhetünk megfelelő kínálati alkalmazkodásról. A hetvenes évek és a nyolcvanas évek első felének stagflációja ellentmondásban volt a Phillips által a munkanélküliség és infláció között feltételezett kölcsönkapcsolattal. Ezért a kínálati oldalt előnyben részesítő közgazdászok a kínálati válaszokat korlátozó akadályok felszámolását hangsúlyozzák. Vagyis, ha mindenféle piaci korlátot csökkentenek vagy megszüntetnek, akkor lesznek az árakra adott válaszok megfelelőek. Ez a koncepció legegyszerűbben a piaci versenyre épülő gazdaság erőnyeit hangsúlyozó felfogásként jellemezhető.

A fentebb vázolt érvelés a következő — frappánsan megfogalmazott — negatív megállapítás-hoz vezet: „Az aktivista politikával szemben a monetarista álláspontot fogadhatjuk el ... vagyis túl keveset tudunk arról a gazdaságról, melyben élünk, és ennek a struktúrának a változásmódja kizárja a jelen környezetben vagy a közeljövőben az aktív stabilizáló politika alkalmazását” (Laidler 1981, 19.).

Ez a szemlélet valóban igen távol áll attól a közelmúltig jellemző magabiztos hiedelemtől, mely szerint elég jól értjük a gazdasági rendszereket ahhoz, hogy meghatározott célokat aktív beavatkozásokkal el tudjunk érni. Másrészt teljesen nyilvánvaló, hogy a legtöbb gazdaságot sokféle merevség korlátozza, az alkalmazkodás tökéletlen, s gyakran komoly veszteségekkel és nehézséggel jár. Ezért azt a határozott következtetést vonhatjuk le, hogy a kormányoknak valójában be kell avatkozni azzal az általános szándékkal, hogy eltávolítsák a szűk keresztmetszeteket, a rugalmatlanságot, és olyan ütemben növeljék a gazdaság kínálati kapacitását, mely a társadalmi és politikai adottságok szempontjából még elfogadható.

A kínálati oldalt preferáló közgazdászok a változások és az adaptáció ösztönzését hangsúlyozzák, amely biztosítja az árjelzések hatékonyságát és az erőforrások megváltozott lehetőségekhez alkalmazkodó újrafelhasználását. Ez egy hosszabb távú szemléletet jelent — fél évtizedet, sőt évtizedeket fog át —, szemben a keynesi gondolkodásra jellemző hónapos vagy egyéves perspektívával. Másrészt a kínálatot hangsúlyozó megközelítés olyan feltételek megteremtésére törekszik, amelyek között — éppen amiatt, mert a változást, az alkalmazkodást ösztönzi — csökken a hosszabb távú előrejelzés lehetősége.

Ez nem jelenti azt, hogy tagadnánk az előrejelzések jövőbeni fontosságát, s azt sem, hogy az előrejelzések tökéletesítése felesleges időpocsékolás. Másrészt a mostani hangsúlyeltolódás a rugalmasabb gazdaságok megteremtése felé azt jelenti, hogy külön figyelmet kellene fordítani az előrejelzésekre fordított pénz és a rugalmasságot erősítő beruházások közötti kapcsolatra.

Amit megkérdezhetünk: milyen gyakorlati következményei vannak ennek a hangsúlyeltolódásnak? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, külön-külön meg kell vizsgálnunk a fizikai struktúrákat, az ipari szervezetet és a társadalmi-gazdasági viszonyokat. A gyakorlatban ezek a kategóriák természetesen átfedik egymást, mégis hasznos keretet biztosítanak a magyarázat szempontjából. A következőkben mindhárom kategóriát néhány példa alapján elemezzük.

A fizikai struktúrák

Nagy-Britanniában az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium és más hatóságok által támogatott gyárépítő programok néhány alapvető általános jellegű épületre koncentráltak, melyeket könnyen át lehet alakítani az egyes cégek igényei szerint. Így a gyárak és műhelyek felépíthetők anélkül, hogy tudnák, melyik cég fogja őket elfoglalni. Hasonlóképpen, rendszerint a modern irodaépületeket is úgy tervezik, hogy az összes szükséges szolgáltatás az összes munkahelyen elérhető, függetlenül attól, hogy miként osztják fel a mozgatható belső teret falelemekkel. A rugalmasan változtatható épületek koncepciója ezen a területen már jól kidolgozott. Más területen azonban ez a tradíció, legalábbis Nagy-Britanniában, kevésbé jellemző. 20—30 évvel ezelőtt az erőműveket csak egyetlen energiafajtára tervezték — rendszerint szénre vagy olajra. A közelmúltbeli tapasztalatok alapján — főleg a relatív energiaárak eltolódása miatt, illetve a bá-

nyászsztárjakok idején fellépő szénhiány miatt — néhány erőművet alkalmassá tettek többféle tüzelőanyag használatára, és az új erőműveket általában már eleve így tervezik. Ezzel éles ellentétben a brit autópályák tervezése egyértelmű hiba volt — a forgalomra vonatkozó előrejelzések téves volta miatt. Amikor az M25-öst — mely gyűrűt alkot London körül — megnyitották, rögtön bebizonyosodott, hogy a várható forgalmat alaposan alábecsülték. Az autópályát most kibővítették egy-egy plusz sáv hozzáépítésével. Ennek a lehetőségét azonban az autópálya építések nem teremtették meg, nem hagytak földsváot a jövő bővítésre. Ebből adódóan az autópályák fölött átívelő hidakat a pályabővítés során újra kell építeni. Természetesen a kapacitásbővítés lehetőségének elmulasztása miatt a módosítás sokkal drágább lesz, mint egyébként lenne. Az általános tanulság az, hogy amikor új építkezést fontolgatnak, számolni kell azzal, hogy az adott vállalkozás szükségességét bizonyító előrejelzés téves lehet. Ezért meg kell fontolni, hogy más eshetőségre is felkészülve, milyen mértékű rugalmasságot lehet beépíteni a konstrukcióba. Erre a gondolkodásmódra kiváló példát nyújt a worchesteri (Massachusetts) Clark University. Az egyetem régi épületei egy textilgyárra emlékeztetnek. Valójában a múlt században is egyetemnek szánták, ám úgy tervezték, hogy ha az új intézmény kudarcot vallana, akkor gyárrá legyen átalakítható. Abban az időben Worcester fontos textilipari központ volt. Végül ez esetben nem volt szükség átalakításra, az egyetem virágzásnak indult, s tovább bővült.

Nem tekinthető célszerűnek az a reakció, mely az előrejelzések minőségét az előrejelzések technikájának finomításával kívánja javítani, így akarván tervezési célokra alkalmas előrejelzéseket készíteni. Field és MacGregor közelmúltban megjelent könyvükben azt hangsúlyozzák, kevés bizonyíték van arra, hogy a jövő bizonytalansága miatt bonyolultabbá vált előrejelzési technikák eredményesebbek lennének az egyszerűbbeknél (Field — MacGregor 1987). Mint a kötet recenzálója megjegyezte: „Míg néhányan az egyszerűséget reakciónak tekinthetik, az a gyanúm, hogy sokan egy bonyolult problémára adott reális válaszként fogják fogadni” (M. F. Goodchild, *Regional Studies*, Vol. 22. 1988, 460—461.).

Az ipari szervezet

Mostanában az ipari szervezetekkel foglalkozó irodalomban divatos fogalom a „post-fordizmus” és a „rugalmassá tétel”. Piore és Label 1984-ben megjelent fontos tanulmányukban fejtik ki a következő gondolatmenetet.

Az ipari tömegtermelési rendszerek megjelenése — ezt a Ford művek és más autógyártók futószalagjai példázzák —, hogy a tőkeigényes gyárakat teljesen ki lehessen használni, felvetette a marketing megszervezésének szükségességét. A tömegtermeléssel együttjáró nagy méretek a monopolisztikus feltételek megteremtését ösztönözték. A 19. század végén, a 20. század elején a nemzeti és nemzetközi szinten tevékenykedő monopóliumok, kartellek létrejöttét figyelhetjük meg. De a cégeknek még így is rá kellett jönniük arra, hogy az eladásokat nem tudják elég pontosan szabályozni ahhoz, hogy a termelésben folyamatosan biztosítani tudják a teljes kapacitáskihasználást. Mindenesetre a korlátoktól megszabadult monopóliumokat és kartelleket az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és másutt a közérdekkel szembenállónak tekintették, és ezért a legtöbb országban ellenőrzés alá vonták őket. Úgy tűnt, hogy a keynesi forradalom megoldást kínál a problémára. Magas szintű kereslet és stabil növekedés mellett a tömeg-

termelési rendszerek teljes kapacitással és maximális hatékonysággal működhetnek. Sajnos az irányított gazdaság aranykora nem tartott sokáig. A hetvenes évek közepére kiderült, hogy a kormányok nem képesek biztosítani a stabil és növekvő keresletet. A cégeknek el kellett fogadni azt a tényt, hogy a piac sokkal kevésbé előrejelezhető, mint korábban. A technikai fejlődés lehetővé tette, hogy a termelési és marketing stratégiákat újragondolják. A számítógépes automatizáció és a robotok tökéletesítése lehetővé tették a korábbi egyetlen modell helyett többféle modellt előállító futószalagok tervezését. Ha teljes váltásra van szükség, a futószalag csak órákra, esetleg napokra áll le, míg korábban ez heteket és hónapokat igényelt. A modern információs technológiák nagymértékben javították egyrészt a fogyasztó, a kereskedelem és termelés, másrészt a termék és alkatrész szállítók közötti kapcsolatokat. Ennek hatására az autók és egyéb tartós fogyasztási cikkek esetében a fogyasztó nincs többé arra kényszerítve, hogy elfogadja a raktáron lévő példányt, ill. ha nincs egy darab se, várjon, hanem rendelést adhat fel és napokon vagy heteken belül leszállítják neki az árut. Főleg az autók vannak olyan sokféle extrával felszerelve, hogy többé-kevésbé minden egyes autó egyedi példány.

Széleskörű érdeklődés mutatkozik az iránt, hogy ezek az új, rugalmas termelési rendszerek milyen földrajzi változásokat eredményeznek (Scott 1988 a/ b). Bár úgy tűnik, hogy ezek a változások a feldolgozóiparnak csak egy kis részét érintik közvetlenül, a jelen körülmények között mégis nagy jelentősége van a rugalmas termelési rendszerek terjedésének és az általuk keltett érdeklődésnek (Chisholm 1990). A japánok által „éppen időben” néven kifejlesztett rendszer szoros kapcsolatot feltételez az alkatrészszállítók és a felhasználók között; az árukat megfelelő ütemben kell küldeni, hogy a termelés folyamatosságát fenntartsák. Úgy vélik, hogy a kisebb cégek sokkal rugalmasabbak, mint a nagyobbak, ezért a kisvállalkozásokra épülő regionális gazdaságok 20 évvel ezelőtt még elképzelhetetlen ütemben tudnak alkalmazkodni és felvirágozni.

Társadalmi-gazdasági viszonyok

E viszonyok egyik legfontosabb része a bérek megállapításának módja. Amíg a gazdasági szabályozás keynesi módszere volt uralkodó, addig a nagy gyárakban folytatott tömegtermelést tekintették a meghatározó ipari szervezetnek, s megszokottak voltak a nemzeti szintű béregyeztetések. A nominálbérek lefelé irányuló mozgása felesleges termelési kapacitások megléte esetén is majdnem lehetetlen volt. A keynesi konszenzus összeomlása után a bérrögzés egész folyamata került az érdeklődés homlokterébe. A keynesi megközelítéssel szimpatizáló brit közgazdászok, a problémával küszködve, a nyolcvanas évek elején publikálták hitvallásukat (Meade 1982). Meade hangsúlyozta, hogy a bérek rugalmassága alapvető fontosságú, s legjobb megoldásként — bár más tényezőket is figyelembe kell venni — egy profithoz kapcsolt rendszert javasolt. Két évvel később Weitzman amerikai tapasztalatok alapján, a munkások tulajdonosi részesedését javasolta (Weitzman 1984). Mindkét esetben azzal érveltek, hogy a javasolt intézkedések egyidejűleg biztosítanak a munkások erőteljes érdekeltségét munkaadóik sikerében, és a rugalmas, a változó gazdasági feltételekhez alkalmazkodó bérrendszert. A fentebbi két szerző javaslata beilleszthető azok közé a szélesebbkörű törekvések közé, melyek megoldást keresnek — valamennyi nyugati (kapitalista) országban jellemző problémára — az egyének

megfelelő gazdasági ösztönzésére (Hedlund 1987). Ilyen formában, az adott társadalmakban elfogadható módosításokkal, alapvetőnek látszik a sikerek jutalmazásának és a kudarcok büntetésének valamiféle kombinációja.

1979 óta a brit kormányok kevés sikerrel próbálkoznak a bérek rugalmasabb megállapításával. Nyomást gyakoroltak, hogy az országos helyett helyi bérmegállapodások szülessenek, s közben több vonatkozásban megnyirbálták a szakszervezetek hatalmát. Adókedvezményekkel ösztönzik a profit alakulásához kapcsolt bérrendszer elterjedését, így a munkások részvényvásárlását. Az állami szektoron belül kiterjesztették azoknak a bérpótlékoknak a körét, melyekkel a regionális/helyi munkaerőhiányt vagy hiányszakmákat kívánják csökkenteni. Bár csak mérsékelt és részleges sikert értek el, a politika iránya egyértelmű: a munkaerő-rugalmasság fokozása.

Záró gondolatok

Egy rövid cikkben lehetetlen a címben felvetett tág témakört átfogni. A rendszerrugalmasság és az előrejelzések készítésének lehetősége közötti kölcsönhatás azonban olyan kérdés, mellyel minden társadalom kénytelen szembenézni. Az eszmék fejlődése — mint ezt vázoltuk — éles eltávolodást mutat attól a magabiztos hiedelemtől, amely szerint a jövő a múlthoz hasonló, s így előre jelezhető, s közelítünk ahhoz a felismeréshez, hogy a prosperitás, sőt a túlélés a változó körülményekhez való alkalmazkodóképességtől függ. Ugyanakkor ma már elfogadottnak tűnik, hogy a rendszerrugalmasság iránti érdeklődés nem azonosítható a tudomány elleni közvetett támadással. De éppen a kerék újbóli feltalálásáról jegyezte meg Francis Bacon: „Aki nem folyamodik új gyógyszerekhez, új nyomorúságokra számíthat, mivel az idő a leghatalmasabb újtó”.

Fordította: Timár Lajos

A tanulmány szövege a szerzőnek a minnesotai egyetemen (Minneapolis) 1988-ban elhangzott előadására épült. Ennek szövegét bővítette ki Chisholm professzor a *Tér és Társadalom* szerkesztőjének felkérésére.

Irodalom

- Barnett, C. (1986) *The Audit of War. The Illusion and Reality of Britain as a Great Nation*, Macmillan, London.
- Chamberlin, E. H. (1933) *The Theory of Monopolistic Competition. A Reorientation of the Theory of Value*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Chisholm, M. (1976) Geographical Perspectives on the Future, In: Freeman, C. és tsai (szerk.), 48—55. o.
- Chisholm, M. (1990) *Regions in Recession and Resurgence*, Unwin Hyman, London.
- Field, B. and MacGregor, B. (1987) *Forecasting Techniques for Urban and Regional Planning*, Hutchinson, London.
- Freeman, C., Jahoda, M. — Miles, I. (szerk.) (1976) *Progress and Problems in Social Forecasting*, Social Science Research Council, London.
- Friedman, M. (ed) (1956) *Studies in the Quantity Theory of Money*, University of Chicago Press, Chicago.
- Friedman, M. (1985) Monetarism in Rhetoric and in Practice, In: Ando, A., Eguchi, H., Farmer, R. — Suzuki, Y. (szerk.) *Monetary Policy in Our Time*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Hägerstrand, T. (1971) Regional Forecasting and Social Engineering, In: Chisholm, M., Frey, A. E. — Hagget, P. (szerk.) *Regional Forecasting*, Butterworths, London.

- Harvey, D. (1969) *Explanation in Geography*, Arnold, London.
- Hedlund, S. (szerk.) (1987) *Incentives and Economic Systems*, New York University Press, New York.
- Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan, London.
- Knight, F. H. (1921) *Risk, Uncertainty and Profit*, Houghton Mifflin, Boston, Massachusetts.
- Laidler, D. (1981) Monetarism: an interpretation and an assessment, *Economic Journal*, 91.
- Llewellyn, J., Potter, S. — Samuelson, L. (1985) *Economic Forecasting and Policy — the International Dimension*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Meade, J. E. (1982) *Stagflation, Wage-Fixing*, Allen and Unwin, London.
- Perkin, H. (1976) The history of social forecasting, In: Freeman, D. és tsai.
- Phillips, A. W. (1958) The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861—1957, *Economica*, XXV. 283—99. o.
- Piore, M. J. and Sabel, C. F. (1984) *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York.
- Pollard, S. (1982) *The Wasting of the British Economy*, Crom Helm, London.
- Pollard, S. (1982) *The Development of the British Economy*, 3rd edition (1914—1980), Arnold, London.
- Popper, K. R. (1959) *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London.
- Robinson, J. (1933) *The Economics of Imperfect Competition*, Macmillan, London.
- Samuelson, P. A. (1948) *Economics*, McGraw-Hill, New York (12th edition 1985).
- Scott, A. J. (1988a) Flexible Production Systems and Regional Development: the Rise of New Industrial Spaces in North America and Western Europe, *International Journal of Urban and Regional Research*, 12
- Scott, A. J. (1988b) *New Industrial Spaces. Flexible Production Organization and Regional Development in North America and Western Europe*, Pion, London.
- Weitzman, M. L. (1984) *The Share Economy. Conquering Stagflation*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Young, M. (szerk.) (1986) *Forecasting and the Social Sciences*, Heinemann, London.

TELEKI PÁL ÉS A TÉRKÉP

BASSA LÁSZLÓ

*„Ideje újra felfedezni.
Nem azért mert gróf volt,
Nem azért mert Teleki volt,
Hanem mert Valaki volt.”*

Ambrus Katalin

Teleki Pál munkásságát két szempögből is vizsgálhatjuk. Az egyik szempont a kor, amelyben élt. Pályakezdeté századunk elejére tehető, ehhez az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági, politikai és szellemi vonatkozásban egyaránt élénk közege inspiráló erővel hatott. Az élete során bekövetkezett további események: az első világháború és a birodalom összeomlása, a forradalmak, a Horthy-rendszer ellentmondásos két évtizede, majd a revíziós politika „sikere”, végül pedig az ország háború felé sodródása voltak azok a főbb stációk, melyek működését alapvetően meghatározták. A másik szempont szubjektívebb és Teleki személyes, szeretéágazó ambícióival kapcsolatos: életének különböző szakaszaiban eltérő mértékben, de egyaránt hangsúlyos szerepet kapott a politikus, a tudós és a pedagógus (utóbbi tanári és főcserkészési minőségben egyaránt).

Ami Teleki és a térkép kapcsolatát illeti, figyelemre méltó a következő megállapítása: a térkép nem egyéb egy módszernél. Amint az a jelen cikkből is ki kell derülnön, mindhárom tevékenységéhez elengedhetetlenül szükségesnek tartotta a térkép használatát: politikusként mint bizonyíték erejű dokumentumot az érveléshez, tudósként mint a földrajzi szintézis megjelenítési eszközét (ezzel kapcsolatban rámutatott: a megoldás a kérdés feltevésében rejlik, utána a térkép már a közlés formája), oktatóként pedig mint tanítási segédeszközt.

A 19. század végén lezárulóban volt a geográfia felfedezésekkel fényjelzett hőskorszaka. Az expedíciós tevékenység elérte tetőpontját, ugyanakkor világossá vált, hogy a hagyományos leíró földrajz át kell adja helyét az oknyomozó, összefüggést kereső irányzatnak. A természeti földrajzban ezt a richthofeni iskolát id. Lóczy Lajos honosította meg Magyarországon. A modern gazdasági földrajz csak később fejlődik ki a század második felében megjelenő kereskedelmi földrajzból.

A térképezés fejlődése egyrészt az általános, technikai és gazdasági haladással párhuzamosan, másrészt a földtudományok differenciálódásának, specializálódásának hatására ugyancsak felgyorsult. A Monarchia területén ez a katonai és kataszteri térképezésben nyilvánult meg, de a vízszabályozások és lecsapolási munkálatok, birtokrendezések — a vasútépítéshez és a hírközlés fejlődéséhez hasonlóan — már speciális kartográfiai tevékenységeket is életre hívtak. Az egységes földtudomány „osztódása” eredményeként megjelentek a tematikus (földtani, így pl. az ásványkincsek elterjedését ábrázoló vagy hidrogeológiai helyszínrajzok, a meteorológiai, talajtani, növényzeti, oceanográfiai stb.) térképek. Az 1890-es évek elején Kogutowicz

Manó által alapított Magyar Földrajzi Intézet Rt. sorra adta ki az irányítási, oktatási és általános műveltségi igények kielégítését célzó falitérképeket, földrajzi, közigazgatási és iskolai atlaszokat; ezeknek szerkesztésében a korszak szinte minden jelentős földrajztudósa szerepet vállalt. Részben a tematikus térképezés céljait szolgálta az Országos Statisztikai Hivatal tevékenysége, amely többek között a tízévenként rendezett népszámlálás eredményeinek feldolgozásáért is felelős volt.

Az enciklopedikus feldolgozások, a térképezés és statisztika szerepének felértékelődése ismételt felvetett általános elméleti kérdéseket. A determinizmus és possibilizmus közötti dilemma abban állt, hogy — bár a természeti környezet biztosítja az élettevékenységhez szükséges feltételeket, ezért a fejlődésben játszott szerepe releváns — az ember mégis önállóan formálja környezetét. A vita megoldására a regionalizmus vállalkozott, amennyiben ahelyett, hogy a földfelszíni jelenségekre általános érvényű magyarázatot keresett volna, inkább az egyes területek sokoldalú és részletekbe menő, retrospektív elemzésére, a régiókon belüli összefüggések feltárására vállalkozott, a hangsúlyt a területi egységek egyedi voltára helyezve. Teleki Pált a regionalizmus kiemelkedő képviselőjeként tartjuk számon. Kiváló természet- és társadalomtudományi felkészültsége, széles nemzetközi ismeretei és áttekintése predesztinálta arra, hogy a Föld különböző adottságokkal rendelkező és történelmi fejlődésen keresztül ment régióit a földrajzi szintézis módszerével vizsgálja és tapasztalatait a legkülönbözőbb (ismét csak: politikai, tudományos és oktatási) fórumokon közzétegye.

Teleki tudományos gondolatait meglehetősen bonyolult formában foglalta össze, ezért ritkán idézik. Gyakran emlegetik azonban A gazdasági élet földrajzi alapjai c. munkájának mottóját: „Térképpel a kezünkben olvassunk! Térképről tanuljunk! Ne egy, de sokféle térképen gyakoroljuk ismételt a térképolvasást!”

Teleki számára a térkép kettős funkciója evidencia volt: egyaránt használta a tudományos vizsgálódás eszközeként és az eredmények megjelenítéséhez. Tulajdonképpen térképtörténeti mű, az 1909-ben napvilágot látott Atlasz a japáni szigetek cartographiájának történetéhez c. munkája tette nevét nemzetközileg elismertté. Felhívás Magyarország kartográfiájának ügyében c. cikkéből (1911) kitűnnek olyan látszólag ellentétes, mégis igen fontos tulajdonságok, melyek minden térképész figyelmébe ajánlhatók: az adott probléma nagyvonalú áttekintése és a célnak megfelelő aprólékos munkavégzés. Amikor ugyanis felkérték az Alföld történetének megírására, felhívta a figyelmet a térképes anyagok összegyűjtésének, rendszerezésének és nyilvántartásuk egységesítésének szükségességére, ide értve a legváltozatosabb tartalmú és területi áttekintésű (megyéket, vidékeket, uradalmakat ábrázoló) helyszínrajzokat.

A magyar szakirodalomban mindmáig egyedülálló akadémiai székfoglalójában A földrajzi gondolat története (1917) külön fejezet foglalkozik „a térkép feladatával, viszonyával a földrajzhoz és egyéb tudományokhoz”. Olyan alapelveket szögezett le ebben a munkájában, amelyekhez egész munkássága során ragaszkodott. Felfogása szerint ugyanis az egyes jelenségek elhelyezkedését (lokáció) és elterjedését (disztribúció) bemutató térképek csupán kartogramoknak tekintendők, nem pedig földrajzi térképeknek. Utóbbiak ismérve „több különböző jelenség kapcsolatos feltüntetése”. Példának botanikai (jelenlegi felfogásunk szerinti tematikus) térképeket sorol fel (szisztematikai egységeket ábrázoló, növénytörténettel foglalkozó vázlatok, a Földet és országokat bemutató flóratérképek stb.), melyek közül a növényközösségeket ábrázolókat tartja a leginkább földrajziaknak, „topográfiahoz való simulásuk” okán. Alapvető

megállapítása továbbá, hogy a földrajz tárgya a földfelszín élete, és hogy egy térkép annál jobb, minél több bonyolult életjelenséget képes egyezményes jelek, színek, árnyalatok segítségével megjeleníteni. Leszögezi: a földrajzos valódi segítőeszköze a százezresnél nagyobb léptékű (topográfiai) térkép. Minél nagyobb ugyanis a méretarány, annál kisebb, ezáltal egyénibb arculatú területet képes a térkép ábrázolni. És fordítva: a méretarány csökkenésével előtérbe kerül az általánosítás és a térképek tartalmi differenciálódása, megjelennek az egyes jelenségeket ábrázoló (mai szóhasználattal élve analitikus) térképek, melyek közül az orográfiai, klimatológiai, oceanográfiai, hidrográfiai, zoo- és phytogeográfiai térképeket említi.

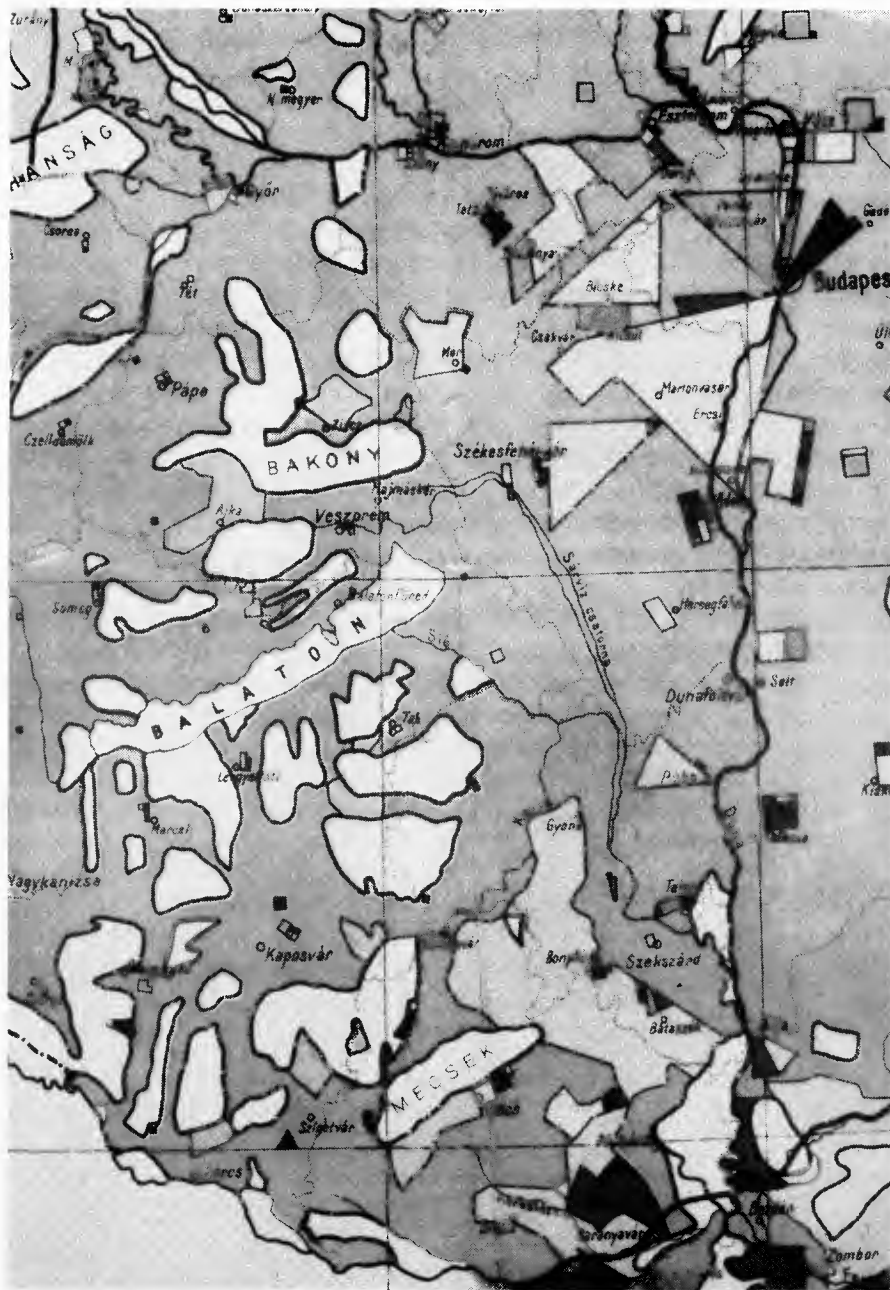
Ugyanebben a tulajdonképpen igen rövid fejezetben azt írja, „legszívesebben látja” olyan tájak térképét, „melyek tudományos szempontból, mint karakterisztikus tájak, különleges érdeklődésnek tárgyai, vagy különlegesen jó példák”. Ezt a felfogást ma problémaközpontúságnak vagy problémaérzékenységnak neveznék, és a modern atlaszokban (Alexander, Diercke), különösen a környezeti kihívásokkal (komplex hasznosítás, szennyezettség, árvízvédelem, sivatagosodás stb.) kapcsolatban találkozunk ilyen térképekkel.

Ezekhez a gondolatokhoz tér vissza 1922-ben Statisztika és térkép a gazdasági földrajzban c. terjedelmes cikkében. Ismét rámutat: a cél az „individualizálás, különösen a csoportjelenségek individualizálása” (tehát az összefüggő jelenségek differenciálódása a Föld felszínén) bemutatása. A kartogrammal mint „térképelt statisztiká”-val szembeállítja az általa ideálisnak tartott földrajzi térképet. Legszebb példája egy olyan búzatermelési térkép (ami egyébként mindmáig várat magára), melyen a termelési feltételek (optimális horizontális és vertikális határok, klimatikusan és talajadottságok szempontjából legalkalmasabb területek), a termelés intenzitása, a feldolgozás (malomipar), belső fogyasztás, a városok termőterülethez viszonyított fekvése, a kivitel aránya és mennyisége kapna helyet. Rámutat, hogy a geográfusnak természetesen *a priori* ismeretekkel kell rendelkeznie ahhoz, hogy jó térképet szerkesszen: mindazzal a tudásanyaggal rendelkeznie kell, melyet a rokontudományok halmoznak fel, mivel ezeknek feladata az analitikus vizsgálódás, a geográfusé pedig a szintézis. Teleki kutatási módszerét az ok-okozati kapcsolatok keresése, genetikus megközelítés uralta, fölüeny természet- és társadalomtudományi ismeretei lehetővé tették azt, amit manapság dinamikus megközelítésnek nevezünk. Amikor Kalifornia leírásakor rámutat a 19. században bekövetkezett földhasznosítási változásokra (1848-ig állattenyésztés, 1864—1880 között gabonatermelés, attól kezdve gyümölcsstermesztés), ezt írja: „a térképnek lehetőleg érzékelhetővé kell tenni azt, hogy annak a területnek a természeti viszonyai milyenek és ma ezen a területen ezt termelnek”. A természetes termelő és fogyasztó tájak bemutatását éppen a közigazgatási beosztás ellenében tartotta fontosnak, bár kénytelen elismerni: „Így van szükség az adatokra és így vitathatatlanok a határok. Ezáltal homogén gazdasági területek szétvágnak, heterogének egységbe foglaltatnak”. És következik a példa: Bihar megye síkvidéki, dombos-völgyes és hegyvidéki területeinek szétválasztása, differenciálódásuk a gabonatermelés, legelőterületek, állattállomány szempontjából, vagy — a kedvenc észak-amerikai területéről vett példa — a Kentucky-Tennessee vidék különleges *blue-grass* övezetének privilegizált helyzete tágabb környezetében. A geográfus feladata tehát az egyszerű statisztikából gazdaságföldrajzi statisztikát készíteni, ugyanis „akkor nevezhető egy térkép joggal gazdaságföldrajzi térképnek, ha gazdaságföldrajzi feladatot old meg”. Le is ír egy ilyen problémát. Venezuelában a század elején hatalmas legelőterületek álltak rendelkezésre, de a csapadék a nagyarányú állattenyésztéshez kevésnek bizonyult. Ezért ha-

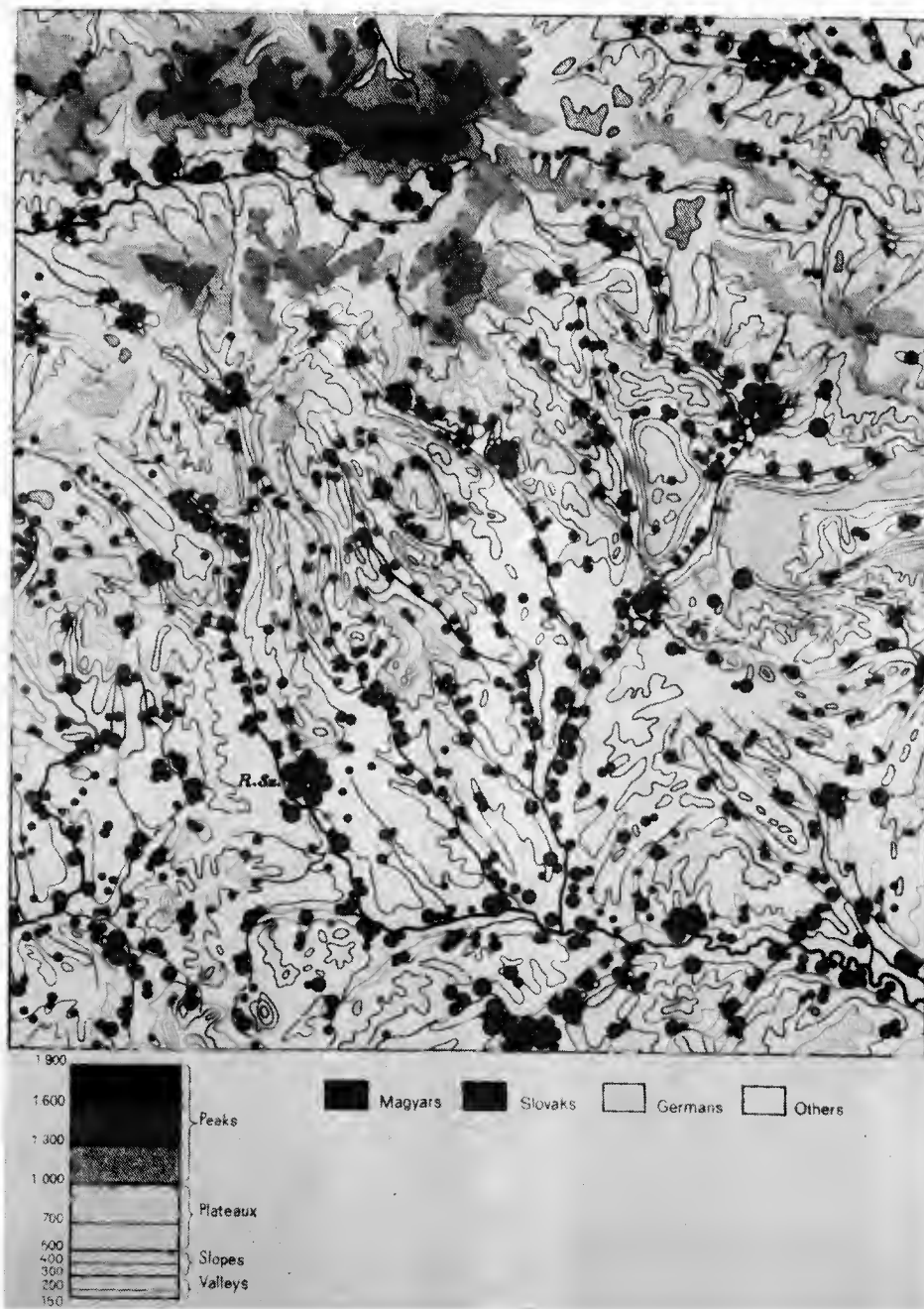
talmas víztározók építésébe kezdtek. A tervezéshez (Teleki szerint) 1:1.000.000 méretarányú térképre van szükség a legelőterület színezéssel történő ábrázolásával, a csapadékeloszlás bemutatásával (pontmódszerrel, szezonális eloszlásban), a folyók vízhozamának (a nyári és téli félévben), esetleg izohipszák, izotermák feltüntetésével. A megoldás tehát a kérdések feltevésében már eleve benne rejlik; utána a térkép már csak a közlés egyik (a szöveges, képi, táblázatos módszer melletti) formája: „a nemzetgazda (döntéshozó) joggal várja a geográfustól, hogy a természeti okokat közölje”.

Ekkorra Teleki több megrázkódtatáson is túlelt, 1918 októberében, amikor világossá vált a monarchia széthullása, élére állt egy nagyszabású térképszerkesztési munkának, melyben több tucat szakember, vagyis földrajztanár, statisztikus, hivatalnok vett részt. Ebben a tevékenységben a térképnek erősen alkalmazott jellege domborodott ki: a 27 lapból álló gyűjtemény arra kellett, hogy az 1920-as párizsi béketárgyalásokon a magyar állásfoglalás érveit bizonyítsa, annak mellékleteként. Közülük leghíresebb a *Carte rouge* lett; érdemes azonban ennek kapcsán az etnikai térképnél mint műfajnál hosszasabban elidőzni és más ilyen lapokra is hivatkozni, csupán egy mondatban utalva arra, hogy éppen a nemzetiségek Kárpát-medencén belüli, igen változatos formában megnyilvánuló keveredése irányította a figyelmet az ilyen típusú területek differenciált közigazgatási megközelítésére, és politikai, gazdasági, nyelvi kompromisszumok megkötésének szükségességére.

Amerikai előadásai között 1921-ben a Williamstown-i Egyetemen hangzott el a Nemzetiségi kérdés — a geográfus szemszögéből című. Itt hivatkozik az 1910. évi népszámlálás alapján 1:200.000 méretarányban megszerkesztett térképekre, ezeknek is a Bánáttal foglalkozó területeire. Csak ilyen, jól megválasztott méretarány és ábrázolási módszerek segítségével derülhetett fény az itteni nemzetiségi keveredés specifikumára. A térkép fekete-fehér változatában az egyes községek közigazgatási határain belül elhelyezett, a belterületi népesség számát jelölő 500 főt jelképező nagyobb körök szerepelnek, melyeket a külterületi népességre utaló 50 főt ábrázoló kisebb körök vesznek körül; a körök belső satírozása a nemzetiségi hovatartozásra utal. A térkép tanúsága szerint az akkor viszonylag egyenletesen megoszlott etnikumok (román 30%; német 27%; szerb 20%; magyar 17%; egyéb 6%) úgy „keveredtek”, hogy a több mint 400 községből 300-ban 80%-ot meghaladta a domináns nemzetiség aránya, viszont ezek a „tisza” falvak tökéletes keveredésben találhatók meg a Bánáton belül. A történelmi Magyarország területét ábrázoló *Carte rouge* ezzel szemben arra épült, hogy az intenzíven benépesült vidékeknek a négyzetkilométerenkénti 100 főt megközelítő népsűrűségét és a térkép 1:1.000.000 méretarányát használta ki. A domináns nemzetiség mellett így lehetőség nyílt a kisebbségek elhelyezésére, koncentrálódásuk vidékein (négyzetek, téglalapok, háromszögek, foltok formájában) a területtartás olyan következetes érvényre juttatásával, hogy a térképen minden beszínezett négyzetmilliméter 100 főnek felel meg az adott etnikumból, ugyanakkor a csaknem néptelen területek (felszíni vizek, mocsarak, hegyvidékek, homokos, szikes vidékek) fehéren maradnak. Egyértelmű, hogy az ilyen kombinált etnikai és népsűrűségi ábrázolás a közel tízmilliónyi magyarság érdekeit volt hivatott érvényesíteni a közel hárommilliónyi románság, 2—2 millió fős németiség és szlovákság, a fél-fél milliót számláló szerbek, rutének és a többi kisebb etnikum ellenében. Szerepelt ebben a térképgyűjteményben továbbá egy nemzetiségi ponttérkép 1:900.000 méretarányban, ahol a különböző színű pontok mindegyike 1.000 főt jelölt, és még számos egyéb népességgel foglalkozó lap (pl. a moldvai csángókról). Több mint másfél évtizeddel később

A 'Carte rouge' egy részlete

*Térkép a 'The different types of ethnic mixture of population'
(A népesség etnikai keveredésének különböző típusai) c. kiadványból*

etnikai térképezési tapasztalatait (a moszuli térségben szeretteket beleértve) Rónai Andrással adja közre *The different types of ethnic mixture of population* címmel, melynek ismertetése külön cikket érdemelne.

A béketárgyalásokhoz készített térképes anyag egyéb érdekességekkel is szolgál, így pl. VIII. melléklete tulajdonképpen egy kötetnyi térkép az ország gazdasági életéről: annak természeti alapjairól, a népességről és műveltségéről, a kereskedelemről és szállításról, az energiahelyzetről és a mezőgazdasági, erdészeti, bányászati és ipari termelésről. Olyan térképeket is megtalálunk ebben, amelyeket az utóbbi 40 év hazai berendezkedése átmenetileg feleslegessé tett és a jelenlegi „modernizálás” ismét életre hívott; a bank- és pénzügyekről, az egyenes adókról stb. Más térképek (bizonyára örökre) érvényüket veszítették, bár az írástudók aránya helyett a népesség iskolázottsági foka és a közművelődés helyzete az, ami jelenleg fokozott aggodalomra adhat okot Magyarországon.

A Kárpát-medence problémájának átfogó (történelmi, gazdasági, földrajzi) nemzetközi ismertetését Teleki létfontosságú feladatnak tartotta, és 1919-ben kis füzetet jelentetett meg *Short notes on the economical and political geography of Hungary* (Rövid megjegyzések Magyarország gazdasági és politikai földrajzához) címmel. A közzétett térképek (természetföldrajzi régiók, népsűrűség, talajok, várostipológia, kereskedelmi utak a 14—15. században, csapadék) méretaránya kicsiny, 1:3.000.000 és 1:5.000.000 között váltakozik, külön-külön, a kartogramokat tartalmazó ábrákkal és a szöveges résszel együtt azonban a földrajzi szintézis szép példái (a talajtérképen két zonális, két-két intrazonális és azonális talajfeleséget különítenek el, az évi csapadékelosztást izovonákkal ábrázolják 100 mm-enként, a településtípusok esetében a gazdasági [termelési, kereskedelmi, közlekedési] jelleg a mérvadó). A szerző felfogása szerint a kilenc, természeti viszonyait és gazdasági szerepkörét tekintve markánsan elkülöníthető régió (Nagyalföld, Dunántúl, Kisalföld, Felvidék, ÉK-i Kárpátok, K-i és D-i Kárpátok, Erdélyi Szigethegység, Mezőség és Karsztvidék) azokat összekötő, nem pedig elválasztó átmeneti régiókon keresztül érintkezik egymással. Kimutatja, hogy a síkságoknak, domboságoknak és hegyvidékeknek ebben a találkozási övezetében (vásáröv) a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedében a bevándorlás mintegy negyedével haladta meg az elvándorlást. Trianon után csak az első három nagytáj maradt meg az ország határain belül. Érdekes, hogy az átmeneti zóna egyes darabjai utóbb önálló makrorégiókká avanzsáltak (Dunántúli-középhegység, Északi-középhegység, Alpokalja, a jelenlegi tájbeosztás szerint). Egy mára már szinte elfeledett módszer éled újra a hasábdiaagrammokon: a gabonafélék, kukorica és burgonya ábrázolásakor a hasábkok alapja a bevetett területtel (10 ezer ha), magassága az átlaghozammal (q/ha) arányos, következésképpen köbtartalma a bruttó termelést adja. Műfajilag nehéz lenne megmondani, mi ez a brossúra: rövid ismertető Magyarországról, térképes- és ábramellékletekkel, vagy miniatlasz szöveges magyarázóval; de ez talán nem is fontos, amikor szöveg és kép ilyen szervesen összefügg. Hiszen Telekinél ez mindig így van: a népvándorlási útvonalakhoz az éghajlati kontinentalitást ábrázoló térképet szerkesztetett, ezzel kívánva bizonyítani, hogy a magyar törzsek a Káma-vidéktől a Kárpát-medencéig végig a sztyeppe és erdős sztyeppe határán vándoroltak, és nem véletlenül telepedtek meg ezen, az őshazára természeti viszonyaiban Európában leginkább emlékeztető tájon, éppen úgy, ahogy az USA-ba kivándorló etnikumok is azonos klímaterületeket kerestek letelepedésükhöz.

A Teleki névvel fémjelzett iskola képviselői (Köpeczi Nagy Zoltán — éghajlat és növényföldrajz, Koch Ferenc — gazdasági földrajz, Kádár László — táj kutatás, Hantos Gyula — népességföldrajz, Kreybig Lajos — talajtérképezés, Györffy István — néprajz, Rónai András — politikai földrajz) kutatásaik során állandóan alkalmaztak kartográfiai módszereket; tudományos eredményeiket számos atlasz, térképsorozat és egyedi térkép őrzi.

Különösen hasznos visszanyúlni Teleki műveikhez manapság, amikor kritikusan szemléljük az ország több mint negyven éves fejlődését, a voluntarista döntéseket, melyek sok esetben figyelmen kívül hagyták a természeti és társadalmi adottságokból fakadó fejlesztési lehetőségeket, és más alternatívákat helyeztek előtérbe. Az ökológiai adottságokhoz jobban alkalmazkodó mezőgazdaság, a környezetkímélő, saját természeti- és munkaerő-forrásokra támaszkodó ipar meghonosítása, a közigazgatáson belül a vonzáskörzetek, az önkormányzat fokozott érvényre juttatása, az infrastrukturális fejlesztés előtérbe helyezése a jelen feladatai. Ez annak a Teleki-féle gondolatnak a felelevenítése, hogy az a jó politikai irányítás, amely a táj szerves fejlődését segíti elő (az organizatorikus elem az organikus tényezők javára munkálkodik). Teleki vállára nagy súllyal nehezedett az a teher, hogy egyszerre volt döntéshozó és kiemelkedő tudós, ugyanakkor ez adott számára lehetőséget a tudomány maximális támogatására.

A technika fejlődése korunk térképészetére is nagy hatással van. Bizonyos szintetizálást — bármennyire furcsán is hangzik — légi és űreszközökre szerelt szenzorok vagy számítógépek végeznek el az ember helyett. Ezek az eszközök és az általuk biztosított kutatási módszerek fokozott lehetőséget nyújtanak az egymással összefüggésben álló jelenségek és folyamatok felderítésére. A megválaszolásra váró kérdés, illetve megoldandó probléma azonban nem kevesebb, mint fél évszázaddal ezelőtt volt (gondoljunk csak a környezeti válságra), ami azt látszik megerősíteni, hogy az olyan szellemi tőkére, melyet Teleki Pál és munkatársai a saját korukban képviseltek, manapság, ha lehet, még nagyobb szükség van. A közel hetven éve leírt szavak még most sem veszítették el aktualitásukat; sok még az olyan nyitott kérdés, melyre „a dicséretesen sokasodó, de még egészben kevés részletkutatás máig sem tud kellő tudományos kritikával átszűrni és felépített válaszokat adni”.

Irodalom

- A gazdasági élet földrajzi alapjai*, (Koch F. és Kádár L. közreműködésével, 2. kötet. Budapest) (1936)
A földrajzi gondolat története, Akadémiai székfoglaló. *Akadémiai Értesítő* 1917. április
Atlasz a Japáni szigetek cartographiájának történetéhez. A Japántól keletre fekvő aranyszigetek felfedezésére 1639-ben kiküldött Quast M. és Tasman J. A kapitányok hajónaplójának hollandus szövegével és magyar fordításával. Budapest, 1909.
Európáról és Magyarországról, Budapest, 1934.
Felhívás Magyarország kartográfiájának ügyében, *Földrajzi Közlemények* 1911.
Les négociations de la paix Hongroise. Compte rendu sur les travaux de la délégation de paix de Hongrie a Nevilly S/S janvier a mars 1920. Tome III/B.
Kish, G. (1988) Paul Teleki 1879—1941. *Geographical Studies*, Vol. II. London—New York.
Koch F. (1958) Teleki Pál gazdaságföldrajzi munkásságának bírálata. *MTA Társ. Tud. Oszt. Közl.* 1956/VIII. 1.
Memorandum on the Different Types of Ethnic Mixture of Population, (Társszer.: A. Rónai) *Internat. Studies Conf.* Budapest: 1937.
Short notes on the economical and political geography of Hungary. Budapest, 1919.
Statistika és térkép a gazdasági földrajzban. *Földrajzi Közlemények* 1922.

PAUL TELEKI AND THE MAP

LÁSZLÓ BASSA

The activity of Count Paul Teleki (1879—1941), the reknown Hungarian geographer, can be observed from a dual viewpoint. The first one is inseparable from the historical period in which he lived. His career started in the beginning of our century when he was inspired by the lively economic, political and spiritual atmosphere of the Austro-Hungarian Monarchy. Further events also occurred during his lifetime, namely the First World War, the collapse of the empire and the subsequent revolutions, two decades of counter-revolution and the “success” of policy aiming at the restoration of some of the territories Hungary had lost after the war, finally the drift of the country towards the Second World War, were the crucial points determining his activity. The second aspect is a more subjective one and is related to Teleki’s far-reaching personal ambitions, since in various periods of his life, although to a different extent, he acted as a politician, a scholar and a teacher.

As a politician (among others, prime minister of Hungary in 1920 and from 1939 to 1941) he extensively used maps, compiled by himself, when arguing over different issues, especially during the negotiations of the Trianon peace treaty and in the revisionist campaign, involving ethnic maps based on the 1910 census of the Monarchy (the famous *Carte rouge*).

For Teleki the scholar maps were primarily the tools for geographic synthesis. He considered analytic maps mere “mapped statistics” still indispensable for the compilation of more sophisticated types of maps: the complex and synthetic ones in a contemporary sense. He was an outstanding representative of regionalism in geography, which, instead of searching for global regularities of phenomena, aimed at detailed and retrospective diagnoses of certain segments on the surface of Earth (regions, landscape units etc.) and of relationships between them, putting a strong emphasis on their uniqueness. According to Teleki, location and distribution of phenomena shown on maps should primarily reveal this interrelationship.

Paul Teleki, university professor of economic geography had a slogan, written as a motto to his book, the *Geographical bases of economic life*, a transcript of his lectures by pupils: “Always study with a map by your side! Learn from the map! Practise map reading, not just with one map but with several types of maps!”. He brought up a generation of geographers who were closely attached to cartography, too.

Translated by the author

A KÖRNYEZETI VÁLTOZÁSOK, AZ EMBER ÉS KELET-EURÓPA

Egy történeti ökológiai konferencia tapasztalatai

RÁCZ LAJOS

A *European Science Foundation* Igazgató Tanácsa 1987 végén határozta el Az utolsó jégkorszakot követő európai éghajlati változások és az ember című kutatási program elindítását. Az alapítvány anyagi támogatásával szerveződött meg 1989 tavaszán Bad Homburgban a *European Association for Environmental History*.¹ A társaság elsődleges célja, hogy a történeti korok természeti környezetének állapotáról, annak változásairól szóló információkat összegyűjtse egy európai környezet- illetve éghajlattörténeti adatbank számára. Az európai történeti ökológiai információs rendszer alapját a svájci C. Pfister által kialakított éghajlattörténeti adatbank, a CLIMHIST alkotja, amelynek döntően közép-európai területekről származó történeti forrásai már jelenleg is négy (angol, francia, német, olasz) nyelven hozzáférhetők.² A *European Association for Environmental History* vezetői a forráslehetőségek felmérése, és a különböző európai régiókban született éghajlattörténeti kutatási eredmények összevetése céljából konferenciát hívtak össze 1990. március 1—3. között Mainzban. A nyugat-németországi *workshop* mindenekelőtt a történeti kutatás eredményeinek fóruma volt, amit a konferencia címe is jelzett: *European Climate Reconstructed from Historical Documents*. A filológus történészek mellett azonban igen nagy számban adtak elő a környezeti változások problémájával foglalkozó más diszciplínák, így a humán geográfia, a geofizika, az oceanológia, a klimatológia és az informatika kutatói is.

A környezettörténeti információk feltárása és feldolgozása mellett a konferencia másik központi témája volt az éghajlati változások hatása a gazdaság működésére, valamint a társadalmi-demográfiai folyamatok alakulására. Különösen aktuálissá tette az ökológiai impulzusok problémáját az a tény, hogy a történeti idők két igen jelentős éghajlati-környezeti változása épp az újkor, illetve a jelenkor idején ment, megy végbe. A keresztény európai civilizáció számára másfélezer éves története során kétségtelenül a legkomolyabb ökológiai kihívás³ a „kis jégkorszak” (1550—1860) éghajlatromlása volt. Hasonlóképpen jelentős, bár végső eredményét tekintve nehezen prognosztizálható hatást gyakorol a modern civilizáció fejlődésére századunk globális felmelegedése.

Az ipari forradalmat megelőző korokban lényegesen egyszerűbb kimutatni a környezeti változások hatását a gazdaság működésére és a demográfiai folyamatokra. Labrousse⁴ nyomán a gazdaságtörténet kutatói a tradicionális társadalmak kríziseit a mezőgazdasági termékek változásaiból vezették le, Braudel megfogalmazása szerint a kora újkori világban „... a termékek ritmusa, minősége és elégtelensége mozgatja az anyagi létet”.⁵ Az industrializációt követően a technika fejlődése nagyságrendekkel növelte a gazdálkodás hatékonyságát, a közlekedési-szállítási hálózat kiépülése pedig nagyban csökkentette a lokális ellátási válságok kialakulásának lehetőségét. Az ökológiai bázis átmeneti „leértékelődése” után, századunk „hatvanas éveiben került újra az érdeklődés homlokterébe a természeti környezet és annak változása. A

jelenkori gazdasági növekedés ökológiai korlátozottságáról vallott nézetek legnagyobb hatású összefoglalása a *Növekedés határai* című Római Klub-tanulmány volt.⁶

Igen nagy érdeklődést váltott ki a konferencia harmadik napján Pfister előadása egy példa nélküli gazdaságtörténeti vizsgálatról, amelynek során a svájci kutató regressziós elemzés segítségével megkísérelte kimutatni az éghajlati változások hatását a gabonaárak alakulására Svájc területén 1525 és 1979 között⁷ (l. ábra).

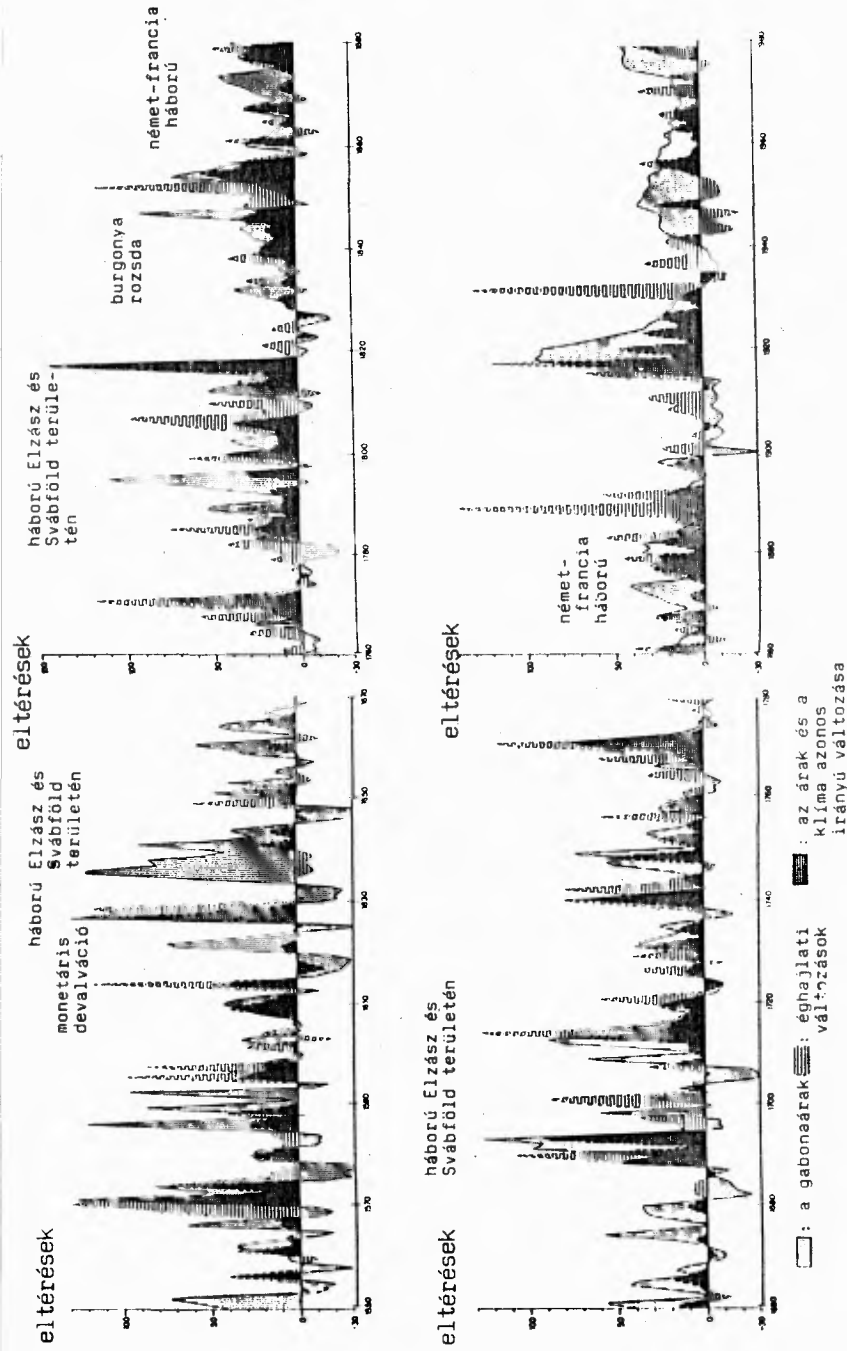
Pfister véleménye szerint az ellátási válságok kialakulását ökológiai szempontból a következő tényezők egybeesése idézhette elő: csapadékos ősz, korai tél, hideg és havas tavasz, csapadékos nyár (különösen fontos az esős július). A gyenge termések időjárási okai közül mindenekelőtt az utolsó két tényezőnek, a hűvös tavasznak és a csapadékos nyárnak volt döntő jelentősége.

Amennyiben az iparosodás előtti évszázadokban több, a mezőgazdaság számára kedvezőtlen időjárású év követte egymást, akkor a kontinentális Európa belső területein⁸ csaknem elkerülhetetlenül bekövetkezett az élelmezési válság, éhínségektől, járványoktól és áremelkedésektől kísérvé. Az árak emelkedését Pfister véleménye szerint a következő okokra lehet visszavezetni:

1. éghajlati anomáliák előidézte gyenge termések;
2. gazdasági és/vagy politikai okok (háború, embargó);
3. ökológiai változások és a gazdasági-politikai tényezők interferenciája.

Pfisternek az éghajlat- és gazdaságtörténeti adatok statisztikai elemzése során a 16. és a 19. század között 9 ellátási válságot sikerült kvantitatív módszerekkel ökológiai okokra visszavezetni (1569–1574, 1586–1589, 1594–1597, 1627–1630, 1688–1694, 1714–1715, 1769–1771, 1816–1817, 1845–1855). A vizsgált négy és fél évszázadon belül 1570 és 1630 között figyelhető meg a legerősebb szinkronitás az éghajlatváltozások és az árak ingadozása között. Ez a koincidencia döntően az igen drasztikus ökológiai változásokra vezethető vissza. A 16. század derekán kezdődő globális éghajlatromlás, a „kis jégkorszak” általános lehűlése következtében a tenyészidőszak a korábbiaknál lényegesen hűvösebb és csapadékosabb lett, az alpi gleccserek ekkor több száz métert nyomultak előre.⁹ Az ökológiai hatások az esetek döntő többségében egyéb gazdasági-politikai okokkal együtt voltak képesek tartós áremelkedéseket, és ennek következtében a létfeltételek jelentős romlását előidézni. Ilyen módon az 1620 táján kezdődő áremelkedést ugyan néhány rossz termésű év indította el, de a tendencia felerősödése már egyértelműen a harmincéves háború következménye volt.

Igen érdekes vitát indított el a 18. századi áremelkedések kérdése. Abban egyetértettek a kutatók, hogy a svájci gabonaárak növekedése a túlnépesedés által előidézett általános európai tendencia része volt. Az 1700-as évek példátlanul nagy népességnövekedésének értelmezése viszont már erősen megosztotta a konferencia résztvevőit. Bonyolította a problémát az is, hogy Biraben kutatásai szerint ez a szokatlanul gyors demográfiai növekedés nem korlátozódott Európára.

I. ÁBRA

**Éghajlati változások és a gabonák árának alakulása Svájcban
 1550—1625: Basel, 1626—1633: Lausanne, 1634—1651: Basel,
 1652—1749: Lausanne, 1750—1979: Bern.**

eltérések: százalékban megadott értékek egy 35 éves mozgó középhez viszonyítva (Pfister, C. 1988)

I. TÁBLÁZAT

A kora újkori civilizációk népességének növekedése a 15—18. század folyamán
 (Dupaquier, J. 1988)

Európa (a Szovjetunió jelenlegi területei nélkül):

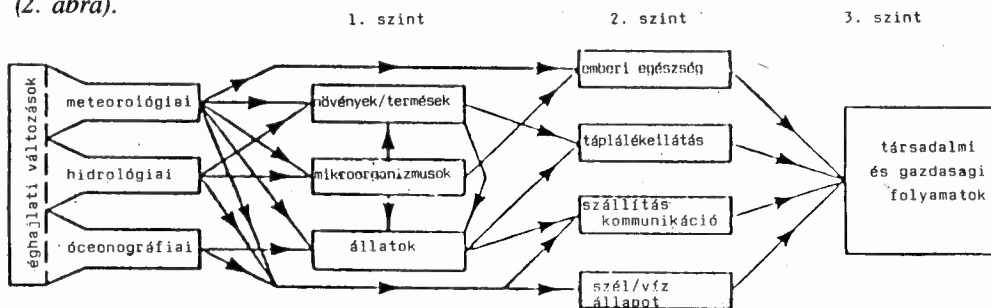
1 — J. N. Biraben becslése

2 — C. Mac Evedy és R. Jones becslése

	Európa		Kína	Észak-Amerika	Dél-Amerika
	1	2			
1500	67	69			
1600	89	85			
1650		88			
1700	95	100	150	2	10
1750	111	114			
1800	146	144	310	5	19

A demográfiai expanzió egyetemességét az Annales-körhöz tartozó történészek egy része azzal magyarázta, hogy az ember nem csupán a történelem alanya, hanem túl ezen egy jelenleg a Földön domináns biológiai faj is, amelynek sajátos evolúciós ritmusa van.¹⁰ Az éghajlattörténettel foglalkozó kutatók az előbbinél valamivel „földhözragadtabb” teóriával álltak elő. Véleményük szerint a „kis jégkorszak” éghajlatromlásának három súlypontja között (a 16—17. század fordulója, a 17. század vége és a 19. század első fele), a 18. század volt a demográfiai növekedés számára a legalkalmasabb időszak. Amikor pedig a 19. század első felében az ökológiai viszonyok újra kedvezőtlené váltak, akkor már az industrializáció következtében az európai népesség egyre nagyobb része függetlenedett a termések éves ritmusától.¹¹ A 19. századot követően Svájcban az élelmezési válságok „tradicionalis”, időjárás okokra visszavezethető típusa mindössze egyetlen alkalommal, 1917—18 idején fordult elő, amikor az éghajlati tényezők primátusát a háborús elszigeteltség biztosította.

A környezet és az ember, az ökológiai bázis és a gazdasági-társadalmi folyamatok kapcsolatrendszerének működését a *Climatic Research Unit* kutatói kísérelték meg formalizálni (2. ábra).

2. ÁBRA

Az éghajlati-környezeti változások hatása a fizikai-biológiai folyamatokra, az élő rendszerekre és a gazdaság, valamint a társadalom változásaira
 (Wigley, T. M. — Ingram, M. J. — Farmer, G. 1981)

A történeti ökológiai modell elkészítése során az Ingram—Farmer—Wigley angol szerzőhármas mindenekelőtt az éghajlati-környezeti impulzusok pályáját vizsgálta.¹² Az elemzés szerint az atmoszférában végbemenő változások meteorológiai, hidrológiai és oceanográfiai jelenségek formájában gyakorolnak hatást az élő rendszerekre (első szint). Ezek a fizikai-biológiai impulzusok nagyban meghatározzák a társadalom életjelenségeit, egy adott populáció élelmszerellátását, annak egészségi állapotát, a szállítás és a kommunikáció térbeni lehetőségeit (második szint). Az *ancien régime* idején az ökológiai impulzusokat „elszenvedő” társadalom, a történeti ökológia kutatói szerint, két csoportra osztható (harmadik szint). Arra a kisebbségre, amely gazdasági-politikai helyzetéből adódóan függetleníteni tudta magát a termékek és az árak ingadozásától, és minden körülmények között a „túlélési küszöb” fölött maradt. S a társadalom többségére, amelynek egzisztenciáját viszont a gazdaság mindenkor teljesítőképesége határozta meg. Az európai társadalmak ezen számosabb része csak az iparosodást követően került tartósan, nagy biztonsággal a „túlélési küszöb” fölé.¹³

Igen különös közjáték zavarta meg a *workshop* utolsó, összegző napjának munkáját. Az előadások végeztével Pfister és Fenzel kérte az egybegyűlt kutatókat, hogy régióként vegyék sorra a történeti korok éghajlati-környezeti változásait dokumentáló természettudományos és történeti forrásokat, majd a régiók szerinti szekciókban készítsenek ajánlásokat azok feldolgozásához. A gyanútlan szervezők négy nagy európai régiót határoltak el ebből a célból, nevezetesen Északnyugat-Európát, Mediterrán-Európát, Közép-Európát és Kelet-Európát. A soros kávészünet végeztével a kelet-európai szekcióban egyedül az orosz résztvevő foglalta el a helyét. A lengyel és a magyar kutatók határozottan kijelentették, hogy ők minden szempontból Közép-Európához tartoznak. Ekkor a csehszlovákok, jelezve kompromisszumkészségüket, kimentek a két szekció tárgyalóhelyiségét összekötő folyosóra. A konferencián résztvevő észt klimatológus nem bocsátkozott a Kelet- és Közép-Európa közötti határvonalat tisztázó, esetleg bizonytalan kimenetelű vitába, inkább a balti közösség jogán csatlakozott az északnyugat-európai szekcióhoz. Némi tanácstalanság után a szervezők a kelet-európai munkacsoport megalakításának gondolatát elvetették. Az összegző vita így egy kibővített közép-európai szekcióban indulhatott meg, amelyben már „teljes jogú tagként” vett részt az orosz kutató is.

Jegyzetek

- ¹ A European Association for Environmental History levélcíme: Prof. C. Pfister, Historisches Institut Universität Bern, Engehaldenstrasse 4, CH-3012 Bern.
- ² Pfister, C. *Climhist — A Weather Data Bank for Switzerland 1525 to 1863*, Berne.
- ³ Ökológiai változásokon az industrializációt megelőzően, a fogalmat szűken értelmezve, csak a természeti környezet öntörvényű, belső változásait értem.
- ⁴ Labrousse, C. E. — Braudel, F. (1970) *Histoire économique et sociale de la France*, Paris.
- ⁵ Braudel, F. (1966) *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris.
- ⁶ Meadows, D. H. — Meadows, D. L. — Randers, J. — Behrens, W. (1972) *Limits to Growth*, New York.
- ⁷ Pfister e témában korábban publikált munkái: Pfister, C. (1985) *Bevölkerung, Klima und Agrarmodernisierung 1525—1860*, Berne.
Pfister, C. (1988) Fluctuations climatiques et prix céréalières en Europe du XVIe au XXe siècle, *Annales E. S. C.* 25—53. o.
- ⁸ Európa tengerparti területein a gyenge termékek már a késő középkor idején sem vezettek okvetlenül ellátási válsághoz, hiszen itt a nagy tömegű gabona közvetítésére képes tengeri kereskedelem segítségével a regionális különbségek többnyire kiegyenlítődték (Baltikum—Németalföld). A kontinens belső területein viszont, a szállítás nehéz

és költséges voltából adódóan, a zárt helyi piacok struktúrája egészen a vasút megjelenéséig alapvető realitás maradt.

- ⁹ Pfister, C. a következő módon foglalta össze a „kis jégkorszak” (1550—1860) legfontosabb jellemzőit:
- A téli hónapok hosszú távon 0,7 fokkal hidegebbek és 5%-kal szárazabbak, a tavaszi hónapok 0,3 fokkal hidegebbek és 5%-kal szárazabbak voltak.
 - Az éghajlat változékonysága nagyobb volt.
 - Azonos típusú téli, tavaszi és nyári periódusok követték egymást több év folyamán, aminek következtében hatások összeadódtak. A klímaváltozások az évszakok közötti különböző kombinációkban jelennek meg. A nyári periódusok általában nem voltak szignifikánsan hidegebbek a 20. századi átlagnál, de főként a 16. és 17. században egy kevéssel csapadékosabbak voltak. Az őszi hőmérséklet 1670 tájáig a jelenlegi közép körül váltakozott, 1670 és 1920 között a hőmérséklet egy kicsit alacsonyabb és a csapadék valamivel bőségebb volt, mint az utóbbi hat évtized folyamán.
- ¹⁰ Dupaquier, J. (1988) *Population et famille* (kézirat), elhangzott az Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Dantini” konferenciáján, Pratóban.
- ¹¹ Pfister, C. (1988) i. m.
- ¹² Wigley, T. M. L. — Ingram, M. J. — Farmer, G. (1981) *Climate and History*, Cambridge.
- ¹³ Goubert, P. (1960) *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris.

KÖNYVJELZŐ

A SZERVEZETT KAPITALIZMUS VÉGE

Lash, S. — Urry, J. (1989) *The End of Organized Capitalism*, Polity Press, Cambridge, 383 o.

A társadalomtudományok művelői között szinte teljes az egyetértés abban, hogy a fejlett nyugati demokráciákban a második világháború után — főleg a hatvanas évek végétől — alapvető változások történtek. Széleskörű és heves vita zajlik viszont a különféle gazdasági, társadalmi és politikai változások értelmezéséről.

Lash és Urry szinte lehetetlen feladatra vállalkozik; szintézis jellegű elemzést próbál adni a piacgazdaságban és civil társadalomban az 1870-es évektől napjainkig lezajlott folyamatokról. Vállalkozásuk eredménye — ez a kötet — bizonyosan éles vitákat provokál. Ettől függetlenül leszögezhetjük, hogy a kötet mind tényanyaga, mind elméleti koncepciói miatt rendkívül érdekes „alapl mű”. A tanulmány szintézis jellege nemcsak abban tükröződik, hogy egy sor társadalomtudományi diszciplína eredményeit tekintik át a szerzők, hanem abban is, hogy az elemzést — az igen széles értelemben használt — fogalom párra építik, nevezetesen a „szervezett” és a „nem szervezett” kapitalizmusra.

A szervezett kapitalizmus vizsgálatában a szerzők Jürgen Kocka definíciójából indulnak ki. Jürgen Kocka szerint a szervezett kapitalizmus jelleg erősödése az 1870-es évek közepétől kezd szembetűnővé válni. Ennek jelei: a tőkekonzentráció és -centralizáció, a bank- és

ipari tőke összefonódása, a munkavállalók és munkaadók nemzeti szintű érdekvédelmi szervezeteinek létrejötte és megerősödése, és az állam fokozódó beavatkozása a gazdasági és társadalmi folyamatokba.

Lash és Urry szerint — a fentiekén kívül — a szervezett kapitalizmus lényegi vonásaihoz tartozik az is, hogy az iparon belül a tőkés viszonyok egy tucatnyi nemzetállam néhány iparágára koncentrálódnak, térszerkezetiileg pedig az egyes iparágak regionális specializációja a jellemző. A kulturális-ideológiai szférában pedig a modernizmus és a nacionalizmus erőteljes hatása figyelhető meg.

Az általánosabb jellegű bevezető fejezet után a könyv 2. és 3. fejezete a maga konkrétságában elemzi a szervezett kapitalizmus kifejlődését Németország, Nagy-Britannia, Franciaország, az USA és Svédország példáján keresztül. A szerzők Németországot tekintik a szervezett kapitalizmus ideáltípusát leginkább megtestesítő országnak. Hiszen a német ipar igen korán bürokratizálódott, ugyanakkor a viszonylag autonóm állam erőteljesen beavatkozott a gazdasági életbe. Az ipari *manager*-réteg és az állam között szoros együttműködés alakult ki. Ennek biztosítottak voltak a személyi feltételei is. Az első világháború előtti évtizedben a Ruhr-vidék minden harmadik ipari vezetője számíthatott a koráb-

bi, valamilyen állami-kormányzati pozícióban szerzett kapcsolataira.

A svéd fejlődés alapvető jellegzetessége, hogy a 19. század végén — szemben a többi országgal — nem az ipari, hanem a banktőke játszott meghatározó szerepet a gazdaság szervezetté tételében. A szervezethez a két világháború közötti korszakban érte el a csúcspontját. Ebben az „alulról építkező” fejlődésben a szociáldemokraták és a szakszervezetek központi konföderációja töltött be döntő szerepet. E korszakban vetik meg a későbbi látványos gazdasági sikerek alapjait. A svédek a húszas évektől kétszer annyit költöttek az oktatásra, mint az angolok.

A két szociológus szerző a korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti munkáktól eltérő képet rajzol a brit fejlődési pályáról. A brit gazdaság fokozódó lemaradását a szerzők a szervezett kapitalizmus lassú kifejlődésével magyarázzák. A tőkekoncentráció és -centralizáció lassan haladt előre, s különösen gyenge volt az egészséges tőkeakkumulációhoz nélkülözhetetlen két szférában — a nehéziparban és az új iparágak esetében. Már az ipari forradalom időszakában jól kiépített értékesítési szervezet jött létre, ezért a brit cégek nem érezték szükségesnek új szervezeti formák bevezetését. A brit fejlődés paradoxona, hogy az „alulról jövő” szervezethez erős volt, viszont a felülről jövő szervezethez későn indult meg.

Az USA esetében figyelhetjük meg a bankok és az ipar összefonódásának legtisztább formáját, és az állam itt képviselte legegyszerűbben a gazdaságilag domináns osztály érdekeit. Ez főleg az 1900—1920 közötti időszakban szembetűnő. Viszont a harmincas évek *New Deal*-jével az állam jelentős mértékben függetlenedett a tőkétől. A szolgáltatások területén dolgozók minden más országnál hamarabb jól szervezett politikai tényezővé váltak. A kékgalléros munkásság viszont nem tudta országos szinten megszervezni érdek-

képviselői szervezeteit, s az állam jóléti intézkedései meglehetősen korlátozottak maradtak. Vagyis a szervezett kapitalizmus itt fejlődött ki a legkevésbé.

A kötet talán legérdekesebb fejezete a negyedik, mely a gazdasági-társadalmi változások térbeli megjelenési formáit vizsgálja. A szerzők a brit ipari forradalom korszakától a jelenkorig vizsgálják — az ipar leépülésével és a szolgáltatások szerepének látványos bővülésével együttjáró — térszerkezeti változásokat. Az 1960-as évekig a gazdaság térbeli struktúrájának alapvető egységei a régiók voltak. A hetvenes évektől viszont egyre fontosabbá válik a lokalitás. Az egykori — meglehetősen jól elkülöníthető — régiókon belül élesebb területi különbségek teremtődtek, mint a régiók között.

Az amerikai térszerkezet sajátosságait — a szektorális változások mellett — nagymértékben befolyásolta a települési szerkezet radikális átforgalmazása. 1950-ben az amerikaiak egynegyede élt szuburbiaiban, 1980-ban már több mint kétötödük. A szuburbiaik látványos terjedése szorosan összefüggött a motorizáció bővülésével. 1945-ben minden negyedik 18 éven felüli amerikainak volt gépkocsija, 1970-ben pedig már majdnem mindegyik felnőtt amerikai jutott egy gépkocsi (pontosan 1,4 főre egy gépkocsi).

Lash és Urry a német gazdaság és társadalom térszerkezetét elemezve szintén több érdekes, kevésbé ismert összefüggést tár fel. Itt most csak egy politikai jellegzetességre utalunk. Az 1932-es birodalmi választásokon a későbbi NSZK területét képező térségben a szavazóknak csak 37,2%-a szavazott a náci pártra, 45,1%-ot szerzett a párt az egykori NDK területén. Viszont azokon a keleti területeken, melyek ma Lengyelországhoz, illetve a Szovjetunióhoz tartoznak, a szélsőjobb elszópró, 61,6%-os győzelmet aratott.

A szerzők külön fejezetben vizsgálják a szolgáltatásokban dolgozó társadalmi csoportokat. Elsősorban arra keresik a választ, hogy az oktatás és a tudomány miért tud olyan megkülönböztetett szerepet betölteni a nyugati társadalmakban. Paradox módon éppen az USA-ban — mely a kapitalizmus „őstípusának” tekinthető — formálta át leginkább a társadalmat a tőke és a munka között mintegy harmadik erőként megjelenő „szolgáltató osztály”. Nagyon tanulságos elemzést adnak a szerzők arról, hogy a szolgáltató szférában különböző diplomás csoportok, pl. egyetemi oktatók hogyan szereztek egyre magasabb társadalmi státuszt és anyagi elismertséget.

A kötet részletesen elemzi az ipar, a pénzügyi világ és a politikai szféra viszonyát a második világháború után. Ebben az időszakban a nagy nemzetközi monopolszervezetek egyre fontosabb szerepet játszottak a világgazdaságban. A hetvenes évek elejétől — a szervezett kapitalizmus alkonyának beköszöntével — új élettér nyílt a kisvállalkozások előtt is. Erősödött a fogyasztói igények differenciálódása, s ez a nyolcvanas években a „posztmodern” ízlés térhódításával a „természetes”, vagy legalábbis azt utánzó termékek iránti igényt jelenti.

A szerzők egyetértenek a brit konzervatívok egyik ideológusával, aki szerint mind az „állami centralizmus”, mind a „liberális piacgazdaság” ideológiája egyre élesebb ellentétben áll korunk gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésével. Ugyanakkor szerintük „a modern konzervatizmus nem tud mit kezdeni azokkal az új társadalmi csoportosulásokkal és a társadalmi szerkezet azon formáival, melyeket nem a piac teremt, vagy közvetlenül nem kapcsolódnak a piacgazdaság változásaihoz” (222. o.).

A könyv zárófejezete a posztmodern kultúra és a „nem szervezett” kapitalizmus kapcsolatát elemzi. A szerzők szerint a posztmodernizmus az új középosztályok „ideális érdekeit” fejezi ki, és a gyorsan fejlődő szolgáltatások szférájában dolgozó értelmiségiek „homogenizáló misszió”-szerepet töltenek be a posztmodern ízlés és életforma kialakításában.

Lash és Urry nagyívű szintézisét olvasva az olvasóban a rácsodálkozó egyetértés és kétkezdés érzése keveredik. A várható viták ellenére a könyv a maga nemében páratlan kísérlet korunk új jelenségeinek megértésére.

Timár Lajos

A REGIONÁLIS POLITIKA VÁLASZÚTON (EURÓPAI PERSPEKTÍVÁK)

Albrechts, L. — Moulaert, F. — Roberts, P. — Swyngedouw, E. (szerk.) (1989)
Regional Policy at Crossroads (European perspectives)
Jessica Kingley Publishers Ltd. London, 1990.

1987. április 22—24. között egy belga kisvárosban, Leuvenben, *A regionális politika választúton: a regionális tervezés és fejlesztés új perspektívái* címmel nemzetközi konferenciát rendeztek. Az elhangzott előadásokból némi átdolgozás után II került kiválogatásra.

Ez a kiadvány elsőként kísérli meg jelezni azokat a változásokat, amelyek a regionális politikát választútra készítetik, illetve igyekszik megfogalmazni a regionális politikával szemben támasztott jövőbeni elvárásokat.

A két belga (Swyngedouw, Albrechts), egy francia (Moulaert) és egy angol (Roberts) tudós által szerkesztett mű (a prologuson és az epilóguson kívül) hármas tagolású. Tartalmát tekintve azonban kettős felosztású. Az egyik csoportba tartozók a regionális politika analízisével és leírásával vannak kapcsolatban, de azt vagy makroszinten (Kowalski, Allen), vagy mikroszinten (Courlet), vagy a két szemléletet érdekes módon ötvözve (Albrechts és Swyngedouw) közelítik meg. A közreműködők másik fele (Martin, Martinelli, Österland) a napjainkban és az 1970-es évek közepe óta zajló regionális változások mögötti tényezőkkel foglalkoznak elsődlegesen.

A szerkesztők által írt előszó, *A regionális politika és fejlesztés új perspektívái az 1900-as években* egy felől a kötet alapvető céljait nevezi meg:

Az egyenlőtlen regionális fejlődés jelenlegi magyarázata érvényességének felülvizsgálata, és azoknak az újonnan felbukkanó irányoknak, trendeknek a felbecsülése, amelyek Európa régióinak jövőbeni sorsát alakíthatják;

Olyan politikai modellek megalkotása, amelyek egyaránt tükrözik az EGK-nak és az egyes régióknak a válságfolyamatokra adott válaszait.

Az előszó szerzői másfelől vázolják a kötet tematikus súlypontjait:

A regionális fejlesztési folyamatok perspektívái;

Politikai feladatok és megvalósításuk;

A nemzetközi, a nemzeti és a helyi folyamatok közötti kölcsönhatás.

Az első témakörhöz négy tanulmány tartozik. Martinelli a termelő szolgáltatások, az innováció és a regionális politika közötti összefüggéseket kutatta Olaszország fejletlen délvidekén. Az elmúlt évtizedben ugyanis mind a közgazdászok, mind a tervezési szakemberek nagy figyelmet fordítottak ezekre a tényezőkre. Bebizonyosodott, hogy döntő elemei a területi fejlesztésnek, az üzemek és régiók közötti versenyképességnek. Megoszlásuk térben egyenlőtlen, többnyire a magterületeken koncentrálódnak, így a perifériák ebből a szempontból szintén hátrányba kerülnek. A *Mezzogiorno* is egyike ezen kevésbé fejlett térségeknek, amelynek a háború utáni mintegy 35 évig tartó aktív állami beavatkozás ellenére sem sikerült behoznia a lemaradást. A szolgáltatásban dolgozók aránya (48%) továbbra is alacsonyabb az országos átlagnál (51%), az iparszerkezet viszonylag fejletlen és duális jellegű. Mindez az olasz regionális politika megváltozását sürgette. Míg korábban a pénzügyi ösztönzők jelentették a „nemzeti” regionális politika legfőbb eszközét, addig

napjainkra a szolgáltatások fejlesztése és az innovációk terjedésének támogatása került előtérbe. Ez egyúttal az intézményi struktúra átszerveződését, a központi beavatkozások háttérbe szorulását és a regionális kormányzatok jelentőségének erősödését vonta maga után.

Martin a regionális „átstrukturálódás” új gazdasági, politikai folyamatairól számol be a brit tapasztalatok alapján. A II. világháború utáni évtizedekben az egymást követő kormányok olyan regionális politikát folytattak, amelynek legfőbb célja a területi egyenlőtlenségek mérséklése volt. Az 1970-es évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a regionális politika céljait és eszközeit felül kell vizsgálni, újra kell értékelni. Az ekkor kezdődő gazdasági, politikai változások jóval mélyebben érintették Nagy-Britanniát, mint Nyugat-Európa más országait. Okai között szerepel az ipari üzemek számának csökkentése, a technológiai innováció, a gazdaság tercier szektorának megújulása és az állami intervenció módjainak újradefiniálása. Az író ezt a radikális fordulatot érti az „átstrukturálódás” folyamatán. Az átalakulásra, átszerveződésre orientált regionális politika lényeges eszközei a következők:

A helyi gazdaság fejlesztése magas technológiájú iparra és innovációs tevékenységre alapozva;

Az elavult iparágak és üzemek „újraélesztése”, modernizálása;

A piacépes magánszolgáltatások kiterjesztése és bővítése;

A munkaerő technikai kvalifikációjának, szakképzettségének változatosabbá tétele és további emelése;

Regionális és helyi pénzügyi piacok létrehozása, tőke és beruházási alapok biztosítása.

Az átalakított regionális politika sikere nagymértékben függ majd attól, hogy a nemzeti politika mennyiben tud támaszkodni és „válaszolni” rá.

A két holland szakember — Janssen és von Hoogstraten — Az új infrastruktúra és a regionális fejlesztés közötti kapcsolatot vizsgálta. Még ma is sok olyan ország van, ahol a regionális fejlesztési politika legdöntőbb eleme az infrastruktúra fejlesztése. Számos tanulmány értékelése után viszont a szerzőpáros azt a következtetést vonja le, hogy az infrastruktúrális ellátás nem vezet szükségszerűen regionális fejlődéshez, illetve regionális kiegyenlítődéshoz. Ezt igazolják a hagyományos infrastruktúra-politikával összefüggésben felmerült problémák is. Például, hogy az infrastruktúrának vannak olyan részei, amelyek kevésbé vonzóak az ipartelepítés szempontjából; hogy az infrastruktúrális beruházásoknak szelektív és előre nem látható hatásai lehetnek; hogy a periférikus területek infrastruktúrális ellátásának javítására irányuló beruházások inkább fokozzák a regionális feszültségeket. Éppen ezért van szükség az „új” infrastruktúra-értelmezésre, amelyen a szerzők — a sokféle megközelítés ellenére — „... nemcsak a valóban új információs és kommunikációs rendszereket értik, hanem a régi infrastruktúra megújítását is”. Véleményük szerint az „új” infrastruktúra egyaránt képes fokozni a regionális gazdaság produktív kapacitását és mérsékelni a regionális egyenlőtlenségeket. Ehhez azonban szakítani kell a regionális és infrastruktúrális politika tradicionális elméleteivel.

A II. világháború után a fejlett tőkés országok regionális politikája elsősorban a térbeli különbségek csökkentését célozta. Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején azonban ez a politika válságba került. A legtöbb országban az átmenet „... a fordizmusból’ a fejlesztés egy ’flexibilisebb’ típusába...” nemcsak új gondokat vetett fel, hanem egyúttal új kihívást is jelentett. Albrechts és Swyngedouw hangsúlyozza, hogy a fejlesztés módjában bekövetkező strukturális átala-

kulások a tervezési menettől és a tervezési gyakorlattól egyaránt új elméleti, tartalmi és módszertani megközelítést igényelnek. A jövőben egy tagoltabb, több tényezőre épülő (nemcsak pénzügyi ösztönzőkre támaszkodó), az eltérő megközelítéseket (*top-down*-t és *bottom-up*-t) jól ötvöző regionális politikára lesz szükség. Az előbbi olyan szerkezeti, gazdasági és politikai változásokat céloz, amely magába foglalja a tervezést és a beruházási döntések orientációját éppúgy, mint a redisztribúciós programok végrehajtását. Az utóbbi eszközei az ún. „helyi adottságok” jelentőségének megerősítésére, és racionális hasznosításukra irányulnak.

A második fő fejezetet két dolgozat alkotja. Kowalski a megnagyobbodott Közösség jelenlegi nehézségeit és jövőbeni feladatait vizsgálja. A tagállamok számának megduplázódása hatról tizenkettőre 13 év alatt ment végbe. Legutóbb 1986-ban Spanyolország és Portugália csatlakozott az EGK-hoz, amely ezáltal nemcsak nagyobb, hanem sokkal heterogénebb is lett. A regionális különbségek fokozódását jelzi — többek között —, hogy e két országban jóval alacsonyabb (25—50%-al) az egy főre eső GDP, kétszer nagyobb a munkanélküliség. A térbeli egyenlőtlenségek időben is módosulnak, míg a hatvanas években a területi eltérések mérséklődése tapasztalható a tagországok és az egyes régiók között, addig az 1970-es évtizedtől, főleg a munkanélküliek számában, erősödésük figyelhető meg. A legsúlyosabb helyzetben a periférikus fekvésű déli és nyugati régiók, illetve országok vannak. A feszültségek enyhítése érdekében a legsürgősebb teendő az egységes belső piac megteremtése, és új munkahelyeket biztosító beruházások megvalósítása.

A regionális politika összetevőiben — a politikában, a társadalomban, a gazdaságban, a technológiában — bekövetkezett markáns átalakulások alaposan megváltoztatták a vele

szemben támasztott elvárásokat is. Bemutatójukra Allen munkatársaival együtt vállalkozott. A regionális politikával szemben támasztott legfontosabb követelmény, hogy összhangba kerüljön a gyorsan változó körülményekkel, amelyben jelenleg és a jövőben is működik.

A harmadik témakörhöz öt előadás anyaga kapcsolódik. Az ír származású Drudy a falusi régiók fejlesztésében felmerülő problémákat és prioritásokat tárja az olvasó elé. Az elmúlt évtizedekben a Közös Piac falusi régióiban mélyreható demográfiai és mezőgazdasági átalakulás ment végbe. Számottevően fogyott lakosságuk, részben az erőteljes elvándorlás miatt. Kedvezőtlenebb lett a helyben maradók korstruktúrája és gazdasági aktivitása. Amíg 1950-ben közel 24 millió ember dolgozott a primer szektorban, addig 1982-ben már csak harmađuk. Ugyanezen idő alatt folyamatosan csökkent a művelt földek mennyisége is. Mindezek a gondok, problémák — bár nagyon fontosak — csak töredékét képezik a regionális politikának. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy nincsenek egyedüli, egyszerű megoldások: a falusi régióknak sokkal jobban kell saját erőforrásaikra (a földre, a vízre, az erdőre, a természeti szépségekre) építeni, és afelé kell elmozdulniuk, hogy az ezekre irányuló elképzeléseiket egy átfogó fejlesztési stratégiában foglalják össze.

Murray és Hart szintén az integrált falusi fejlesztés (Integrated Rural Development) mellett foglalnak állást a problémás falusi területek hatékony átalakítása érdekében. Példaként az észak-ír Tyrone megyében tapasztaltakat hozzák fel. Ez a térség egyike a legtöbb nehézséggel küszködő falusi régióknak. A fölemelkedést elősegítő integrált fejlesztési program kidolgozásánál három alapelvet tartottak szem előtt. Az első (az egymásrautaltság elve) a helyi politikai irányvonalak és a megye egészére vonatkozó politi-

kai elképzelések közötti összhangra, kölcsönkapcsolatra utal. A második (az egyediség elve) azt jelzi, hogy a megyén belül sem azonosak az adottságok, ezért mindenkor tekintettel kell lenni a helyi sajátosságokra. A harmadik (a magában foglaltság elve) azt a felismerést tükrözi, amely szerint ahhoz, hogy a megújuló helyi gazdaság hosszú időn át fenn tudjon maradni, nélkülözhetetlen a megyén belüli erőforrásokból való táplálkozás.

Nagyon aktuális témát választott kutatása tárgyául Österland. Azt kísérli meg ugyanis, hogy hazája egyik depressziós térségében, a brémai régióban, felmérje a hajógyárak bezárásának a foglalkoztatottságra és a helyi munkaerőpiacra gyakorolt drámai hatásait. A súlyos helyzet megoldásához egyeztetett helyi és kormányzati ellenintézkedések egyformán kellenek. Fontosnak véli, hogy az ilyen „posztindusztriális” vidékeken ne csak az állások létesítését, hanem a munkaerőt is támogassák. Tegyék lehetővé számára új szakmák megszerzését, nagyobb tudásszint elérését, vállalkozói képességének kibontakozását.

Az utolsó két kisebb lélegzetű írás a helyi gazdasági fejlesztés lehetőségeit vitatja meg. Az utóbbi években mind a politika-készítők, mind a tudósok növekvő érdeklődést tanúsítottak ez iránt.

Roberts a helyi regionális politika feladatainak megvalósításában az egyre nagyobb jelentőséggel bíró helyi közösségeknek tulajdonítja a legdöntőbb szerepet. Kifejti, hogy az a kölcsönhatás, amely meg kell legyen a különböző intézményi és térbeli szintek között, lehet a regionális politika jövőbeni formájának és tartalmának tényleges alkotója.

Courlet francia példákkal igazolja, hogy a jelenlegi átstrukturálódási tendenciák a kisebb vállalatok létesítése irányába hatnak, mert ezek jobban be tudnak illeszkedni a helyi gazdasági szerkezetbe, és ezáltal az önfenntartó növekedés magjaivá válhatnak. Ezek a trendek azonban épp hogy csak felszínre kerültek, így pontos megítélésükhöz a későbbiekben újabb és részletesebb vizsgálatok szükségesek.

A könyv minden egyes fejezetét gazdag irodalmi utalás egészíti ki, néhány ábra és táblázat teszi még teljesebbé.

Mivel napjainkra nálunk is válaszúthoz érkezett a terület- és településfejlesztési politika, úgy gondolom, hogy a nyugati tapasztalatokat, tendenciákat vázoló tanulmánykötet hasznos segítséget nyújthat a reformmunkálataiban résztvevő szakembereknek.

Kiss Éva

AZ ANGOL VÁROS: A VÁROSI ÉLET TÖRTÉNETE

*Girouard, M (1990) The English Town:
A History of Urban Life, Yale, 330 o.*

A történelem kifinomítja az egyes helyek jellegét — bizonyos esetekben olyan sikeresen, hogy már nem értjük, amit nézünk, látunk. Mark Girouard építéstörténész számára az angol városok azért érdekesek, mert emberek évszázadok alatt hozott döntéseinek ezreit tárják eléink. Kereskedelmi vagy védelmi okokból sok várost olyan helyre építettek, ahová értelmes szemlélő sohasem telepítette volna. Az utcák kuszaságában, az épületek homlokzatán felfedezhető a sajátos érdekek összejátszása és összeütközése: ez a hatalmas, központi parkolóhely valaha piactér volt; amott a házak girbe-gurba sora hajdan egy folyót szegélyezett, ami ma a föld alatt folyik. A György-királyok korában a városépítők és a várostervezők a város mibenlétéről alkotott, igen változatos nézeteiket ráerőltették a helyi középkori struktúrákra.

A 18. századi Angliában a felvilágosodás változásokat hozott magával. Az emberek kezdtek elmenekülni a városokból, mert a zöldbe vágytak; e folyamat eredményeként jöttek létre az elővárosok. Mások nagytakarításra vágytak: új

geometriai tervekkel újjá akarták építeni a városokat. A 18. századi elképzelés, miszerint az embereknek valahogy ki kell jönniük a századokkal — s amelyek eredményeként megszülettek a sarló alakban épült házsorok, a parkok és a sétányok —, legyőzött a viktoriánus kor agresszivitása által. A jómódú polgár már nem akart olyan magas házsorú, előkertes házban lakni, amelyből szinte megölelhette szomszédait. Vágya egy nagy kertben álló, önálló ház lett. A 20. században Le Corbusier nagy fontosságot tulajdonított a magas, különálló épületeknek, lerombolva ezáltal azon érzések jelentős részét, amelyet az angol nép sok-sok generációja beépített a városaiba.

Girouard könyve szép, sok térkép, metszet található benne, s látható számtalan ház fényképe is, amelyek egy része kellemesen, a másik feszengve áll idők során megváltozott környezetében.

(Külföldi ismertetés alapján)

A KAPITALIZMUS TÖRVÉNYE: TERÜLET, TECHNOLÓGIA ÉS IPARI FEJLŐDÉS

Storper, M. — Walker, R. (1989) The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth, Oxford, Basil Blackwell.

Technológia, munkaerőpiac, munkaadó— munkavállaló viszony, verseny — e kategóriák mentén teszi fel alapkérdését a gazdaságföldrajz: miért éppen oda települ az ipar, ahova települ? Storper és Walker e kérdés újrafogal-

mazására vállalkozik. Szerintük a hagyományos megközelítés túlságosan merev fogalmakat használ a valóság leírására, s ezek nem alkalmasak arra, hogy a konkrét vállalatok formájában megtestesülj, de állandó változásban

lévő termelési folyamatokat megértsük. A szerzők ezért nem különböző termékek vagy iparágak területi elhelyezkedését állítják vizsgálódásuk középpontjába, hanem a termelési folyamatok időleges összekapcsolódását keresik a tér meghatározott pontjain. A szerzőpár sajátos (szándékuk szerint a marxista tradíció-

ból kiinduló, de valójában a neoklasszikus közgazdaságtanra kacsingató) gazdasági teória alapján elemzi az elmúlt kétszáz év gazdaságtörténeti tényeit az Egyesült Államokban, így keresvén a termelés és a gazdasági tér összefüggéseit.

(Kiadói katalógus alapján)

AZ EMBERBARÁT VÁROS

Short, J. R. (1989) The Humane City, Oxford és New York, Basil Blackwell.

A korábban a lakáskérdéssel és más városi problémákkal foglalkozó fiatal angol geográfus személyes hangvételű írása rövid, ámde „sűrű” szöveg. A szerző már a bevezetőben előrebocsátja: tanulmánya optimista, sőt idealista szemléletben íródott, vagyis normatív teória kifejtésére tesz kísérletet. Társadalomfilozófiai meggyőződését Short úgy jellemzi,

mint amely nem osztja sem a „mindent elutasító radikalizmus”, sem a „piaci brutalitás”, vagyis a szabadpiac nézetét. A kettő között elfogadható axiómákat az állampolgári cselekvőképességre épített modellben, a „szép, ami kicsi”-gazdaságban és a zöldek által képviselt politizálásban talál.

(Kiadói katalógus alapján)

**A KISVÁROSTÓL A FEJLETT TECHNOLÓGIÁIG:
A KÖZÖSSÉGI ÉS AZ IPARI IDŐDIMENZIÓK KONFLIKTUSA**
Nash, J. C. (1989) From Tank Town to High Tech: The Clash of Community and Industrial Cycles, New York, State University of New York Press.

Egy antropológus könyvét veszi kézbe az olvasó, vagyis egy olyan tudomány képviselőjéét, amely megindult azon az úton, amely a partikuláristól az általános szemlélethez vezet. A tanulmány alcíme, vagyis a csoport- vagy közösségi „idő” és az iparvállalatok által érzékelt „idő” közötti distinkció, arra a fontos társadalmi tényre utal, hogy az Amerikai Egyesült Államokban sokszor egy-egy nagyvállalat határozza meg egy viszonylag kis település életét, nemcsak közgazdasági, hanem kulturális és társadalmi értelemben is. A szerző ál-

tal kínált tanulságok leszámolni látszanak a „modern ipari társadalom” illúziójával, amely társadalom elszigetelt individuumokból áll, akik szabadon mozognak az állandóan változó gazdaság kívánalmai szerint. Esettanulmányokon keresztül Nash bemutatja, hogy míg a tőkemozgás általában nem korlátozott, sőt az állam támogatja, addig egész települések nem tudnak elmozdulni, s tagjaik, ha mégis elköltözni szándékoznak, maguk viselik annak anyagi és nem anyagi költségeit.

(Kiadói katalógus alapján)

A FÖLDRAJZ JELENTŐSÉGE

Wolch, J. — Dear, M. (szerk.) (1989) *The Power of Geography*,
Boston, Unwin Hyman.

E könyv azt az élénkülő érdeklődést igazolja, amelyet a társadalomtudományok mutatnak a földrajz, konkrétan a napjainkban játszó urbanizációs folyamatok iránt. A szerzőket mindenekelőtt az kapcsolja össze, hogy alapvetően elfogadják a társadalmi viszonyok megváltozásának tényét, a tőkemozgás globális és flexibilis formáinak továbbfejlődése és egy nemzetközivé vált posztmodern kultúra eredményeképpen. A kötet tanulmá-

nyai tér-idő hálózatként posztulálják a társadalom fogalmát; a változásokat inkább a fogyasztás és a társadalmi reprodukció keretében vizsgálják, mint a termelési folyamatok aspektusából. A tanulmányok konkrét tárgyköre széles skálán mozog: dzsentifikáció, feminizmus, kollektív fogyasztás, szabadidő, az infrastruktúra privatizációja.

(Kiadói katalógus alapján)

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KONGRESSZUSA POLITIKAI PÁRTJAINAK TÖRTÉNETI ATLASZA 1789—1989

Martis, K. C. (szerk.) (1989) *The Historical Atlas of Political Parties
in the United States Congress 1789—1989*, New York, Macmillan.

Az atlasz négy fő részből és számtalan kiegészítő fejezetből áll. Az első rész bemutatja az ország politikai pártjainak kialakulását, a választási rendszer jellemzőinek változását, és a történetileg kialakult területi-választási régiókat a politikatudomány, a politikatörténet és a politikai földrajz releváns munkáira támaszkodva. A második fejezet száz színes térképet tartalmaz, az 1789 és 1989 között működött kongresszusoknak egy-egy lapot szen-

telve. A térképek az alsóház és a szenátus képviselőinek területi hovatartozását demonstrálják a politikai pártok szerint. A harmadik és negyedik rész inkább a politikatörténet szűkebb szakmai közösségének érdeklődésére tarthat számot: részletes életrajzi adatokat közöl minden egyes kongresszusi testület megválasztott képviselőiről.

(Kiadói katalógus alapján)

NAGYVÁROSOK FEJLŐDÉSE ÉS HANYATLÁSA: AZ URBANIZÁCIÓ ASPEKTUSAI A NYUGATI VILÁGBAN

*Lawton, R. (szerk.) (1989) The Rise and Fall of Great Cities:
Aspects of Urbanization in the Western World, London, Belhaven Press.*

A Brit Geográfusok Intézete éves konferenciájának előadásait veheti kézbe az olvasó, amelyet az elmúlt esztendőben a város történeti földrajzának szenteltek. Ezen belül is, a tudományos konferencia s a kötet központi témáját az ipari forradalom alatt kibontakozó gyors városnövekedés és a közelmúltban megindult hanyatlás, valamint az újjáéledés esélyei adták.

A magyar olvasók számára jól ismert és kevésbé ismert földrajzosok adnak számot legújabb kutatási eredményeikről. Az előbbi kategóriába tartozik Peter Hall, aki a fejlődési

dinamikára adott demográfiai válaszokat elemzi, és aki a jelenlegi krízis egyik lehetséges megoldását a dzsentifikációban látja. Viszonylag újszerű kérdéseket tesz fel Bob Woods a város korai modernizációs fejlődésével kapcsolatban; Gerry Keans pedig a városi népegészségügyet vizsgálva. John Goddard a város helyét elemzi a globális információ-gazdaságban. A legmeglepőbb gondolatokkal Brian Robson áll elő, a városi szociálpolitika új útjait keresve.

(Kiadói katalógus alapján)

A LOKALITÁS JELENTŐSÉGE

*Agnew, J. A. — Duncan, J. S. (szerk.) The Power of Place,
Boston and London, Unwin Hyman*

A lokalitás fogalma, bár a földrajztudománynak már régóta alapvető kategóriája, mindinkább bevonulni látszik más társadalomtudományok érdeklődésének homlokterébe is. A tanulmánykötet e növekvő érdeklődést igyekszik igazolni és magyarázni, olyan munkák közreadásával, amelyek a történeti, a szociológiai és a földrajzi megközelítést igyekeznek szintetizálni, vagyis a humanista társadalomföldrajz körébe sorolhatók. A szerkesztők bevezetőjükben abból a már ismert érvből

indulnak ki, hogy a „modernizmus”-ként emlegetett történeti periódusban devalválódott a lokalitás jelentősége, amely folyamat viszont napjainkban megfordulni látszik. Az ezt követő esettanulmányok széles időskálát és teret ölelnek át: a reneszánsz Firenzétől a modern Pekingig, a Srí Lanka-beli Kandy-tól az USA-beli déli baptista felekezetig, a New York állambeli kis falutól a latin-amerikai régióig.

(Kiadói katalógus alapján)

Tartalom

- ROBIN BUTLIN Történeti földrajz, regionális identitás és kulturális régiók összehasonlító elemzése / 1
- BELUSZKY PÁL A polgárosodás törékeny váza — Városhálózatunk a századfordulón (Városhierarchia — Vázlat, tényképekkel) / 13
- RÁNKI GYÖRGY A budapesti polgárság / 57
- KISS JÓZSEF A nagy átalakulás Budapest környékén a 19—20. században
Egy empirikus társadalomtörténeti kutatás tapasztalatai / 67
- THOMAS BENDER — WILLIAM R. TAYLOR Kultúra és építészet: esztétikai feszültségek New York belvárosának kialakítása során / 79
- DAVID HARVEY Posztmodernizmus a nagyvárosban: építészet és városi design / 97
- JOHN URRY Társadalmi viszonyok, tér és idő / 125
- TIMÁR LAJOS A piacgazdaság és a civil társadalom térbeli dimenziói / 137

KITEKINTŐ

- MICHAEL CHISHOLM Társadalomtudományok, előrejelzések és rendszerrugalmasság / 163
- BASSA LÁSZLÓ Teleki Pál és a térkép / 175
- RÁCZ LAJOS A környezeti változások, az ember és Kelet-Európa
Egy történeti ökológiai konferencia tapasztalatai / 185

KÖNYVJELZŐ

- TIMÁR LAJOS A szervezett kapitalizmus vége
Lash, S. — Urry, J. (1989) / 191
- KISS ÉVA A regionális politika válaszüton (Európai perspektívák)
Albrechts, L. — Moulaert, F. — Roberts, P. — Swyngedouw, E. (szerk.)
(1989) / 194
- M. GIROUARD Az angol város: a városi élet története / 198
- M. STOPPER — R. WALKER A kapitalizmus törvénye: terület, technológia és ipari fejlődés / 198
- J. R. SHORT Az emberbarát város / 199
- J. C. NASH A kisvárostól a fejlett technológiáig: a közösségi és az ipari idődimenziók konfliktusa / 199
- J. WOLCH — M. DEAR A földrajz jelentősége / 200
- K. C. MARTIS (szerk.) Az Egyesült Államok Kongresszusa politikai pártjainak történeti atlasza
1789—1989 / 200
- R. LAWTON (szerk.) Nagyvárosok fejlődése és hanyatlása: az urbanizáció aspektusai a nyugati világban / 201
- J. A. AGNEW, J. S. — DUNCAN (szerk.) A lokalitás jelentősége / 201

TÉR ÉS TÁRSADALOM 3—4 ■ 1990 SPACE AND SOCIETY

CONTENTS

<i>Robin Butlin</i>	Historical Geography, Regional Identity and Comparative Analysis of Cultural Regions / 1
<i>Pál Beluszky</i>	Fragile Network of Bourgeois Development — Hungarian Urban Network at the Turn of Century I. / 13
<i>György Ránki</i>	Bourgeoisie of Budapest / 57
<i>József Kiss</i>	The Great Transformation in the Surroundings of Budapest in the 19th and 20th Centuries / 67
<i>Thomas Bender — William R. Taylor</i>	Culture and Architecture: Some Aesthetic Tensions in the Shaping of Modern New York City / 79
<i>David Harvey</i>	Postmodernism in the City: Architecture and Urban Design / 97
<i>John Urry</i>	Social Relations, Space and Time / 125
<i>Lajos Timár</i>	Spatial Dimensions of Market Economy and Civil Society / 137
<i>Michael Chisholm</i>	Social Science, Forecasts and System Flexibility / 163

Szerzőink

Bassa László tudományos munkatárs, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet; *Beluszky Pál* geográfus, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály; *Thomas Bender* professzor, Department of History, University of New York; *Robin Butlin* tanszékvezető professzor, Department of Geography, Technological University of Loughborough; *Michael Chisholm* professzor, Department of Geography, University of Cambridge; *David Harvey* Halford McKinder professzor, School of Geography, University of Oxford; *Kiss Éva* geográfus; *Kiss József* történész; *Rácz Lajos* MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét; *Ránki György* történész; *William R. Taylor* professzor, Department of History, University of New York; *Timár Lajos* történész, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály; *John Urry* tanszékvezető professzor, Department of Sociology, University of Lancaster.
